MONUMENTA LITERARIA NEERLANDICA II,3

J.H. Leopold Gedichten uit de nalatenschap

Deel 1 / De gedichten voorafgegaan
door editie-technisch commentaar

J.H. Leopold Gedichten uit de nalatenschap

Deel 1 / De gedichten voorafgegaan
door editie-technisch commentaar

Uitgegeven onder auspiciën van het Bureau Basisvoorziening Tekstedities der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen

Begeleidingscommissie: W. Blok, Groningen; S. Dresden, Leiden; A.H.F. van Elslander, Gent; W.P. Gerritsen, Utrecht; E.K. Grootes, Amsterdam; F.J. van Ingen, Amsterdam; W.R.H. Koops, Groningen; M.A. Schenkeveld-van der Dussen, Utrecht; A.L. Sötemann, Utrecht

COPYRIGHT Copyright van deze uitgave © 1984 Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam

ISBN 0 4448 5589 0

KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

J.H. Leopold Gedichten uit de nalatenschap

Uitgegeven en van editie-technisch en
genetisch-interpretatief commentaar
voorzien door G.J. Dorleijn

Deel 1 / De gedichten voorafgegaan door editie-technisch commentaar

Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij
Amsterdam/Oxford/New York, 1984

Inhoud

WOORD VOORAF

EDITIE-TECHNISCH COMMENTAAR 1

1. INLEIDING 1

2. ENKELE OPMERKINGEN OVER DE HISTORISCH-KRITISCHE EDITIE 5

2.1 Overzicht 5

2.2 Edities 5
2.2.1 Doel en publiek 5
2.2.2 Typen 5
2.2.3 Materiaal 7

2.3 Historisch-kritische editie 8
2.3.1 Omschrijving 8
2.3.2 Inrichting 9
2.3.2.1 Leestekst 10
2.3.2.2 Apparaat 10
2.3.2.3 Commentaar 10
2.3.3 Transformatie van textuele gegevens 11
2.3.4 Grenzen 12
2.3.5 Voorwaarden 13

2.4 Historisch-kritische deel-editie 15

2.5 Selectieve editie 15

2.6 Slotsom 17

3. PROBLEMEN BIJ HET OPNEMEN VAN TEKSTEN: AUTORISATIE, AUTHENTICITEIT EN DE SPECIALE STATUS VAN NAGELATEN WERKEN 19

3.1 Vooraf 19

3.2 Tekst 19

3.3 Tekstontwikkeling 20

3.4 Autorisatie 21
3.4.1 Autorisatie en auteurswil 21
3.4.2 Autorisatie en intentie 22
3.4.3 Autorisatie en publikatie. Laatste intentie 25

3.5 Authenticiteit 27

3.6 Teksten uit een nalatenschap 29
3.6.1 Ongepubliceerde teksten 29
3.6.2 Onvoltooide teksten 29

3.7 Slotsom 32

4. PRESENTATIE VAN DE TEKSTONTWIKKELING: PRINCIPES, EISEN, SYSTEMEN 33

4.1 Vooraf 33

4.2 Overzichtelijkheid en volledigheid 33
4.2.1 Backmann - Beissner - Zeller 34
4.2.2 Zeller - Killy - Kemper 35
4.2.3 Facsimile 37
4.2.4 Grafische en textuele informatie 38

4.3 Presentatie-systemen 38
4.3.1 Middelen 39
4.3.2 Lemma-apparaat 39
4.3.3 Synopsis 40
4.3.4 Parallelle ordening van grotere gehelen 41
4.3.5 Transcriptie 41
4.3.6 Descriptie 43

4.4 Paralipomena 43

4.5 Commentaar 44

4.6 Slotsom 45

5. DE LEESTEKST IN EEN EDITIE VAN EEN NALATENSCHAP 47

5.1 Vooraf 47

5.2 Leestekst en basistekst 47

5.3 Keuze van de basistekst in een nalatenschap-editie 49

5.4 Constitutie van de leestekst in een nalatenschap-editie 50
5.4.1 Onzekere lezingen, onzekere tekstgehelen 50
5.4.2 Doorhalingen 51
5.4.3 Onvolledige lezingen 51
5.4.4 Open varianten 52

5.5 Slotsom 55

6. DE INRICHTING VAN DE PRESENTATIE 57

6.1 Vooraf 57

6.2 Basisbegrippen 57
6.2.1 Bron 57
6.2.2 Teksteenheid 57
6.2.3 Lagen 58
6.2.4 Subeenheid 58
6.2.5 Lagen, fasen, lezingen 60
6.2.6 Ontwikkelingsstaat 60

6.3 De presentatie: preliminaire gegevens 61
6.3.1 Bronbeschrijving 61
6.3.2 Ontwikkelingsgang, datering 61
6.3.3 Stemma, ontwikkelingsschema 62
6.3.4 Toelichting bij de presentatie 62

6.4 De eigenlijke presentatie 63

6.4.1 Synopsis 63
6.4.1.1 Afzonderlijke synopsis 63
a. fasen, lezingen, schrijfstoffen 63
b. doorhalingen 64
c. meelezen 65
d. open varianten 66
e. open plaatsen 67
f. losse elementen 68
g. marginale elementen 69
h. onzekerheden 69
i. exclusieve combinatie 70
j. editoriale toevoegingen 71
k. onderstrepingen 72
l. strofewit, strepen 72
6.4.1.2 Gecombineerde synopsis 72
6.4.2 Transcriptie 74
a. ductus 74
b. schrijfrichting 74
c. rangschikking 75
d. wit 75
e. positie 75
f. doorhalingen 75
g. fasen, niet-talige tekens 75
h. onzekere ontcijferingen, onleesbare woorden, alternatieve lezingen 76
i. editoriaal commentaar 76
j. afkortingen, onvolledige lezingen 76
k. open plaatsen 76
l. facsimile 76
6.4.3 Combinatie van synopsis en transcriptie 77
6.4.4 Enkele problemen 77
6.4.4.1 Regeltelling 77
6.4.4.2 Verwijzingen 78
6.4.5 Gedrukte teksteenheden 79
6.4.6 Leestekst 79
6.4.6.1 Keuze van de basistekst 79
6.4.6.2 Constitutie van de leestekst 79
a. doorhalingen 79
b. onzekere lezingen 80
c. onvolledige lezingen 80
d. open varianten 80
e. exclusieve combinatie 81
f. overige ingrepen 81
6.4.7 Slot 82

DE PRESENTATIE VAN DE TEKSTONTWIKKELING VAN ENKELE GEDICHTEN 83

Inleiding bij de editie 85
1 'Het adelszwaard' 87
2 Soefisch: tweeëndertig voltooide kwatrijnen, alsmede enkele schetsen en fragmenten 94
3 'O, als de rozen' 127

4 'U missen' 142
nr. 1: 'U missen en u niet ontgaan' 144
nr. 2: 'In het besomberde vertrek' 152
nr. 3: 'O donker en grootmogend woord' 158
nr. 4: 'Verborgen half en half verstaan' 167
5 Voor vrouwestem 175
nr. 1: 'Nu ik zijn oogen heb gelezen' 180
nr. 2: 'Het is als ging met lichte gangen' 186
nr. 3: 'Ik keer mij toe en mijn gezicht' 194
6 Cha-wan 201

APPENDIX 251

BIBLIOGRAFIE 253

Lijst van gebruikte tekens

Hier wordt een korte explicatie gegeven van de in de editie gebruikte tekens.
Voor een gedetailleerdere uitleg zij men verwezen naar deel 1, hoofdstuk 6.

SIGLA, LEZINGEN/FASEN

A B C	sigla die aan *teksteenheden* worden toegekend elk sigle duidt een teksteenheid aan (zie 6.2.2)
A-I A-II A-III	sigla die aan *subeenheden* worden toegekend elk sigle duidt een subeenheid aan (zie 6.2.4)
a b c	aanduidingen voor *lezingen* en *fasen* (zie 6.2.5 en 6.4.1.1. a)

DIACRITISCHE TEKENS

denken ⟨ ⟩ ⟨denken⟩	doorhalingstekens *denken* is doorgehaald (synopsis, transcriptie)
⟨2 ⟩ ⟨3 ⟩	de twee (of drie) elementen die boven de stompe haken staan – hier niet opgenomen – zijn doorgehaald (synopsis)
denken [denken] [ ]	meeleestekens *denken* moet worden meegelezen (synopsis)
[2] [3]	open varianten de twee (of drie) woorden die boven de haken staan – hier niet opgenomen – zijn alternatieven en kunnen ieder afzonderlijk worden meegelezen (synopsis)
{ denken peinzen }	open varianten *denken* en *peinzen* zijn alternatieven (leestekst)
[○]	open plaats in de regel (synopsis, leestekst)
^denken	los element *denken* is niet in een lezing te integreren; het woord is een losse notitie (synopsis)

¨denken	marginaal element *denken* staat in de marge geschreven maar is wel in een lezing opgenomen; de incorporatie is echter niet geheel zeker (synopsis)
denken*?*	onzekere ontcijfering het is niet zeker of er inderdaad *denken* staat (synopsis, transcriptie)
*[*Xxxx*]*	niet te ontcijferen woord elke x staat voor een letterteken (de X voor een hoofdletter, de x voor een kleine letter) (synopsis, transcriptie)
denken *[of:* denker*]*	alternatieve ontcijfering er staat *denken* of *denker* (synopsis, transcriptie)
*?*denken	onzekere presentatie het is niet zeker of *denken* op deze plaats (op deze wijze) moet worden gepresenteerd (synopsis)
? (voor een lezing)	onzekere presentatie het is niet zeker of de lezing zo gepresenteerd moet worden (synopsis)
α β	exclusieve combinatie een met α (of β) gemerkte lezing mag alleen met andere met α (of β) gemarkeerde lezingen worden gecombineerd (synopsis, leestekst)
$\uparrow \alpha$ $\downarrow \alpha$ $\uparrow \beta$ $\downarrow \beta$	bereik van de exclusieve combinatie (zie 6.4.1.1 i)
[ ]	editoriale toevoeging of aanvulling (synopsis, transcriptie)
denk*[*en*]*	*en* is door de editeur aangevuld (maar is wel door de dichter geïntendeerd) (synopsis)
[⟨,⟩*]*	de komma is door de editeur doorgehaald (de doorhaling is wel door de dichter geïntendeerd) (synopsis)
[zetfout]	het woord tussen de haken is een aanwijzing afkomstig van de editeur (synopsis)
<u>denken</u>	denken is door Leopold onderstreept (synopsis, transcriptie)
[strofewit] *[streep]*	in het handschrift is door de dichter strofewit (een streep) aangebracht (synopsis)

REGELTELLING

(1) (2) (3)	transcriptie: 'grafische regels' (regels onderscheiden op grafische gronden)
(1) (2) (3)	synopsis: 'textuele regels' (regels onderscheiden op textuele gronden); de regeltelling is gebaseerd op de regels van de (eerste) gepresenteerde teksteenheid
1 2 3	synopsis: 'textuele regels' (regels onderscheiden op textuele gronden); de regeltelling is gebaseerd op de meest definitieve versie
1 2 3	leestekst: regeltelling

VERWIJZINGEN

[←B(5)]	synopsis: externe verwijzing (in B r. (5) vindt men een verwante plaats)
[cf. (3)]	synopsis: interne verwijzing (om de presentatie te kunnen begrijpen dient men r. (3) van de synopsis te beschouwen)
[of bij (1)]	synopsis: interne verwijzing (het hier gepresenteerde hoort mogelijk ook bij r. (1) van de synopsis)
[= (2)]	synopsis: interne verwijzing (het hier gepresenteerde is reeds of wordt nog bij r. (2) gegeven)
[→(10)]	transcriptie: aansluitteken (de hier gegeven regel sluit in het handschrift textueel en grafisch direct aan bij r. (10))

Woord vooraf

Dit boek omvat een editie van enkele gedichten uit de nalatenschap van J.H. Leopold, voorzien van commentaar. Deel 1 behandelt de editietechnische problemen die betrekking hebben op de weergave van de tekstontwikkeling van de nagelaten gedichten. Na een beschouwing van algemene aard over de presentatie van de ontwikkelingsgeschiedenis van literaire teksten in met name een historisch-kritische editie, worden enkele gedichten volledig uitgegeven. In deel 2 staat de kwestie centraal welke bijdrage de bestudering van de tekstontwikkeling van Leopolds gedichten kan leveren tot de kennis van zijn literair idiolect. Daartoe worden enkele teksten die in deel 1 zijn uitgegeven, uitvoerig geanalyseerd.

Bij het tot stand brengen van dit boek heb ik medewerking ondervonden van vele personen en instellingen, die ik hierbij mijn dank wil betuigen. De meeste dank ben ik verschuldigd aan A.L. Sötemann. Hij heeft mij in het vak ingewijd en mij bij het onderzoek en bij het schrijven van deze studie uitnemend begeleid. Mijn dank geldt ook J.J. Oversteegen, die het manuscript heeft doorgelezen en van kritische kanttekeningen heeft voorzien. J.H. Leopold, vertegenwoordiger van de erven Leopold, dank ik voor het verlenen van toestemming om de teksten te mogen publiceren. Ik dank de medewerkers van het Letterkundig Museum te Den Haag voor de hulp die ze hebben verleend bij het verwerven van de Leopold-documenten. Eveneens betuig ik mijn erkentelijkheid aan de leden van de Begeleidingscommissie van het Bureau Basisvoorziening Tekstedities van de K.N.A.W., die het boek in de Monumenta hebben willen opnemen. Ik dank de afdeling Edita van de K.N.A.W. in de personen van A.M. Verheggen en vooral F.C. Bos, die de typografische vormgeving verzorgde en daarbij rekening heeft willen houden met de soms bizarre eisen van de schrijver. Drukkerij Casparie te Heerhugowaard heeft aangetoond dat de mogelijkheden van het fotografisch zetten minder klein zijn dan men in het algemeen aanneemt. W. Blok, W.J. van den Akker en met name H.T.M. van Vliet en M.A.E.M. Werts dank ik voor het meewerken aan de correctie van de proeven.

Aangezien er tussen het voltooien van deze studie en het verschijnen ervan nogal wat tijd verstreken is, hecht ik eraan mee te delen dat de kopij is afgesloten in het voorjaar van 1982.

1 Inleiding

In dit deel bespreek ik de voornaamste criteria waaraan een wetenschappelijke Leopold-uitgave moet voldoen. Ik ga daarbij uit van de inzichten die geformuleerd zijn door de *editie-techniek*.[1]

De editie-techniek houdt zich bezig met het uitgeven van teksten op wetenschappelijke wijze - dat wil zeggen: met een maximum aan controleerbaarheid, met een zo groot mogelijke uitsluiting van subjectieve beslissingen. De editie-technische principes zijn doorgaans ontwikkeld op basis van de praktijk van het vervaardigen van uitgaven.[2] Omdat het werk van elke auteur eigengeaard is en omdat de doelstellingen en uitgangspunten van de editeurs niet altijd gelijk zijn, is het niet te verwonderen dat de 'algemene' editie-technische principes nogal uiteen kunnen lopen. Toch is er een aantal editoriale opvattingen dat de particuliere praktijk ontstijgt en algemenere waarde heeft.

---

[1] Ik gebruik de term editie-techniek ter aanduiding van de *moderne* editie-techniek. Naast de moderne staat de klassieke editie-techniek. Zie o.a. W.-H. Friedrich: 'Textkritik I' en H. Zeller: 'Textkritik II'. Het belangrijkste verschilpunt tussen beide disciplines bestaat uit het volgende: in de klassieke editie-techniek gaat het om teksten "von denen kaum einmal eine autorisierte (also direkt vom Autor oder in seinem Auftrag hergestellte) Textfassung vorliegt, bei denen vielmehr eine dem Autorwillen möglichst nahekommende Textgestalt erst durch die Anwendung kritischer Prinzipien und Methoden hergestellt werden muss, auf dem oft sehr schwierigen Weg der Textrezension und Textkontamination. Im Vordergrund musste deshalb die kritische Komponente stehen, und zwar in der Bedeutung des kritischen Abwägens einzelner 'Lesarten' in Hinblick auf ihre Autormöglichkeit." In de moderne editie-techniek daarentegen wordt men geconfronteerd met het feit dat "nicht nur eine, sondern meist eine ganze Reihe autorisierter Textfassungen vorliegen", waardoor het onnodig is "den Autortext durch die Anwendung kritischer Methoden 'herzustellen', er ist uns schon überliefert, oftmals in mehreren, gleichberechtigten Fassungen. Textkritik im Sinne der klassischen Philologie braucht also in der Regel nicht mehr betrieben zu werden. Dagegen müssen mit kritischen Prinzipien die einzelnen überlieferten Zeugen eines Werks, die handschriftlichen und gedruckten Überlieferungsträger, auf ihre Autorisation, auf ihre Bedeutung für die Textentwicklung des Werks geprüft und für die Edition ausgewertet werden: kritisch heisst also kritische Sichtung des Materials" (Scheibe: 'Grundprinzipien', p. 6-7).

[2] Zo zijn in de belangrijke bundel *Texte und Varianten* veel bijdragen geschreven door auteurs die als editeur van een uitgave optreden of hebben opgetreden. Hun overwegingen worden, niet verwonderlijk, dikwijls bepaald door de specifieke problemen uit hun eigen editoriale praktijk (Scheibe-Goethe, Zeller-Meyer, Martens-Heym etc.).

De twee belangrijkste stromingen in de editie-techniek zijn de Engels-Amerikaanse "bibliography" en de "Editionswissenschaft" uit Duitstalige landen. De eerste houdt zich voornamelijk bezig met drukken. Het doel van een editie is hier in de eerste plaats een (definitieve) betrouwbare *tekst* te verschaffen.[3] Bij de Duitse richting staat veel meer dan bij de 'bibliography' de *tekstontwikkeling* centraal zoals die af te lezen is uit drukken èn handschriften. Een editie moet hier niet alleen een betrouwbare tekst aanbieden, maar ook de gehele ontwikkeling van een werk presenteren.[4]

Van een Nederlandse traditie in de moderne editie-techniek kan men niet spreken. Wel zijn er enkele belangrijke publikaties en edities verschenen of in voorbereiding. Ik noem het proefschrift van R.L.K. Fokkema, *Varianten bij Achterberg*, en de historisch-kritische uitgave van de *Gedichten* van J.C. Bloem.[5]

---

[3] De principes van de Engels-Amerikaanse richting zijn oorspronkelijk ontwikkeld aan de hand van teksten uit de zestiende en zeventiende eeuw en later ook toegepast bij de uitgave van achttiende- en negentiende-eeuwse teksten. Van groot belang is de 'Copy-text'-theorie van W.W. Greg (zie diens 'The rationale of copy-text') ontworpen voor de editie van zestiende- en zeventiende-eeuwse teksten en door Bowers aangepast voor het uitgeven van achttiende- en negentiende-eeuwse teksten (vgl. Bowers: 'Some principles'). Een belangrijke instelling is het in 1963 opgerichte Center for Editions of American Authors (CEAA); onder auspiciën van dit centrum verschenen in Amerika vele edities. Een introductie levert de verzamelbundel *Art and error*, met vooral herdrukte artikelen. Een belangrijk tijdschrift is het jaarlijks verschijnende *Studies in bibliography*, dat onder redactie staat van Fredson Bowers. Zie voor enkele publikaties van Bowers mijn bibliografie. Een kritische bespreking van de school Greg–Bowers vindt men in Zeller: 'Struktur'. – Een andere, minder belangrijke, Engels-Amerikaanse richting houdt zich wèl bezig met de weergave van handschriften van 'moderne' schrijvers (meestal dichters): de documenten worden doorgaans door middel van een soort transcriptiesysteem in druk overgebracht. Het manuscript (of typoscript of de drukproef) wordt letter voor letter overgezet; alle grafische kenmerken van de bron worden zo goed mogelijk nagebootst – zo worden doorhalingen niet door tekens aangegeven maar door een streep dóór het geschrapte te drukken, correctietekens van de schrijver worden geïmiteerd etc. Men zie bijvoorbeeld T.S. Eliot's *The waste land* dat door zijn vrouw op vermelde wijze is uitgegeven. Meestal wordt naast de transcriptie een facsimile van de bron gepresenteerd. (In het algemeen wordt dit 'systeem' – dat niet concluderend is, maar dat slechts een 'vertaling' geeft in druk van het document – alleen toegepast op niet ingewikkelde bronnen.)

[4] De Duitse richting bekommert zich voornamelijk om het werk van auteurs uit de romantiek en later (laat-achttiende, negentiende en twintigste eeuw). De beste introductie blijft tot nu toe nog steeds *Texte und Varianten*. Eveneens van belang zijn Seidel: *Edition*, Seiffert: *Untersuchungen*, Kanzog: *Prolegomena*. Edities o.m.: Hölderlin (ed. Beissner), Hölderlin (ed. Sattler), C.F. Meyer (ed. Zeller en Zäch), Trakl (ed. Killy en Szklenar), Heine (ed. Windfuhr c.s.). Vele uitgaven zijn in voorbereiding (o.a. van Heym, Hofmannsthal, Brentano, Brecht).

[5] De Bloem-uitgave is verschenen in het kader van een omvangrijk editie-project dat de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen onder haar hoede heeft genomen. Binnen dit project verschijnt eveneens een historisch-kritische uitgave van de *Gedichten* van J.H. Leopold die tijdens zijn leven door hem zijn gepubliceerd. In voorbereiding zijn een selectieve deel-uitgave van gedichten uit Leopolds nalatenschap, een historisch-kritische Nijhoff-editie en een historisch-kritische Marsman-uitgave.

Mijn beschouwingen hebben niet de pretentie algemeen-geldig te zijn. Hoewel ik aansluit bij de in de editie-techniek gehanteerde 'universele' principes ga ik in eerste instantie uit van problemen die de uitgave van de *handschriftelijke nalatenschap* van de gedichten van Leopold stelt. Dit betekent dat niet of nauwelijks aan de orde komen de aspecten van het uitgeven van proza-werken en de vraagstukken met betrekking tot de drukken.

In de volgende hoofdstukken komt onder meer ter sprake: het doel en de inrichting van de historisch-kritische uitgave, de historisch-kritische deeluitgave en de selectieve editie (hoofdstuk 2); de algemene criteria op grond waarvan men teksten selecteert om ze op te nemen in een historisch-kritische editie (autorisatie en authenticiteit) (hoofdstuk 3); de eisen waaraan de presentatie van de tekstontwikkeling en die waaraan de constitutie van de leestekst moeten voldoen (respectievelijk hoofdstuk 4 en hoofdstuk 5); in hoofdstuk 6 wordt meer en détail uiteengezet hoe de presentatie wordt ingericht van de tekstontwikkeling en de leestekst der gedichten uit Leopolds nalatenschap die in de Bijlagen volledig worden uitgegeven.

Dit eerste deel is als een gedeformeerde editie te beschouwen: de eigenlijke editie (de bijlagen), de verantwoording (hoofdstuk 6) en een algemeen woord vooraf (het 'waterhoofd' van hoofdstuk 2 tot en met hoofdstuk 5).

2 Enkele opmerkingen over de historisch-kritische editie

2.1. *Overzicht*

In dit hoofdstuk bespreek ik de *typen edities* die men kan onderscheiden op grond van o.m. het doel dat een uitgave moet dienen (2.2.). Van deze typen besteed ik vooral aandacht aan de *historisch-kritische* editie (2.3.). Zijdelings komen de *historisch-kritische deel-editie* en de *selectieve editie* ter sprake (2.4. en 2.5.).

2.2. *Edities*

2.2.1. *Doel en publiek*

De wijze waarop men een editie inricht is afhankelijk van het *doel* van de uitgave, hetgeen onlosmakelijk verbonden is met het *publiek* waarvoor zij bestemd is. Een 'gewone' lezer verlangt in de eerste plaats een leesbare en betrouwbare *tekst* van het werk van een auteur. Een 'vakman' wil meer. Hij moet over alle gegevens kunnen beschikken die met een werk samenhangen: voor hem moet de gehele tekstontwikkeling gepresenteerd worden en daarbij moet informatie verstrekt worden omtrent ontstaan en ontvangst van het werk in kwestie.

2.2.2. *Typen*

Kanzog onderscheidt in zijn *Prolegomena*[1] vier typen uitgaven: 1° de archief-uitgave; 2° de historisch-kritische uitgave; 3° de studie-uitgave; 4° de leesuitgave.

De *archief-uitgave* bevat alle relevante tekstbronnen van de werken van een schrijver. Deze zijn op archivalische wijze, precies en volledig, beschreven en weergegeven. Het doel van dit type is een basis te verschaffen op grond waarvan andere editeurs van alle of één van de werken van de auteur hun uitgaven kunnen samenstellen. De archief-uitgave pretendeert de bron te vervangen.

De *historisch-kritische uitgave* geeft niet alles volledig weer. Zij transformeert de informatie die in de archief-uitgave is opgeslagen. Er wordt door middel van tekstkritiek een verantwoorde tekst geconstitueerd. De diverse momenten in de tekstontwikkeling worden op een zodanige wijze

[1] Kanzog: *Prolegomena*, p. 15–39.

geordend en weergegeven dat de ontwikkelingsgeschiedenis goed te volgen is. Doel van de historisch-kritische uitgave is het fundament te zijn voor het wetenschappelijk onderzoek dat zich met het geëditeerde werk bezighoudt.

Voor de *studie-uitgave* kiest de editeur één belangrijk gedeelte uit het oeuvre van een schrijver en geeft daarvan de tekst en daarnaast hoogstens een overzicht van de voornaamste momenten van de tekstontwikkeling. Daarbij geeft hij een literair-historisch en eventueel taalkundig commentaar waarin hij de stand van zaken in het vakgebied samenvat die voor de uitgegeven teksten relevant is. De studie-uitgave is niet in de eerste plaats bedoeld voor wetenschappelijke onderzoekers maar voor een wat groter publiek (bijvoorbeeld studerenden) dat zich met het gepresenteerde werk wil bezighouden en kennis wil nemen van de informatie erover die in de (specialistische) vakliteratuur besloten ligt.

De *leesuitgave* geeft een verantwoorde leestekst, in principe zonder uitgebreid commentaar en zonder varianten, bestemd voor een groot publiek. Een korte verantwoording en indien nodig een beknopte literair-historische inleiding dienen in een leesuitgave niet te ontbreken.[2]

Binnen deze indeling zijn variaties mogelijk; de grenzen tussen de verschillende typen zijn vloeiend. Een uitgave die Kanzog niet noemt is de zogenaamde *selectieve editie*, de uitgave "mit Auswahlapparat" die tussen de historisch-kritische en de studie-uitgave gesitueerd moet worden. Dit type presenteert naast een verantwoorde tekst een selectie uit de tekstontwikkeling, waarbij alleen de meest relevante momenten worden weergegeven.[3] Een sub-type van de historisch-kritische editie is de *historisch-kritische deel-uitgave*, die niet het gehele oeuvre van een auteur aanbiedt, maar slechts een gedeelte: één werk of enkele werken – maar dat dan volledig.

Het door Kanzog onderscheiden type van de archief-uitgave is met recht bekritiseerd. Zeller vraagt zich af of de archief-uitgave als editie wel bestaat: "Ist sie nicht bloss eine Arbeitsphase der Vorbereitung der hist.-krit. Ausgabe".[4] Alvorens men tot historisch-kritische, 'transformerende', presentatie kan overgaan, moet het materiaal archivalisch bewerkt zijn. Het aldus bewerkte materiaal moet, meent Kreutzer, niet in een uitgave gepresenteerd worden, maar in een "Editions-Archiv" worden opgesla-

---

[2] In Nederland zijn nog weinig normen stellende leesedities verschenen. Zo kan er in de reeks Bibliotheek der Nederlandse letteren, die de indruk wekt wetenschappelijk verantwoord te zijn, een uitgave verschijnen van Emants' *Inwijding*, die, zoals een vluchtig onderzoek leert, een onbetrouwbare tekst bevat. Dat in deze editie nergens de keuze van de tekst wordt verantwoord is, helaas, eerder regel dan uitzondering.

[3] De *selectieve editie* ligt, zoals uit de omschrijving blijkt, dicht bij Kanzogs *studie-uitgave*. Toch bestaan er verschillen tussen beide typen. Zo komt een selectieve editie doorgaans (noodgedwongen) in plaats van een historisch-kritische uitgave en kan een studie-uitgave nااست een historisch-kritische verschijnen.

[4] Zeller: 'Recensie Kanzog'.

gen.[5] Een ander punt van kritiek heeft betrekking op het doel van de archief-uitgave (de onderzoeker/editeur hoeft niet meer zelf de bronnen te raadplegen). Deze doelstelling is een illusie. Met name complexe en moeilijk leesbare handschriften zijn nooit geheel 'objectief' weer te geven. De meest nauwkeurige archivalische presentatie zal nooit alle informatie kunnen bevatten waarover men kan beschikken als de documenten zelf geraadpleegd worden. Zelfs de triviale bezigheid van het ontcijferen van een manuscript kent een interpretatief moment,[6] om maar te zwijgen van het vaststellen van de chronologie van uit meer lagen bestaande documenten.

Het onderscheiden van de archief-uitgave als uítgave is, zoals gezegd, niet zinvol. Wel is het nodig - dit kan niet genoeg beklemtoond worden - het materiaal van de werken die men wil editeren volledig 'archivalisch' te inventariseren en te bewerken. Pas op grond van die verzamelde en geordende gegevens kan men een uitgave maken. Ook als men een studie- of leeseditie samenstelt zal dat dienen te geschieden op basis van volledig onderzocht materiaal.

2.2.3. *Materiaal*

Ook de aard van het materiaal, die samenhangt met de werkwijze van de auteur en de wisselvalligheden van de overlevering, bepaalt de opzet en inrichting van de editie. Zijn er veel complexe handschriften met ingrijpende veranderingen en/of aanzienlijk van elkaar afwijkende druk-versies

---

[5] Kreutzer: *Überlieferung*, p. 72. Zo ook Verkruysse: 'Diplomatisch editeren', p. 334. Hoewel Verkruysse Kanzogs begrip archief-uitgave overneemt, lijkt hij, om praktische redenen, de voorkeur te geven aan een "databank" boven een dure, voor een klein publiek bestemde uitgave.

[6] Door de psycholinguïstiek die zich met het leesproces bezighoudt, wordt gesteld dat men bij het lezen niet in de eerste plaats uitgaat van de visuele informatie. Men leest op betekenis - men ontwerpt als het ware een hypothese over wat er zal staan - en pas in tweede instantie gaat men dit controleren aan de hand van de tekens op het papier (vgl. Smith: 'Psycholinguistics and reading'). Proeven wijzen uit dat teksten die moeilijk leesbaar zijn gemaakt, b.v. door lettertekens ten dele door te halen, beter gelezen kunnen worden als aan de proefpersonen informatie over de context is gegeven. Hetzelfde gaat op voor moeilijk leesbare handschriften. Woorden die aanvankelijk onontcijferbaar waren, kunnen door nieuwe informatie opeens wèl te lezen zijn. Eerdere ontcijferingen kunnen naderhand door dezelfde oorzaken foutief blijken te zijn. - Vgl. ook Zeller: 'Befund', p. 48: "der blosse Hinweis auf die durch Friedrich Beissner aufgedeckten Fehllesungen früherer Herausgeber von Handschriften Hölderlins kann vergegenwärtigen, wie wesentlich und unvermeidlich der *zwangsläufig interpretierende Anteil* des Herausgebers schon bei der blossen Entzifferung von Handschriften sein kann". Diverse editeurs kunnen tot uiteenlopende weergave van hetzelfde document komen. Men zie de *Einleitung* op de Frankfurter Hölderlin-editie van Sattler; Sattler komt - ook op het elementaire vlak van het ontcijferen van woorden (lettertekens) op het handschrift - vaak tot heel andere resultaten dan Beissner, de editeur van de grote Stuttgarter Hölderlin-editie. Ook Killy en Szklenar, editeurs van de Trakl-uitgave, schijnen de handschriften niet altijd foutloos ontcijferd te hebben (vgl. Kemper: 'Trakl-Forschung', p. 508-509).

dan zal het apparaat, waarin de tekstontwikkeling wordt weergegeven, uitgebreid zijn en, niet alleen kwantitatief, de kern van de editie vormen. Zijn er alleen versies aanwezig die op ondergeschikte punten van elkaar verschillen dan is het apparaat slechts een appendix bij wat dan het centrum van de uitgave is: de leestekst.[7]

2.3. *Historisch-kritische editie*

Een editie van de gedichten uit de nalatenschap van J.H. Leopold die dienstbaar wil zijn aan het (literair-)wetenschappelijk onderzoek – een uitgave die dus in de eerste plaats bestemd is voor de specialist – zal een historisch-kritische moeten zijn.

2.3.1. *Omschrijving*

De term 'historisch-kritische editie' dekt diverse ladingen. Uitgaven van verschillende aard noemen zich historisch-kritisch en ook in editietechnische beschouwingen blijkt de term op uiteenlopende wijze gebruikt te worden.[8] Aangezien het begrip kennelijk niet welomschreven is, kan men zich afvragen of het niet beter zou zijn een andere naam te bedenken.[9] De term is echter zo gebruikelijk geworden om een wetenschappelijke editie aan te duiden dat ik hem handhaaf.[10] Ik definieer het begrip als volgt: een historisch-kritische editie is een uitgave die ten doel heeft de basis te verschaffen voor wetenschappelijk onderzoek en de grondslag te leveren voor andere uitgaven (met name de studie- en leesuitgave); ze levert een *volledige* presentatie van in principe alle relevante gegevens:
– alle in aanmerking komende, authentieke teksten;[11]

---

[7] De aard van het aanwezige materiaal is ten dele de oorzaak van het in hoofdstuk 1 genoemde verschil tussen de Duitse en de Engels-Amerikaanse 'school'. De Duitsers hebben zich vooral beziggehouden met de oeuvres van hun klassieken waarvan veelal een grote hoeveelheid handschriftelijke documenten bewaard is gebleven. Dit materiaal kreeg steeds meer aandacht. Het oogmerk van de edities veranderde: het "besteht nunmehr weniger in der Gewinnung eines kritischen Textes im Sinne eines als verbindlich gesetzten Wortlauts als vielmehr in der zweckmässigen und zugleich möglichst unmissverständlichen Dokumentierung seiner Genese" (Kreutzer: *Überlieferung*, p.13).
[8] Vgl. o.a. Kreutzer: *Überlieferung*, p.73: "Es hat den Anschein, als ob wir es hier mit einem Terminus zu tun hätten, dem im Laufe der Zeit sein ursprünglicher Inhalt abhanden gekommen ist." Ook Scheibe signaleert de "Entwertung dieses Begriffs in den modernen Editionen" ('Grundprinzipien', p.3).
[9] Men kan zich met Kreutzer afvragen of "die mangelnde Konstanz des Begriffs 'historisch-kritische Ausgabe' einer Weiterverwendung in gewisser Weise im Wege steht" (*Überlieferung*, p.79).
[10] Vgl. Scheibe: 'Grundprinzipien', p.3: "Da jedoch dieser Terminus einen bestimmten editorischen Sachverhalt auszudrücken vermag, der der Aufgabenstellung einer modernen, in erste Linie für wissenschaftliche Zwecke hergestellten Edition entspricht, scheint es nicht sinnvol, ihn leichtfertig aufzugeben."
[11] In hoofdstuk 3 ga ik nader in op de betekenis van het begrip authentiek.

- de (niet geheel authentieke) teksten die het beeld van de auteur bij de lezer bepaald hebben;
- de literaire, thematische bronnen waarvan de auteur in zijn werk gebruik heeft gemaakt.[12] De *volledigheid* is een belangrijke component van de definitie. Het *kritische* aspect van een historisch-kritische editie is gelegen in wat Germann noemt de "kritische Prüfung der gesamten Textüberlieferung".[13] Niet alleen de uiteindelijk vastgestelde tekst is 'kritisch' maar ook het apparaat; beide zijn het resultaat van het toepassen van kritische schifting.[14] Het *historisch* moment van de historisch-kritische editie treft men aan in de 'historische' - dat wil zeggen: chronologische en genetische - presentatie van de tekstontwikkeling.[15] Bovendien heeft de term 'historisch' betrekking op het feit dat de historische vorm(en) waarin een werk is overgeleverd in de editie achterhaalbaar moet(en) zijn (dat zijn: de verschillende stadia - ontwerpen, schetsen, handschriftversies, drukversies - en de diverse vormen van publikatie - in tijdschriften, bundels, verzamelde werken).[16]

2.3.2. *Inrichting*

De historisch-kritische editie bestaat uit drie gedeelten: de (lees)tekst, het apparaat, de commentaar.

---

[12] Ik volg hier vrij de definitie van Scheibe ('Zu Problemen', p. 1148): "Alle diese Merkmale: vollständiger Abdruck des gesamten Materials eines Autors, Darstellung der zeitgenössischen Textentwicklung in einem kritischen Apparat und wissenschaftlich genaue Beschreibung und Auswertung der Zeugen müssen gegeben sein, um eine Ausgabe als 'historisch-kritisch' bezeichnen zu können [...;] eine solche Ausgabe stellt das Material für jede Art der wissenschaftlichen Benutzung und Forschung über einen Dichter oder ein bestimmtes Werk bereit". In zijn 'Grundprinzipien' (p. 9-11) noemt Scheibe acht essentiële eisen waaraan een historisch-kritische editie moet voldoen en acht "zusätzliche Aufgaben". - Met 'literaire of thematische bronnen' duid ik de 'Quellen' aan; met 'documentaire bronnen' de 'Zeugen' (zie ook 6.2.1.).
[13] Germann: 'Darbietung', p. 168.
[14] Vergelijkbaar hiermee is de term "critical" (in "critical edition" en "critical text") zoals die gebruikt wordt door de Engels-Amerikaanse school. Zie bijvoorbeeld Bowers: *Textual and literary criticism*, p. 120: Een editie is "critical" in die zin "that critical principles have been applied to the textual raw material" met als doel een tekst te verkrijgen die zoveel mogelijk "the ideal of the authorial fair copy" benadert. Zie voor het begrip 'kritisch' ook Scheibe: 'Grundprinzipien', p. 6-7, in hoofdstuk 1, noot 1 aangehaald.
[15] Vgl. Germann: 'Darbietung', p. 168. Bij Scheibe slaat 'historisch' zowel op de "Entwicklung eines Werkes in der Zeit", maar ook op de "Spiegelung einer bestimmten Zeitsituation im Werk" ('Grundprinzipien', p. 4).
[16] Vgl. Scheibe: 'Grundprinzipien', p. 37: "Eine historisch-kritische Ausgabe ist dann eine *Dokumentation* des vorliegenden Materials, wenn sie die vom Autor oder in seinem Auftrag hergestellten Textzeugen in ihrer historischen Entwicklung adäquat wiedergibt, ihre inneren und äusseren Bezüge analysiert und beschreibt und damit das Material für die wissenschaftliche Beschäftigung mit dem Werk des Dichters aufbereitet. Dazu gehört einerseits die vollständige Aufnahme des überlieferten autorisierten Materials, andererseits seine exakte historische Darstellung."

2.3.2.1. *Leestekst*

De leestekst kan twee functies vervullen in de historisch-kritische editie:
1° De leestekst is de meest ideale, de meest zuivere tekst, die het werk het best representeert. Het tekstdeel van de historisch-kritische uitgave kan in dit geval ook afzonderlijk functioneren.[17]
2° De leestekst staat in functie van het apparaat: er is een leestekst gekozen die een zo eenvoudig mogelijke inrichting van het apparaat waarborgt. De leestekst kan hier bezwaarlijker als zelfstandig geheel functioneren. Hij is in feite deel van het apparaat, maar omwille van het overzicht, ten behoeve van de toegankelijkheid van de editie, in een aparte band aangeboden. Zo is de leestekst in het tekstdeel van de historisch-kritische Bloem-uitgave minder geschikt om in een leeseditie te worden opgenomen.[18]

In sommige gevallen, bijvoorbeeld wanneer versies vèrgaand van elkaar afwijken, kan het noodzakelijk zijn van een werk twee of meer versies (al dan niet parallel geplaatst) op te nemen. Beide genoemde functies van de leestekst kunnen gelijktijdig vervuld worden, maar ze kunnen ook strijdig met elkaar zijn. In het laatste geval dient voor een historisch-kritische editie aan de tweede functie een zwaarder gewicht te worden toegekend. Op de problemen bij het kiezen en constitueren van de leestekst ga ik in hoofdstuk 5 nader in.

2.3.2.2. *Apparaat*

Uit het apparaat moet de gehele tekstontwikkeling van een werk af te lezen zijn. Dit betekent dat de textuele gegevens van eerste ontwerp tot en met de laatste (geautoriseerde) publikatie volledig en overzichtelijk gepresenteerd moeten worden. Indien een schrijver zijn werk baseert op teksten die niet van hemzelf zijn (de zogenaamde thematische en literaire bronnen) dienen deze in het apparaat te worden opgenomen. (Dit is het geval bij bewerkingen of vertalingen en ook waar een bestaande tekst de aanleiding vormt tot het maken van een werk; zo is bij Leopold herhaalde malen een passage uit een kranteartikel, een tijdschrift of boek het uitgangspunt voor (het maken van) een gedicht.)[19] In hoofdstuk 4 komt de inrichting van het apparaat uitgebreider aan de orde.

2.3.2.3. *Commentaar*

De commentaar bevat alle relevante gegevens die niet tot de directe tekstgeschiedenis zijn te rekenen. Hiertoe behoren o.m. een beschrijving van de documentaire bronnen, een vermelding en waar nodig een weer-

---

[17] Zo is de tekst van de leeseditie van de gedichten van C.F. Meyer (ed. Zeller en Zäch) identiek aan die uit het tekstdeel van de historisch-kritische uitgave.
[18] De historisch-kritische Bloem-editie geeft in het tekstdeel de eerste voltooide versies van de gedichten weer - die later meestal door Bloem zijn bewerkt.
[19] Zie Sötemann: *Op het voetspoor*, en hierna het gedicht 'Cha-wan' in bijlage 6.

gave van de literaire of thematische bronnen – voorzover dat niet in het apparaat is geschied –, een overzicht van de verdere ontstaansgegevens (bronnen zijn hierbij bijvoorbeeld dagboeken, brieven van en aan anderen, reacties van derden die het werk in enigerlei fase hebben beïnvloed), een samenvatting van de contemporaine receptie (recensies, brieven), en zonodig een literair-historische en, mogelijk, een taalkundige annotatie. In hoofdstuk 4 kom ik kort op de commentaar terug.

2.3.3. *Transformatie van textuele gegevens*

De 'volledigheid' is een belangrijk bestanddeel van de definitie van de historisch-kritische editie. Toch is het niet zo dat domweg alles wat een auteur ooit op papier heeft gezet zonder meer moet worden weergegeven. Een historisch-kritische uitgave mag geen verzameling archivalisch-exact weergegeven bronnen zijn. Zij moet het produkt zijn van de transformatie van alle bronnen tot voor de gebruiker hanteerbaar gemaakte zinvolle informatie.[20] Aangezien de gebruikers voornamelijk afkomstig zullen zijn uit de literatuurwetenschap zal de informatie die de uitgave op grond van alle bronnen verschaft allereerst literair-wetenschappelijk relevant moeten zijn. Dit betekent dat zij zo volledig mogelijk de gegevens dient te bevatten waarop onderzoek gebaseerd kan worden, zoals tekstanalyse en -interpretatie, de vergelijking van verschillende werken om de veranderingen in de organisatie van de literaire structuur op het spoor te komen, de analyse van varianten, literaire bronnen, en de invloeden van werken die (voor een deel) als voorbeeld functioneerden, het receptieonderzoek, alsmede de studie van de poetica.[21] Uiteraard kan een historisch-kritische uitgave ook data bevatten die voor andere disciplines van belang zijn, zoals voor de linguïstiek, de (kunst)geschiedenis, psychologie, sociologie.

De presentatie van de documentaire bronnen moet zo worden uitgevoerd dat de gebruiker deze niet meer behoeft te raadplegen, uitgezonderd in het geval van onderzoek op bijvoorbeeld paleografisch, grafologisch en typografisch gebied. De 'transformatie' van informatie moet zo

---

[20] Kanzog: *Prolegomena*, p. 24: "ihr Editionsverfahren ist, der Informationstheorie entsprechend, auf eine 'Transformation' dieses Materials bei geringstem 'Informationsverlust' und grösstmöglichem 'Informationsgewinn' bedacht." Zie ook Seidel: *Edition*, p. 36–37: "Die Edition muss deshalb das ihr zugrunde liegende Material mit einem bestimmten Genauigkeitsgrad wiedergeben. Wie gross dieser sein soll, das ist die Frage. Bei ihrer Beantwortung wird sich der Herausgeber [u.a. die] wissenschaftlichen Ziele [...] bewusst machen müssen. Nicht jede Information, die er einer Handschrift entnimmt, muss zwangsläufig gespeichert werden, denn nicht jede Erkenntnis ist speicherungswürdig."

[21] Al deze onderzoekspunten zijn, gedeeltelijk anders geformuleerd, te vinden in 'Die Literaturgeschichte, ihre Probleme und Aufgaben' van Vodička (Vodička: *Struktur*, p. 30–86). Ik noem juist dit stuk, omdat daarin naar mijn mening een goed, niet te beperkt kader wordt geboden voor literair-wetenschappelijk onderzoek waarbij aan de "Totalität des literarischen Prozesses" – titel van een artikel van Vodička over Mukařovský uit de genoemde bundel – recht wordt gedaan.

plaatsvinden dat primair de *textuele* gegevens gepresenteerd worden, terwijl de *grafische* (zoals handschrifteigenaardigheden, de plaats van de varianten op het manuscript) een ondergeschikte rol in de weergave spelen.

Editeren, het 'transformerend' editeren, is niet alleen een kwestie van reproduceren, maar in niet geringe mate ook van *interpreteren*. Bij elke activiteit die verder gaat dan het mechanisch verwerken van gegevens interpreteert men. Hiervóór heb ik al gewezen op het interpretatief moment dat een rol speelt bij activiteiten als het ontcijferen van manuscripten en het bepalen van de chronologie van de lagen in handschriften. Ook de vaststelling van de chronologie van de afzonderlijke documenten ten opzichte van elkaar is een bezigheid waarmee interpretatie gemoeid is. In die gevallen waar er weinig of geen feitelijke conclusies zijn te trekken uit de grafische situatie, de fysische verschijningsvormen van de bronnen (ductus, inktkleuren, papiersoorten etc.), moeten de editoriale beslissingen onvermijdelijk genomen worden op grond van een flinke dosis interpretatie.[22]

2.3.4. *Grenzen*

De rol die op interpretatie gestoelde beslissingen spelen bij de presentatie in een historisch-kritische editie is een indicatie voor de beperkingen van een uitgave. De weergave van een leestekst en van de tekstontwikkeling zijn in feite 'constructen' van de editeur, vervaardigd op grond van interpretatie van de grafisch-documentaire en textuele gegevens.

Deze constatering impliceert dat (ook) een historisch-kritische uitgave niet definitief is. Op basis van andere inzichten omtrent het uitgegeven werk kan men foutieve lezingen en verkeerde presentaties op het spoor komen (vgl. hiervoor noot 6), zodat de uitgave gewijzigd moet worden. Literair-wetenschappelijke kaders kunnen ingrijpend veranderen zodat de gebruikers andere eisen aan een uitgave gaan stellen en deze dus anders moet worden opgezet. Er kan nieuw materiaal aan het licht komen dat van dien aard kan zijn dat een editie opnieuw moet worden samengesteld. Tenslotte kunnen er efficiëntere modellen zijn ontwikkeld die het materiaal beter kunnen presenteren.[23]

---

[22] Niet alleen het editeren als vaststellen van de aanwezige informatie plus de transformatie gaat gepaard met interpretatie, doch ook het bepalen volgens welke criteria de transformatie moet plaatsvinden. Kemper laat zien dat de wijze van presenteren in de Trakl-uitgave afhankelijk is van de opvatting van de editeur, Killy, omtrent Trakls poëzie: de beslissing over het te kiezen weergave-systeem "ist selbst schon Bestandteil der *Interpretation* des Editors, die sich u.a. an einem bestimmten Begriff von Literatur orientiert" (Kemper: *Entwürfe*, p. 105–136; het citaat op p. 106).

[23] "Jede Epoche muss sich ihr Material neu bereitstellen" zegt Windfuhr zelfs ('Neugermanistische Edition', p. 440). "But certainly we must not be too solemn about the so-called definitive edition, or the permanent establishment of any text [...]. Perhaps in the future our bibliographical and philological equipment may enable another generation to overturn accepted standards" (Bowers: *Textual and literary criticism*, p. 144). Zie ook hiervóór noot 6.

Het behoeft geen betoog dat men er niettemin naar moet streven een zo definitief mogelijke uitgave samen te stellen. Een van de manieren om dit te bewerkstelligen is een editie door meer personen te laten vervaardigen. Editeren is *team-work*.[24] Ook zouden de gebruikers door de editeur(s) in de gelegenheid moeten worden gesteld - in de beperkte mate waarin dat mogelijk is - editoriale beslissingen te controleren. Met name bij complexe handschriften en de onzekere lezingen daarin zou naast de presentatie informatie verschaft moeten worden omtrent de grafisch-documentaire situatie - door middel van extra-descriptie en/of door het afdrukken van een facsimile.[25] Vanzelfsprekend moet een editeur zijn uitgangspunten uiteenzetten en zijn toepassingen ervan zo precies mogelijk *verantwoorden*.[26]

Een andere beperking van de (historisch-kritische) editie is gelegen in het begrensd bereik. De uitgave kan nooit de totale genese van een werk weergeven, slechts dat kleine gedeelte ervan dat schriftelijk is vastgelegd - voorzover het bewaard is gebleven! Het belangrijkste deel van het creatieve proces speelt zich af in de geest van de auteur - ook bij schrijvers als Leopold die uitvoerig op het papier werken - en dat deel is onachterhaalbaar.[27]

2.3.5. *Voorwaarden*

Het samenstellen van een historisch-kritische editie is een tijdrovende en, mede daarom, kostbare aangelegenheid. Alleen op financiële gronden is het al onmogelijk om van het gehele oeuvre van elke auteur een historisch-kritische uitgave te maken. Er moeten prioriteiten worden

---

[24] Team-work zal in de eerste plaats de fouten, die nu eenmaal inherent zijn aan het editoriale bedrijf, kunnen beperken, zoals leesfouten, fouten die ontstaan bij het samenstellen van de kopij en bij het zetten van de editie. Ten tweede zal het interpreteren van handschriften met als doel een beeld van de tekstontwikkeling te geven, tot veel zekerder resultaten kunnen geraken wanneer het door meer mensen in gezamenlijk overleg geschiedt (zoals mijn ervaringen met het verrichten van dit soort activiteiten heeft geleerd). In een eenmans-editie is de kans op fouten groter dan nodig zou zijn.

[25] De editeur moet zien "(soweit möglich oder erforderlich) [...] jene unumgänglichen interpretierenden Entscheide (die er weder umgehen kann noch umgehen soll) als solche erkennbar und - bis zu einem gewissen Grade - nachprüfbar zu machen dadurch, dass er auch ihre Kriterien und ihre Grundlagen mitliefert" (Zeller: 'Befund', p. 49). Dit is uiteraard maar zeer ten dele mogelijk, daar ook de descriptie op (in principe niet per se juiste) vooronderstellingen van de editeur berust en een facsimile zelden toereikend is (zie ook hoofdstuk 4).

[26] Vanzelfsprekend moet niet alleen een historisch-kritische editie een verantwoording bevatten, maar elke editie; een eis waaraan de meeste uitgaven in Nederland niet voldoen (vgl. hiervóór noot 2).

[27] Vgl. voor de beperkingen van de historisch-kritische editie Seidel: *Edition*, p. 36: "Die Grenzen möglicher editorischer Erkenntnis dürften dort verlaufen, wo der dichterische Prozess unfixiert blieb, wo die Überlieferung Lücken aufweist, die nicht durch Rekonstruktion geschlossen werden können, und wo die Überlieferung keine genügend exakten Schlüsse auf ihr historisches Zustandekommen zulässt".

gesteld en wel op grond van de volgende drie criteria die Scheibe formuleert:
1° de "Bedeutung des zur Edition gewählten Autors innerhalb der Geschichte der Nationalliteratur";
2° de "bisherige Überlieferungslage";
3° de "Art des überlieferten Materials".[28]
Het eerste en derde punt zijn wel gelijk te stellen met wat Fokkema "het literair belang van de auteur en het filologisch belang van het (varianten)materiaal" noemt.[29] Hoewel er omtrent de wijze waarop men dit belang moet vaststellen te twisten valt, bestaat er toch wel iets als een – zij het in de loop van de tijd zich dikwijls wijzigende – communis opinio over de waarde van het werk van een auteur. Het belang van het materiaal is o.m. af te leiden uit de mate waarin en de wijze waarop veranderingen in de tekstontwikkeling optreden. Als er geen of nauwelijks handschriftelijk materiaal aanwezig is of als de verschillende versies van het werk weinig van elkaar afwijken, is het minder zinvol een historisch-kritische uitgave te maken. Beter is in dat geval een kritische teksteditie samen te stellen met de weinige varianten in een summier apparaat dat niet de pretentie heeft een min of meer volledige tekstontwikkeling te leveren. Men moet bij de beslissing welke opera worden bewerkt, rekening houden met de reeds voorhanden zijnde uitgaven (vgl. het tweede punt van Scheibe). Wanneer een werk in een aanvaardbare uitgave beschikbaar is, zal het gemis van een historisch-kritische editie minder voelbaar zijn. Is er daarentegen van het bewuste oeuvre alleen een onbetrouwbare uitgave aanwezig, dan is de noodzaak voor een nieuwe editie klemmender.[30]

Op grond van de drie genoemde punten lijkt aan een historisch-kritische Leopold-uitgave zonder enige restrictie een hoge prioriteit te moeten worden toegekend. De aanwezigheid van in literair en filologisch opzicht interessant (handschriftelijk) materiaal van een dichter wiens betekenis, naar ik meen, goeddeels buiten kijf staat en het feit dat de bestaande editie schromelijk tekortschiet, rechtvaardigt – zo iets dat kan doen – een historisch-kritische editie.[31]

---

[28] Scheibe: 'Grundprinzipien', p. 12.
[29] Fokkema: 'Verzamelde gedichten', p. 99.
[30] Zo is een verantwoorde Slauerhoff-uitgave zeer gewenst, terwijl de dichtwerken van auteurs van een ongeveer gelijk filologisch en literair belang als Vestdijk en Van Ostaijen in min of meer aanvaardbare edities voorhanden zijn en dus niet als eerste een historisch-kritische bewerking verlangen.
[31] De Leopold-receptie tot op heden leert dat zijn werk van het grootste belang werd en wordt geacht. De negatieve waardering van Leopold door Du Perron in zijn 'Gesprek over Slauerhoff' is minder erg dan zij lijkt. Du Perron richt zich hier meer tegen zijn literaire tegenstanders, die Leopold-bewonderaars waren, de verdedigers van het 'verhevene', dan tegen het werk van de dichter zelf; bovendien heeft zijn geuite afkeer vooral (en alleen?) betrekking op 'Cheops'. Vgl. bijvoorbeeld de brief van Du Perron aan A. Roland Holst d.d. 5-2-1931 (*Brieven* dl. 2, p. 419) en die aan M. ter Braak d.d. 25-11-1930 (Ter Braak en Du Perron: *Briefwisseling*, dl. 1, p. 12: "Ik waardeer Leopold méér dan mijn stuk doet vermoeden, maar *Cheops* versta ik eenvoudigweg niet").

2.4. *Historisch-kritische deel-editie*

Een historisch-kritische editie omvat per definitie de volledige werken van een auteur (vgl. noot 12). In sommige gevallen zal het (bijvoorbeeld door geldgebrek) niet mogelijk of (bij de afwezigheid van filologisch en literair belang van een deel van het materiaal) niet zinvol zijn om een geheel oeuvre historisch-kritisch uit te geven. Ook één werk uit of één gedeelte van de opera omnia (bijvoorbeeld de gedichten) kan men volgens de historisch-kritische methode editeren. In een dergelijke omstandigheid stelt men een *historisch-kritische deel-editie* samen. Onnodig te zeggen dat de grenzen die men daarbij trekt (genre: alleen de gedichten; chronologie: alleen het werk ná jaartal X - dus niet de jeugdgedichten; taal: alleen het werk in de moedertaal) op goede gronden moeten berusten.[32]

2.5. *Selectieve editie*

Wanneer het materiaal dat van het werk van een auteur is overgeleverd filologisch en/of literair niet belangwekkend genoeg is voor een historisch-kritische uitgave kan het zinvol zijn (een gedeelte van) het oeuvre in een *selectieve editie* uit te geven. Men geeft in dat geval de leesteksten en daarnaast een "Auswahlapparat" waarin niet alle elementen van de tekstontwikkeling zijn opgenomen, maar een selectie eruit. De uitgave is dan niet meer historisch-kritisch, maar kan veelal voor een groot deel de rol van een historisch-kritische editie vervullen.

Ook financiële factoren kunnen tot de beslissing leiden om geen historisch-kritische maar een selectieve uitgave te maken. Naarmate het werk en het materiaal dat bewaard gebleven is minder interessant zijn, zal men des te gemakkelijker zwichten voor financiële overwegingen. Maar ook bij onbetwistbaar belangrijke auteurs met uiterst belangwekkend materiaal zal men soms gedwongen zijn een selectieve editie te maken, vooral in geval er een zeer omvangrijk bronnenmateriaal bestaat (met name wanneer het alternatief 'geen uitgave' zou zijn).[33]

---

[32] De historisch-kritische Bloem-editie is een deel-uitgave. Alleen de gedichten van Bloem worden gepresenteerd en daarvan weer niet de 'vers de circonstance', de onvoltooide gedichten en de gedichten vóór Bloems debuut waarvan niet vaststaat dat ze door de schrijver publikabel werden geacht. (Vgl. J.C. Bloem: *Gedichten*, dl. 2, p. IX-XI.)

[33] Vele historisch-kritische projecten lijken nooit of met zeer grote vertraging te worden voltooid, mede door het gebrek aan financiële middelen. Waar blijven de uitgaven van het werk van Hofmannsthal, Heym, Brentano, Brecht? Wie weet hoe groot de laatstgenoemde editie moet worden, zal het niet verbazingwekkend vinden dat deze waarschijnlijk nimmer zal verschijnen. Seidel schat dat de editio major ongeveer "250 Kassetten zu ca. 500 Seiten" zal omvatten; dit wil zeggen dat zo'n editie ongeveer 125000 bladzijden zal tellen! In dit geval zal men volgens mij moeten kiezen voor een selectieve editie.
- Vgl. ook K.L. Schneider: 'Teilausgabe', p. 289: "Dass fast immer nur die eine oder andere dieser Entscheidungsmöglichkeiten [sc. entweder die perfekte historisch-kritische Ausgabe, oder nur die Gesamtausgabe der Texte] ergriffen worden ist, kaum aber nach Zwischenstufen und fruchtbaren Kompromissen gesucht wurde, dürfte sich auf die Dauer nachteilig für die Erforschung expressionistischer Texte auswirken." Natuurlijk geldt deze

Het lijkt mij dat bijvoorbeeld vaak bij grotere *proza*-werken die in vele documenten zijn overgeleverd met een selectie uit de varianten volstaan kan en moet worden. Het is waarschijnlijk niet te gewaagd om te veronderstellen dat bij nogal wat proza vele tekstveranderingen triviaal en voorspelbaar zijn – waarbij de trivialiteit waarneembaar wordt door de grote frequentie waarin steeds dezelfde wijzigingen optreden, hetgeen ten koste gaat van de zichtbaarheid van de interessante varianten.[34]

De selectie-criteria zullen doorgaans minder goed en minder gemakkelijk te verantwoorden zijn dan het volledigheidsprincipe van het historisch-kritisch editeren. Volgens A. Grésillon kan een selectie-criterium gevonden worden in het al dan niet 'afhankelijk' of 'gebonden' zijn van een variant. Veel varianten zijn 'gebonden', dat wil zeggen afhankelijk van andere veranderingen, zoals in gevallen van congruentie van onderwerp en persoonsvorm, overeenkomst in geslacht en getal van voornaamwoorden e.d. In een selectieve editie zou men alleen of voornamelijk de 'niet-gebonden' varianten moeten opnemen. Lüders stelt o.m. voor alleen de "wesentlichen Stationen der Genese" weer te geven en niet de varianten binnen de diverse wel opgenomen versies.[35]

Het kan zinvol zijn een tussenweg te kiezen, een combinatie van een selectieve en een historisch-kritische (deel-)editie. Een bepaald corpus teksten dat exemplarisch is voor het gehele materiaal wordt volledig gepresenteerd en de overige teksten worden met een selectief apparaat weergegeven.[36] In deze lijn ligt het voorstel van Schneider om van de ge-

---

opmerking niet alleen voor expressionistische teksten. – Zie ook Seiffert: *Untersuchungen*, p. 129: "Bei solch umfangreichem Nachlassmaterial wird schwerlich ein anderer Ausweg als die 'Auswahl' gefunden werden können."

[34] Voor nogal wat prozawerken lijkt de uitspraak van Weidl op te gaan dat "einem gewissen Prozentsatz der Varianten, natürlich [...] unterschiedlich, je nach Arbeitsweise eines Autors, kaum höhere Relevanz zukommt, als dem historischen Staub der Setzerkästen und Redaktionsstuben" ('Elend', p. 196). Weidl demonstreert dit aan een deel van een ontwerp van een prozastuk van Heine. Hij concludeert: "Trotz aller Signifikanz scheint mir das ganze nicht wert, in einem Variantenapparat dargestellt zu werden, da alle gekennzeichneten Vorgänge zum Grundmuster des Heineschen Schreibens gehören und sich im Prinzip auf tausenden von Manuskripseiten in ähnlicher Weise unendlich oft wiederholen" ('Elend', p. 197).

[35] Vgl. Grésillon: 'Les variantes de manuscrits' en Lüders: 'Probleme der Varianten-Auswahl', p. 226. – Fränkel meent een verantwoorde selectie te hebben nagestreefd in de prozadelen van de Keller-editie (vgl. Fränkel: 'Wiedergabe'). Een selectie wordt eveneens bepleit door Weidl ('Elend', p. 197) in die gevallen waar "unendliche Wiederholungen vergleichbarer Sachverhalte" kunnen worden vermeden. Kraft spreekt over "summarische Angaben über häufig wiederkehrende (z.B. orthographische) Eigentümlichkeiten" (Kraft: *Geschichtlichkeit*, p. 79).

[36] "exemplarische Beispiele aus wichtigen Werkkomplexen" (Weidl: 'Elend', p. 197); "exemplarische Apparatprobe" als "adäquate wissenschaftliche Reaktion auf die künstlerische Qualität" (Kraft: *Geschichtlichkeit*, p. 80); "einige wenige Werke sollten modellhaft mit vollständiger Varianten-Darbietung vorgeführt werden" (Lüders: 'Probleme der Varianten-Auswahl', p. 226).

dichten van Heym de belangrijke lyriek volledig historisch-kritisch uit te geven en van zijn jeugdlyriek enkel "bei einer Reihe besonders aufschlussreicher Texte" bij wijze van voorbeeld een volledige weergave van alle stadia te verschaffen. Deze voorbeelden kunnen worden aangevuld "durch einen Gesamtbericht, der Entwicklungslinien und Stiltendenzen innerhalb eines Werkteils aufzeigt".[37]

Voor een Leopold-uitgave waarvan de omvang van het materiaal een volledige historisch-kritische uitgave in de weg staat, is een combinatie tussen selectie en volledigheid geboden. Enkele gedichten die exemplarisch zijn voor de Leopoldiaanse tekstontwikkeling moeten in extenso worden weergegeven. Van de overige gedichten kunnen alleen de laatste versies met de open varianten en eventueel ook de hoofdmomenten uit de tekstontwikkeling gegeven worden.

Ik zal in deze studie niet verder op de problemen van een selectieve (Leopold-)editie ingaan. Mijn verdere editie-technische overwegingen hebben voornamelijk betrekking op de historisch-kritische weergave van gedichten van Leopold. De door mij bewerkte teksten zijn volledig, zonder noemenswaardige selectieve ingrepen, gepresenteerd. Deze presentaties zouden kunnen functioneren als onderdeel van het exemplarische historisch-kritische gedeelte van een selectieve Leopold-editie.

2.6. *Slotsom*

De moderne editie-techniek heeft in de laatste dertig jaar een enorme ontwikkeling doorgemaakt. Toch kan men niet zeggen dat er vaste regels gegeven kunnen worden voor het samenstellen van bijvoorbeeld een historisch-kritische uitgave. A.E. Housman merkte in 1921 al op: "textual criticism [...] is not susceptible of hard-and-fast rules"; "every problem which presents itself to the textual critic must be regarded as possibly unique".[38] En recentelijk verklaarde Gaskell nog: "if this book [sc. *From writer to reader*] has a message it is that the editor should not base his work on *any* predetermined rule or theory [...;] every case is unique and must be approached with an open mind".[39] Bij de Duitsers verneemt men doorgaans eenzelfde geluid; zo zegt Seiffert: "über die anzuwendende Methode entscheidet der Sachverhalt der Überlieferung".[40] Wel klinkt links en rechts de roep om zoveel mogelijk eenheid te brengen in het gebruik van diacritische tekens, sigla, definities enz.: "Die Notwendigkeit der Normierung erhellt schon daraus, dass auch erfahrene Editoren heute Mühe haben, sich in die Edition eines Kollegen einzu-

---

[37] Schneider: 'Teilausgabe', p. 289. In veel gevallen zullen, mag men aannemen, dergelijke selectieve edities sneller verouderen dan de historisch-kritische vanwege het meestal tijdgebondene van de selectie-criteria.

[38] A.E. Housman: 'Application', p. 2. Weliswaar heeft Housmans opmerking betrekking op het uitgeven van klassieke teksten, maar de uitspraak geldt ook voor de 'moderne' editie-techniek.

[39] Gaskell: *From writer to reader*, p. VII.

[40] Seiffert: *Untersuchungen*, p. 208.

lesen'', zoals Woesler terecht opmerkt.[41] Maar de wijze van editeren zelf moet in de eerste plaats bepaald worden door de aard van het uit te geven werk.

Ook al zijn er a priori geen vaste regels te geven voor het editeren, toch kan men alleen maar zijn voordeel ermee doen door rekening te houden met oplossingen voor editie-technische problemen die vroegere editeurs hebben gevonden. En daarbij is het zinnig om zich te baseren op de uitgangspunten die in de praktijk vruchtbaar zijn gebleken en die nagenoeg algemeen onderschreven worden.

---

[41] Woesler: 'Funktion und Planung', p. 23.

3 Problemen bij het opnemen van teksten: autorisatie, authenticiteit en de speciale status van nagelaten werken

3.1. *Vooraf*

Niet alle teksten die er van het werk van een auteur bestaan, moeten zonder onderscheid in een historisch-kritische uitgave worden opgenomen. Een editeur moet op grond van goede criteria uit het totale tekstbestand de editie-technisch gezien relevante teksten selecteren. Criteria die daarbij veel gehanteerd worden zijn de *autorisatie* en de *authenticiteit*. Een uitgave van werken uit een nalatenschap kent specifieke problemen. Zo zijn de nagelaten werken niet door de auteur *gepubliceerd* en dikwijls zijn veel teksten *onvoltooid* gebleven. Deze omstandigheden brengen speciale editoriale problemen met zich mee. Alvorens de te hanteren selectie-criteria en de genoemde kwesties aan de orde te stellen, zal ik eerst een omschrijving geven van twee kernbegrippen, nl. *tekst* en *tekstontwikkeling*.

3.2. *Tekst*

Onder een *tekst* versta ik een eindige en gestructureerde verzameling taaltekens.[1] Voor editie-technisch gebruik dient aan deze definitie nog te worden toegevoegd: taaltekens die op enigerlei wijze zijn vastgelegd. Wel moet geabstraheerd worden van de wijze van materialisering: van één tekst kunnen vele exemplaren bestaan in de vorm van qua taalvormen onderling gelijke drukken, handschriften, doorslagen, bandopnamen etc. Het is niet zinvol onderscheid te maken tussen tekst in het algemeen en bepaalde specifieke soorten tekst, zoals bijvoorbeeld een gedicht, een roman. Daarmee wordt aan literaire werken een speciale status toegekend, die in editie-technisch opzicht irrelevant is.[2]

---

[1] Ik ben me ervan bewust dat deze omschrijving van 'tekst' niet waterdicht is. Voor editie-technisch gebruik voldoet zij. Van belang daarbij is het element 'taaltekens' in de definitie. Vgl. Plett: *Textwissenschaft*, p. 116: "Die Minimalbedingung für 'Text' ist dabei das Medium Sprache" en ibidem, p. 39. Voor "gestructureerde verzameling taaltekens" mag men ook lezen: verzameling taaltekens waaraan men op grond van syntaktische, semantische en pragmatische conventies van in ieder geval de tijd waarin de tekst geproduceerd werd, structuur of coherentie kan toekennen.

[2] Wollenberg ('Genetische Darstellung', p. 255–256) en Górski ('Text', o.a. p. 339), de laatste in navolging van Ingarden, doen dit wel. Voor de editeur is het onderscheid naar mijn mening irrelevant.

3.3. *Tekstontwikkeling*

Een tekst vat ik op als een synchroon geheel. Indien er van een tekst verscheidene stadia zijn - ontwerpen, schetsen, versies - dan is het mogelijk zijn ontwikkelingsgeschiedenis te volgen. Deze *tekstontwikkeling* (of *ontwikkelingsgeschiedenis*) van het werk is een diachroon geheel bestaande uit de verzameling synchrone eenheden.

Nu kan men niet elke willekeurige combinatie van synchrone eenheden een diachroon geheel noemen. Men kan pas van tekstontwikkeling spreken als men twee of meer teksten heeft die aan de volgende twee voorwaarden voldoen. De eenheden moeten ten eerste *textuele* en ten tweede *ontstaans-verwantschap* vertonen.

De eerste voorwaarde is nodig voor gevallen als het volgende. Op een blad heeft Leopold bij één gelegenheid, in één schrijfgang, een aantal schetsmatige regels geschreven. Deze blijken echter geenszins het voorwerk te vormen van één gedicht. Er zitten elementen in voor een afdeling uit de reeks 'Voor vrouwestem' en notities voor het vers 'Alsof alleen ik en ontdaan'.[3] Deze gedichten hebben in textueel opzicht weinig met elkaar te maken. Hoewel een deel van het voorwerk van beide verzen wel ontstaans-verwantschap vertoont, kan men niet spreken van de aanwezigheid van één tekstontwikkeling waarvan beide voorstadia een onderdeel vormen.

De noodzaak van de tweede voorwaarde wordt door het volgende voorbeeld aangetoond. In Leopolds nalatenschap berust het gedicht 'In de bleeke wangen als violen'. Hiervan zijn twee bronnen aanwezig, die ik A en B noem. Het is uit de overleveringssituatie duidelijk dat A en B in samenhang met elkaar ontstaan zijn. A is een kladhandschrift, B een bewerkt netafschrift dat zich baseert op in A gevonden elementen. De twee teksten uit A en B vormen samen de tekstontwikkeling van het gedicht 'In de bleeke wangen als violen'. Legt men hiernaast het tweede vers uit de door Leopold gepubliceerde reeks 'Voor 5 December', dan zal men zien dat 'Dit dan eerst' in hoge mate textueel verwant is met het door Leopold ongepubliceerd gelaten gedicht. Aangezien echter elke aanwijzing ontbreekt dat de twee verzen in één produktie-proces zijn ontstaan, kan men beide niet als versies van één werk beschouwen; ze zijn met andere woorden niet te zien als twee eenheden die samen onderdeel van één tekstontwikkeling uitmaken.

Wanneer er diverse bronnen van een gedicht aanwezig zijn, spreekt men doorgaans van een werk waarvan diverse stadia bestaan. Deze formulering wekt de onjuiste indruk dat het werk los van de stadia bestaat, dat het als het ware platonisch preëxisteert en in verschillende versies op meer of minder adequate wijze tot uitdrukking is gebracht. Principieel gezien is echter elke tekst - dus ook elke versie - een werk. Aan de andere kant is het omslachtig en al te dogmatisch om twee of meer teksten die aan de twee genoemde voorwaarden voldoen - bijvoorbeeld twee drukken van een bundel - als twee of meer verschillende werken aan te

[3] Zie bijlage 5.

duiden. Zijn teksten in onderlinge samenhang ontstaan en vertonen ze textuele verwantschap dan spreek ik van diverse stadia van één werk. Een uitzondering moet echter worden gemaakt voor teksten die zowel ontstaans-verwantschap als textuele overeenkomst vertonen, maar die toch zozeer van elkaar afwijken, dat ze een andere betekenis hebben. In een dergelijk geval behoren de teksten tot één tekstontwikkeling, maar ze vormen ieder een zelfstandig, eigengeaard werk.

3.4. *Autorisatie*

Een veel gehanteerd criterium om vast te stellen welke teksten in een historisch-kritische editie moeten worden opgenomen en welke niet is de *autorisatie*. Er bestaat onenigheid over de invulling van dit begrip. Ik ga na wat er onder verstaan moet worden en vraag me af of het een zinnig criterium is om teksten te selecteren.

3.4.1. *Autorisatie en auteurswil*

Seiffert stelt 'geautoriseerd' gelijk aan "vom Autor gewollt".[4] Een tekst is geautoriseerd als de auteur wil dat deze gepubliceerd wordt. In een dergelijke betekenis kan autorisatie niet als criterium voor het opnemen van teksten in een historisch-kritische uitgave gehanteerd worden. De door de auteur niet publicabel geachte teksten (voorstadia van wel gepubliceerde werken en niet uitgegeven werken waar de schrijver niet achter staat) zouden dan buiten de editie gehouden moeten worden. Een editeur van een wetenschappelijke uitgave mag zich echter niet beperken tot de presentatie van het beeld dat een auteur van zijn eigen werk wil oproepen - de zelfpresentatie van een schrijver houdt maar al te vaak een verdraaiing en verfraaiing van de werkelijkheid in. Een editeur moet een zo volledig mogelijk beeld geven van de ontwikkeling van een dichter, een volledige documentatie van historische feitelijkheden. Bloem heeft een aantal gedichten uit het 'werkschrift', waarschijnlijk om esthetische redenen, niet willen publiceren. Er is voor een historisch-kritische editie geen enkele grond om zich in dit geval door Bloems wil te laten leiden. Terecht neemt de Akademie-uitgave de gedichten wèl op.[5]

De wil van de auteur mag geen richtsnoer zijn bij het samenstellen van een historisch-kritische editie.[6] Hetzelfde geldt voor de *laatste wil* van de auteur. Het komt nogal eens voor dat een schrijver op een later tijdstip van zijn leven zijn in de loop der jaren geproduceerd en gepubliceerd werk verzamelt. Dikwijls zal hij daarbij vroeger werk verwerpen of aan-

---

[4] Seiffert: *Untersuchungen*, p. 102. Vgl. ook ibidem, p. 13, waar over autorisatie gesproken wordt als "Zustimmung eines Autors zu seinem Text".

[5] J.C. Bloem: *Gedichten*, dl. 2, p. XI-XII en p. 264-271.

[6] Vgl. verder voor de auteurswil, onder velen, Zeller: 'Befund', p. 52-56. Zeller meent dat de wil een psychologisch gegeven is dat alleen langs speculatieve weg kenbaar is. Ook hierdoor al is het een onbruikbaar selectie-criterium: "Wir können nicht einmal bei uns selbst ohne weiteres, d.h. ohne psychologische Differenzierungen unsern 'eigentlichen Willen' feststellen, noch weniger unsere vergangenen Intentionen" (p. 54-55).

passen vanuit gewijzigde literatuuropvattingen. Niet zelden verklaart de schrijver bij die gelegenheid dat zijn werk alleen in deze 'laatste' vorm geldig is en slechts in die vorm aan het nageslacht gepresenteerd mag worden. Is hij niet aan het samenstellen van een ultima manus-editie toegekomen dan geeft hij vaak opdracht daartoe aan zijn naasten, familieleden of collega-schrijvers, die dan moeten optreden als executeurs-testamentair. Fokkema betoogt zeer juist dat een editeur van een historisch-kritische uitgave "noch met de laatste hand noch met de laatste wil rekening behoeft te houden".[7] Door de auteur verworpen versies of werken behouden altijd hun 'historische' geldigheid en zullen met de wel door de schrijver aanvaarde teksten in een historisch-kritische editie worden opgenomen. Bloem schrapte in zijn *Verzamelde gedichten* 'De zanger' en 'De mummie'. De Akademie-uitgave neemt ze wel op.[8]

Fokkema's hiervoor aangehaalde opmerking heeft alleen betrekking op al eerder door de schrijver gepubliceerd werk. Zijn overweging dat de editeur "ook de auteur tegen zichzelf in bescherming [kan] nemen, wanneer hij vergeten of verworpen versies van een tekst opnieuw aan het licht brengt"[9] gaat naar mijn mening ook op voor werk dat een auteur niet heeft willen publiceren of waarvan hij de openbaarmaking aan anderen verboden heeft. *Der Prozess* is terecht door Brod uitgegeven. En gaat het daar om een werk van uitzonderlijke waarde, ook bij minder geslaagde teksten, bijvoorbeeld jeugdwerk - dat interessant kan zijn omdat het gegevens bevat over de 'leertijd' van de schrijver - dient een editeur rigoreus eventueel bestaande wilsuitingen van de auteur die openbaarmaking verbieden, te negeren.

3.4.2. *Autorisatie en intentie*

Een andere betekenis van de term autorisatie zou men kunnen lezen in de volgende woorden van Bowers in zijn formulering van het centrale principe van de "critical edition": "if we respect our authors we should have a passionate concern to see that their words are recovered and currently transmitted *in as close a form to their intentions* as we can contrive".[10] Alleen de teksten die beantwoorden aan de intentie van de auteur zouden in deze opvatting geautoriseerd zijn.

---

[7] Fokkema: 'Verzamelde gedichten', p. 93-94. Fokkema baseert zich hierbij op overwegingen geformuleerd door Strich.

[8] J.C. Bloem: *Gedichten*, dl. 2, p. 65-66 en p. 78-79. De huidige Marsman-editie (*Verzameld werk*) berust op een ingrijpende, door de schrijver gewenste, selectie van wat hij ooit geschreven (en gepubliceerd) had. Voor het wetenschappelijk onderzoek is een dergelijke uitgave natuurlijk volkomen ongeschikt. Een wetenschappelijke editie zal ook alle verworpen versies en werken moeten bevatten.

[9] Fokkema: 'Verzamelde gedichten', p. 94.

[10] Bowers: *Textual and literary criticism*, p. 8. Cursivering van mij. Vgl. Gaskell: *From writer to reader*, p. 3: "It is desirable that a reproduction of a work of literature should as far as possible conform to its author's intentions". Vgl. ook Tanselle: 'Final authorial intention', p. 167: "if the edition is to be a work of scholarship - a historical reconstruction - the goal itself must involve the author's 'intention'."

In eerste instantie lijkt het wellicht dat auteurswil en auteursintentie dezelfde betekenis bezitten (autorisatie in de zin van 'volgens de intentie van de auteur' zou in dat geval een onbruikbaar criterium zijn). Beide begrippen moeten echter niet in dezelfde betekenis worden opgevat. De auteurswil heeft betrekking op de houding van de schrijver ten opzichte van al geproduceerd werk. Zo kan een auteur willen dat een reeds geschreven tekst gepubliceerd wordt of niet gepubliceerd wordt of zelfs aan de vlammen wordt prijsgegeven. Het werk zelf bestaat onafhankelijk van die wilsuitingen - die men zou kunnen zien als ''allein ein juristischer Akt''[11] waaraan de editeur zich in principe niet hoeft te storen.

Intentie moet evenmin gelijkgesteld worden met de *bedoeling* van de auteur, in de zin van de effecten die een schrijver zegt met zijn werk te willen sorteren, of de strekking of betekenis die het werk volgens de maker moet hebben. In dergelijke gevallen spreekt de auteur als lezer, als interpretator (van zijn eigen werk). Zijn uitspraken in dezen zijn in beginsel niet meer waard dan die van andere lezers.[12]

Bij het intentie-begrip, zoals dat althans in editie-technisch verband gehanteerd moet worden, gaat het er niet om wat een schrijver wil dat er met zijn werk gebeurt, noch wat volgens hem de betekenis van het werk is. Van belang is welke *taalvormen* de auteur bedoeld heeft. De intentie heeft betrekking op de *authenticiteit* van de tekstelementen; 'volgens de intentie van de auteur' betekent 'van de auteur stammend'. Een voorbeeld. In een vroege schets horend bij Leopolds gedicht 'O, als de rozen' staat: *slot vooraf*. Als men Leopolds intentie in dezen wil achterhalen, kan men niets anders doen dan constateren dat de dichter *slot vooraf* heeft willen schrijven. (Als er *slo vooraf* had gestaan, zou men op grond van de context aannemelijk kunnen maken dat het Leopolds intentie was om *slot vooraf* op het papier te zetten).[13] De editeur moet zich bekommeren om de ''intended wording'' - en in sommige gevallen is het noodzakelijk, bijvoorbeeld bij verschrijvingen en zetfouten, de ''intended

---

[11] Górski: 'Der Wille des Autors', p. 346. Vgl. Tanselle: 'Final authorial intention', p. 206: het werk op zich ''has an existence distinct from the wishes (expressed or implied) of its creator, and 'intention' regarding publication is different from the active intention embodied in the work''.

[12] Tegen dit intentie-begrip keren Wimsatt en Beardsley zich in hun bekende artikel 'Intentional fallacy'. - Uitspraken van de schrijver over wat hij wil dat zijn werk betekent, moeten niet zonder meer als irrelevant terzijde geschoven worden. Het kan interessant zijn om beweringen van de auteur hierover - uitspraken van de schrijver als lezer van zijn eigen werk - te confronteren met leeservaringen van anderen. Anderzijds blijft de volgende uitspraak van Valéry van kracht, waarop A.L. Sötemann mij wees: ''[...] on n'y insistera jamais assez: *il n'y a pas de vrai sens d'un texte*. Pas d'autorité de l'auteur. Quoi qu'il ait *voulu dire*, il a écrit ce qu'il a écrit. Une fois publié, un texte est comme un appareil dont chacun se peut servir à sa guise et selon ses moyens: il n'est pas sûr que le constructeur en use mieux qu'un autre. Du reste, s'il sait bien ce qu'il voulut faire, cette connaissance trouble toujours en lui la perception de ce qu'il a fait'' (Valéry: *Oeuvres I*, p. 1507).

[13] Vgl. bijlage 3, A-I.

meaning'' erbij te betrekken.[14] Met de ''intended meaning'' wordt niet de bedoeling van de auteur aangegeven die hij buiten het werk om heeft geuit, maar de bedoeling die door interpretatie afgeleid wordt uit het werk en zijn context. Een ander voorbeeld kan men vinden in het kwatrijn nr. 13 uit 'Soefisch'. In de druk is de lezing van r. 1 en r. 2:

> Zoolang de zon gaat langs de lichtwarande,
> zullen *der* dagen zijn van vrees en schande;

der is een evidente zetfout. Op grond van de handschriftlezing kan men de geïntendeerde taalvorm vaststellen: *er*. Maar ook indien er geen handschriftversie aanwezig zou zijn geweest, was het mogelijk geweest op basis van de geïntendeerde betekenis van deze regels *der* als zetfout te kwalificeren en de authentieke vorm te reconstrueren.[15]

Geautoriseerd wordt dikwijls opgevat als 'door de auteur geïntendeerd' (in boven besproken zin). Taalvormen die niet van de auteur stammen, die niet authentiek zijn, zijn niet geautoriseerd – uitgezonderd die elementen die een auteur bewust van anderen heeft overgenomen.[16]

Een historisch-kritische editie moet alle geautoriseerde teksten bevatten, dat wil zeggen, teksten die wat hun taalvormen aangaat beantwoorden aan de intentie van de auteur, die, anders gezegd, *authentiek* zijn, die van de auteur stammen. Op deze wijze gebruiken Scheibe en Zeller het begrip autorisatie.[17] Het bepalen wat geautoriseerd is, wordt in deze op-

---

[14] Vgl. Tanselle: 'Final authorial intention', p. 179. De ''intended meaning'' voorzover die tekstintern en context- en situatie-gebonden is, speelt een grote rol bij het ontcijferen en presenteren van complexe handschriften. De chronologie en ook de textuele samenhang stelt men dikwijls vast op grond van de (vooronderstelde) betekenis die men aan de woorden van de tekst toekent – of, anders gezegd: op basis van een geconstrueerde intentie. Niet alleen bij literaire teksten, maar bij alle soorten teksten, of deze nu schriftelijk of mondeling zijn, zal de ontvanger (de lezer of hoorder) een bedoeling van de zender (de schrijver of spreker) construeren op grond van o.m. de talige gegevens, en daarbij onderscheid kunnen maken tussen bedoelde betekenis en bedoelde taalvormen.

[15] Zie bijlage 2.

[16] Ik ga hier niet in op een aantal, overigens zeer principiële problemen: 1° de vraag of autorisatie betrekking heeft op afzonderlijke taalvormen (woorden, korte tekstdelen) – zoals in de Engels/Amerikaanse publikaties wordt gesteld – of op teksten (versies) in hun geheel. Vgl. hiervoor Zeller: 'Critical constitution' en dezelfde: 'Struktur und Genese'. 2° De kwestie in hoeverre de authenticiteit van een taalvorm of een versie valt te bepalen.

[17] Scheibe: 'Grundprinzipien', p. 28: ''Als autorisiert gelten: (a) alle Handschriften eines Werks, an deren Herstellung der Autor mitgewirkt hat oder die in seinem Auftrag hergestellt wurden[;] (b) alle Drucke, deren Herstellung der Autor gewünscht oder gebilligt hat und deren Text er zugleich durch Lieferung der Druckvorlage oder durch eigene oder von ihm veranlasste Revision während des Druckvorgangs beeinflusst hat.'' Zeller sluit zich in 'Befund', p. 57, grotendeels aan bij de definitie van Scheibe. Ook Kreutzer verstaat ongeveer hetzelfde onder autorisatie. Maar hij twijfelt aan de bruikbaarheid van de term. Het probleem is of ''überhaupt Autorisation in hinreichendem Masse zu ermitteln'' is (*Überlieferung*, p. 33). Hij probeert ''die Grade der Autorisation nach dem Kriterium der Beweisbarkeit zu bestimmen und anzuordnen'' (ibidem, p. 41), waarbij drukken in

vatting een activiteit van de editeur: deze stelt vast of de taalvormen van een tekst authentiek zijn (of ze van de auteur stammen) en als ze van anderen afkomstig zijn of de auteur ze bewust heeft overgenomen.[18]

Hoewel het criterium van *authenticiteit* inderdaad centraal moet staan bij het samenstellen van de historisch-kritische editie, is naar mijn mening het gesignaleerde gebruik van de term *autorisatie* voor alle van de auteur stammende taalvormen niet juist. Geautoriseerd wordt op deze wijze te ruim opgevat. De term wordt nietszeggend en is derhalve niet geschikt om dienst te doen als kernbegrip van de editiepraktijk. Het lijkt mij beter het begrip autorisatie zijn oorspronkelijke betekenis te laten behouden. Op deze betekenis ga ik nader in in de volgende paragraaf.

3.4.3. *Autorisatie en publikatie. Laatste intentie*

Ik stel voor autorisatie op te vatten als "rechtlichen Akt und als allgemeines Einverständnis im Sinne eines 'Imprimatur'", zoals Kanzog dat doet. Ook Zeller verstond aanvankelijk, in zijn artikel in het *Fischer Lexikon*, iets dergelijks onder autorisatie – zoals gezegd verruimde hij het begrip later.[19] Hij maakte daar een onderscheid tussen primaire en secundaire varianten ("vom Autor und nicht vom Autor stammende Varianten") en tussen geautoriseerde ("vom Autor als gültig erklärten") en niet geautoriseerde varianten. Het geldig verklaren geschiedt "durch die Bestimmung zur Publikation".[20] Autografe ontwerpen zijn primair, maar niet geautoriseerd.[21]

Zellers onderscheid in primair–secundair en geautoriseerd–niet-geautoriseerd levert vier categorieën op:

1° primair, niet geautoriseerd: autografen; bijvoorbeeld alle handschriften van Leopold waarvan vaststaat dat hij deze niet ter publikatie heeft klaargelegd;

2° secundair, niet geautoriseerd: teksten met lezingen die niet van de auteur afkomstig zijn en die buiten zijn weten zijn aangebracht, varian-

---

grotere of in geringere mate geautoriseerd zijn, afhankelijk van "dokumentarische Belege" en "äusseren Umstände" (ibidem, p. 36–37). Autografen, ook ontwerpen, zijn altijd geautoriseerd: "Voll autorisiert, da als Autograph erhalten", (*a.w.*, p. 34).

[18] Zie Hurlebusch: 'Forschung', p. 136–137: "Die Methode, mit der die sprachlichen Anteile von Sprachbenutzern an der Text-Überlieferung festgestellt bzw. unterscheiden werden können, wäre als Autorisation zu bezeichnen". Autorisatie dient men dan ook niet te zien als "Autorisation im Sinne eines Willensaktes", doch "als eine Handlung des Editors [...], durch die überlieferte Texte bestimmten Sprachbenutzern zugeschrieben werden".

[19] Kanzog: 'Gespräche', p. 118. Zeller in het *Fischer Lexikon*, s.v. 'Textkritik II', p. 559.

[20] Vgl. Zeller: 'Befund', p. 57 noot 27. Zeller neemt in dit artikel afstand van zijn eerdere opvatting van autorisatie (zoals hij die weergaf in het *Fischer Lexikon*) om zich aan te sluiten bij die van Scheibe (vgl. hiervóór, noot 17).

[21] Ook Fokkema gaat uit van de door Zeller in het *Fischer Lexikon* ('Textkritik II') gegeven omschrijving van autorisatie, blijkens *Varianten bij Achterberg*, dl.1, p. 15: er is kans dat het handschriftelijke materiaal van Achterberg "primaire, zij het ongeautoriseerde varianten bevat".

ten die hij niet als de zijne heeft erkend, bijvoorbeeld *Gedichten* van Perk in de editie van Kloos;[22]
3° primair, wel geautoriseerd: door de auteur gepubliceerde of ter publikatie bestemde teksten; bijvoorbeeld Leopolds bundel *Oostersch*;
4° secundair, wel geautoriseerd: teksten met lezingen die van anderen stammen (vaak gaat het hier om door anderen voorgestelde veranderingen) en die de auteur heeft overgenomen; bijvoorbeeld Marsman, die vele van Du Perrons adviezen tot wijziging in *Angèle Degroux* opvolgt.[23]

De publikatie of op zijn minst geïntendeerde publikatie is de norm om van autorisatie te kunnen spreken. Deze opvatting van autorisatie ligt dicht bij die welke hiervóór, in 3.4.1., is besproken. Toch is autorisatie in de betekenis die ik voorstel niet gelijk aan 'volgens de wil van de auteur'. Eenmaal ter publikatie bestemde teksten blijven altijd geautoriseerd, ook al wil de schrijver ze later niet meer (opnieuw) uitgeven.

Aan geautoriseerde teksten kan men een zogenaamde *laatste intentie* toekennen. Deze is niet gelijk aan de laatste wil, die alleen een juridisch (en biologisch) fenomeen is. Een tekst die beantwoordt aan de laatste intentie is een tekst die authentiek is en bovendien door de auteur geldig is verklaard. Het begrip 'laatste intentie' is niet alleen van toepassing op de laatste versie van een werk. Aan elke versie waarvan aangenomen kan worden dat hij gepubliceerd is of ter publikatie bestemd is geweest, kan een 'laatste intentie' worden toegekend.[24] Van een werk kunnen meer versies bestaan die alle uitdrukking zijn van (verschillende) 'laatste intenties'. De tweede druk van Nijhoffs *De wandelaar* wijkt sterk af van de eerste – zowel wat de inrichting van de bundel als geheel als de lezingen in de afzonderlijke gedichten aangaat. Bij de derde druk volgt Nijhoff weer (grotendeels) de eerste druk. In dit geval zijn er twee 'laatste intenties' – of eigenlijk drie, want de derde druk is niet geheel gelijk aan de eerste.[25]

Geautoriseerde teksten zijn, als gezegd, teksten die door de auteur gepubliceerd zijn of ter publikatie zijn klaargelegd. Dit betekent dat alle drukken waarvoor de schrijver de kopij heeft geleverd en de proeven heeft gecorrigeerd, geautoriseerd zijn; hetzelfde geldt voor handschriften

---

[22] J. Perk: *Gedichten*. [...] Sneek, 1882.
[23] Zie bijvoorbeeld Du Perron: *Brieven*, dl. 4, p. 227–229, 359–362. Men kan nog een verfijning aanbrengen door onderscheid te maken tussen van anderen afkomstige lezingen die de auteur bewust overneemt (actieve autorisatie) en secundaire taalvormen die de auteur impliciet tot de zijne maakt doordat hij de gehele tekst goedkeurt (de zogenaamde passieve autorisatie). In het laatste geval kan men erover twisten in hoeverre dergelijke secundaire elementen wel geautoriseerd zijn. Heeft de auteur 'er overheen gelezen' en zou hij, indien men hem op de vreemde herkomst van bepaalde elementen gewezen had, ze verwijderd hebben? Of moet men als volgt redeneren: de auteur heeft de tekst als geheel geldig verklaard, los van het feit of hij de secundaire vormen als zodanig herkend heeft of niet; kennelijk hebben die niet-authentieke elementen hem niet gestoord.
[24] Zie voor het begrip 'laatste intentie' uitgebreid Tanselle: 'Final authorial intention'.
[25] Ik laat de tijdschrift-versies van de gedichten buiten beschouwing, alsmede de privé-druk, de handschriften en de latere drukken.

waarvan kan worden aangenomen dat ze ter publikatie bestemd zijn geweest. In feite moet voor elke auteur afzonderlijk worden vastgesteld wat voor zijn geval autorisatie inhoudt. De publikatie of het 'ter publikatie bestemmen' is niet voor elke situatie een juiste omschrijving van de autorisatie-act. Wat autorisatie is, hangt mede af van de specifieke gewoonten van de auteur, van de literair-historische context e.d. Wanneer Bloem een gedicht opstuurde naar Van Eyck zou men, in zijn geval, ook van autorisatie kunnen spreken, ook al is het vers nadien nooit door Bloem gepubliceerd of zelfs maar ter publikatie aangeboden. In de situatie die men aantreft bij Leopold is het te verdedigen al die gedichten als geautoriseerd te beschouwen die in een netafschrift zijn overgeleverd: het in het net schrijven zou een indicatie kunnen zijn dat het dicht-proces - zij het bij Leopold meestal voorlópig - is afgesloten, en dat de tekst met het oog op presentatie (al is het dan meestal niet voor anderen, maar voor zichzelf) wordt vastgelegd.[26]

3.5. *Authenticiteit*

De autorisatie is een belangrijk moment in de ontwikkelingsgeschiedenis van een werk, waar een editeur terdege rekening mee moet houden. Toch kan autorisatie in de door mij bedoelde zin niet als kern-criterium fungeren voor het al dan niet opnemen van teksten in een historisch-kritische uitgave. Ook de teksten die niet geautoriseerd zijn, maar wel van de auteur stammen, moeten worden opgenomen. Met andere woorden: de historisch-kritische uitgave dient alle *authentieke* taalvormen - waaronder

---

[26] Voorts zou men in het algemeen elke tekst geautoriseerd kunnen achten die aan een tijdschrift of uitgever ter publikatie is aangeboden (zie J.C. Bloem: *Gedichten*, dl. 2, p.XII). Kleinlogels bewering dat "der Akt der schriftlichen Fixierung immer schon die Publikation irgendwie im Auge hat" (en dat er daarom in feite bij elke opschrijf-daad van autorisatie sprake zou kunnen zijn) lijkt me niet juist. Er is bij de meeste schrijvers toch wel verschil tussen het maken van een tekst (waarin de toekomstige publikatie weliswaar een rol kan spelen, maar niet als overheersende factor: de schrijver vervaardigt zijn kladjes niet voor anderen) en het klaarmaken van een tekst voor publikatie (of voor lezing door anderen). (Kleinlogel: 'Recensie *Texte und Varianten*', p.249.) Voor elke auteur kan het publiceren een andere functie hebben. Voor Valéry was de publikatie maar een toevallig moment in de produktie van een gedicht: "... une oeuvre n'est jamais achevée que par quelque accident, comme la fatigue, le contentement, l'obligation de livrer ou la mort" (geciteerd in Hytier: *Poétique*, p.226); hij beschouwde de werken die hij publiceerde "comme des *états* d'une fabrication qui peut toujours être reprise et modifiée, et qui n'est, en somme, arrêtée que par l'accident de la publication même" (geciteerd in Austin: 'Cimetière', p.579). Een vergelijkbare situatie treft men aan bij Georg Heymwiens "Gedichte, die in unkorrigierten Reinschriften oder gar in den seltenen Drucken vorliegen, [...] immer wieder [von ihm] verändert worden [sind] [...;] es gibt in dieser reichen Überlieferung wohl keinen einzigen Fall, in dem vom Autor [...] ein Text ohne Varianten abgeschrieben wurde" (Martens: 'Textdynamik', p.177). Ook voor Bertold Brecht gold, in theorie en praktijk, "die prinzipielle Unabgeschlossenheit des literarischen Prozesses"; hij "unterwarf ein literarisches Werk auch nach der Veröffentlichung ständig neuen Veränderungen" (Seidel: *Edition*, p.62).

ook de geautoriseerde vallen – te presenteren.[27] Alle secundaire taalvormen die een schrijver niet geldig heeft verklaard dienen in principe níet in de editie te worden opgenomen.

Het is dikwijls een problematische aangelegenheid de authenticiteit van (de taalvormen in) een tekst vast te stellen. Bij gedrukte versies is het niet altijd te achterhalen in hoeverre de auteur bij het zet- en drukproces betrokken is geweest. Heeft de schrijver de kopij geleverd en de proeven gecorrigeerd of heeft hij dit overgelaten aan anderen? Heeft de auteur voor de herdruk van zijn werk de tekst kritisch herzien of zijn er wijzigingen buiten hem om aangebracht? Zijn de veranderingen van de hand van anderen door hem, actief of passief, geautoriseerd? (Zie voor het laatste punt ook noot 23). Van sommige taalvormen is het niet duidelijk of ze geïntendeerd zijn in de vorm waarin ze op het papier staan, of dat ze als zetfouten beschouwd moeten worden. In een drukversie kunnen allerlei veranderingen zijn aangebracht op instigatie van de redacteur of uitgever. Moeten deze als authentiek worden beschouwd? Uiteraard wèl als het vaststelbaar is dat de auteur ze als 'verbeteringen' zag. Maar hoe te handelen als de wijzigingen slechts node door de auteur zijn goedgekeurd (bijvoorbeeld bij censuur). En tussen deze twee uitersten bevindt zich een heel scala van moeilijke gevallen, waarbij het meest problematische is dat vaak in het geheel niet meer na te gaan valt wat de houding van de auteur was ten opzichte van de veranderingen.

Er kunnen zich situaties voordoen waarin een historisch-kritische uitgave óók niet-authentieke teksten moet opnemen. 1° Wanneer de authentieke tekst verloren is gegaan, moet de niet-authentieke tekst worden overgenomen die het dichtst bij de van de auteur stammende tekst staat.[28] 2° Wanneer een bepaald werk lange tijd alleen in niet-authentieke vorm openbaar was en in die vorm invloed heeft uitgeoefend op de ontvangst, kan het noodzakelijk zijn ook de niet-authentieke versies in een editie ter beschikking te stellen. Het receptie-onderzoek kan juist die niet-authentieke lezingen nodig hebben. De gedichten van Perk zijn lange tijd alleen in de versie-Kloos beschikbaar geweest. Het beeld dat men in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw (en ook daarna nog) van Perk had, was volledig gebaseerd op Perk door de bril van Kloos. De Perk-editie die door Kloos is samengesteld is in allerlei opzichten niet-authentiek. Toch moet de historisch-kritische Perk-uitgave deze opnemen omdat de contemporaine reacties niet te begrijpen zijn als men enkel de 'zuivere' versies kent. Vanzelfsprekend moeten dergelijke niet-authentieke teksten of varianten vanwege hun speciale status een bijzondere plaats krijgen in de wetenschappelijke editie.

---

[27] Authentieke taalvormen zijn al die taalelementen die van de auteur stammen ('primaire lezingen') of die door hem zijn erkend, zijn geautoriseerd (dit in gevallen van 'secundaire lezingen', elementen die van anderen afkomstig zijn).

[28] Zie Scheibe: 'Grundprinzipien', p. 29–33. Enkele jaren geleden ontbraken nog tal van handschriften aan Leopolds nalatenschap. Waren die niet teruggevonden dan had de historisch-kritische uitgave in een aantal gevallen de presentatie uit de editie Van Eyck moeten volgen.

3.6. *Teksten uit een nalatenschap*

Een nalatenschap kent specifieke problemen. De teksten zijn niet door de auteur gepubliceerd - hetgeen niet wil zeggen dat alle werken ongeautoriseerd zouden zijn. Het is noodzakelijk na te gaan welke teksten wel en welke niet als geautoriseerd zijn te beschouwen. Een tweede moeilijkheid vormt het onvoltooide karakter van vele teksten.

3.6.1. *Ongepubliceerde teksten*

Een literaire nalatenschap bevat teksten die niet door de auteur gepubliceerd zijn: nog onbekende werken of versies (en ook voorwerk) van bekende werken. Wat de autorisatie aangaat is de status van schetsen en ontwerpen doorgaans duidelijk: dergelijke teksten zijn niet geautoriseerd. Anders is het gesteld met voltooide versies. Het is niet uitgesloten dat de schrijver bepaalde teksten heeft willen uitgeven maar daaraan niet is toegekomen (hij wilde wachten tot hij een bundel compleet had, hij kon geen publikatiemogelijkheid vinden). Zo bevindt zich in Leopolds nalatenschap een aantal gedichten waarvan men kan aannemen dat de dichter deze had willen publiceren.[29] De gronden waarop men vaststelt of een ongepubliceerde tekst geautoriseerd is, zullen per situatie verschillen. In het algemeen is een belangrijke factor in dezen de omstandigheid of een tekst is afgeschreven, of er typische kopij-kenmerken in zijn aan te wijzen - zoals opmerkingen omtrent volgorde en typografie (zie noot 29).

3.6.2. *Onvoltooide teksten*

Teksten uit een nalatenschap zijn dikwijls onvoltooid. Daarbij kunnen doorgaans twee groepen worden onderscheiden. 1° De ontwerpen en schetsen; deze teksten vertegenwoordigen een beginstadium van een werk. 2° Teksten die een voltooid karakter bezitten maar niettemin open plekken bevatten. Tussen beide soorten bevindt zich een menigte aan overgangsgevallen. De grens tussen voltooid en onvoltooid is, althans bij Leopold, niet scherp te trekken.

---

[29] Het gaat o.m. om een deel van de gedichten die in de zogenaamde blauwe cahiers staan, zoals de in twee schriften in het net afgeschreven Oosterse gedichten die Van Eyck onder de titel 'Oostersch III' in zijn uitgave heeft opgenomen. Niet alle gedichten uit deze cahiers zijn kopij-klaar: er is een enkele open variant en van de reeks kwatrijnen is nog niet ondubbelzinnig de volgorde aangegeven waarin de gedichten moesten worden afgedrukt. Men kan dan ook niet spreken van totale autorisatie van de reeks 'Oostersch III'. Aan de andere kant is het zonder meer duidelijk dat Leopold de verzen in de cahiers heeft afgeschreven met het oog op publikatie: hij heeft de pagina's met kleurpotlood genummerd (zoals hij dat ook gedaan heeft in het cahier 'Oostersch II' - dat als kopij voor de bundel *Oostersch* heeft gediend) en op de plaatsen waar de nummering afweek van de pagina-volgorde in het schrift de cijfers ter extra markering omcirkeld en van een uitroepteken voorzien; bij het kwatrijn '''In blozend schoon' staat voorts een aanwijzing voor de zetter: ''Dit kwatrijn moet staan tusschen 'Hij die de wereld schiep' en 'De wereld is een buidel' pag 22'').

De editeur moet de graad van voltooidheid zo goed mogelijk trachten vast te stellen. Dit geschiedt in het algemeen op basis van zowel grafische als textuele gegevens. Uit grafische bijzonderheden van een handschrift is vaak op te maken of er sprake is van een ontwerp, schets of een meer voltooid afschrift (van belang daarbij zijn o.m. de ductus - vluchtig geschreven woorden of een 'nette hand' -, de schrijfstof - potlood, inkt -, de schikking van de woorden op het papier - netjes in het gelid of links en rechts over het blad verspreid, regels of losse woorden -, de aanwezigheid van doorhalingen.) Toch zeggen de grafische kenmerken niet alles. Een zeer bewerkt en slordig manuscript kan een voltooide versie bevatten en het is mogelijk dat netjes geschreven documenten niet meer dan een ontwerp behelzen. Men heeft daarom ook textuele gegevens nodig om de ontwikkelingsstaat van een handschrift te bepalen. Een tekst waaraan woorden ontbreken, moet alleen al op textuele gronden onvoltooid genoemd worden. Voorts is de mate van expliciteit van met name de syntaktische en vers-formele verbanden doorgaans een indicatie voor de staat van voltooidheid van een tekst. Vanzelfsprekend berusten de overwegingen omtrent wat textueel gezien voltooid mag heten op de verwachtingen die men heeft van wat een mogelijke voltooide tekst is (van een bepaalde auteur, uit een bepaald tijdperk). Bij een dichter die alleen vrije verzen schrijft en daarbij zich in het algemeen niet stoort aan syntaktische regels is het moeilijker op vers-formele en linguïstische gronden te bepalen of een handschrift een voltooide of niet-voltooide tekst bevat dan dat het geval zal zijn bij een dichter die zich conformeert aan een aantal verstechnische en talige regels.

Bij de presentatie dient de editeur met de mate van voltooidheid van de teksten rekening te houden. Hij mag "in solchen Fällen [...] nicht als endgültig darstellen, was nur als Provisorium vom Dichter gemeint war".[30] Hij moet, vooral bij schetsen en ontwerpen, heel goed aangeven in welke staat van ontwikkeling de teksten verkeren, hetzij door middel van commentaar, hetzij door de teksten naar hun staat van ontwikkeling in verschillende afdelingen te groeperen.[31]

In nauw verband met de problematiek van voltooide en onvoltooide teksten staat de kwestie in welk stadium van voltooidheid een tekst literair genoemd kan worden. Zoals Kraft het uitdrukt: wanneer heeft "das überlieferte Material die Qualität künstlerischer Form erreicht"? Hij moet concluderen: "das Kriterium für die Unterscheidung künstlerischer Form von blossem Arbeitsmaterial ist [...] noch nicht gefunden".[32] Teksten die

---

[30] Seidel: *Edition*, p. 71.

[31] Op dit punt schiet de editie Van Eyck zeer tekort. Er is niet of nauwelijks in te achterhalen in welke staat van ontwikkeling de 'Schetsen en fragmenten' verkeren. Wie 'Naast ons, naast ons' in de versie van Van Eyck (p. 302-305) ziet, krijgt, zeer ten onrechte, de indruk te maken te hebben met een gedicht dat weliswaar open plekken bevat, maar overigens een definitief stadium dicht benaderd lijkt te hebben. Vgl. Sötemann: *Op het voetspoor*, p. 153-156 en p. 18-19.

[32] Kraft: *Geschichtlichkeit*, p. 91.

verschillende stadia vormen in de ontwikkelingsgeschiedenis kunnen al, ook als ze niet voltooid zijn, literair genoemd worden. Het literaire karakter van een tekst is mede afhankelijk van kenmerken die de tekst bezit.[33] De opvatting, die men bijvoorbeeld bij Červenka kan aantreffen, dat een tekst alleen literair genoemd kan worden als ze gerecipieerd wordt, is naar mijn mening, in ieder geval in editie-technisch opzicht onhoudbaar.[34] Een editeur, lijkt me, is in staat voor een groot gedeelte van de teksten uit Leopolds nalatenschap te bepalen of het om gedichten gaat of om andersoortige niet-literaire teksten; en dit doet hij op grond van bepaalde eigenschappen van de teksten die voorwaarden vormen om een tekst een gedicht te noemen - waarbij hij uiteraard zich rekenschap moet geven van de literatuuropvattingen die Leopold er op na gehouden zou kunnen hebben.

Het begrip 'voltooid' is, zeker voor een aantal schrijvers, zeer relatief. Overbekend is Valéry's uitspraak: "un ouvrage n'est jamais *achevé*, [...] mais abandonné",[35] iets dat voor meer schrijvers gold. De publikatie van een tekst behoeft geen teken te zijn een werk als voltooid te beschouwen. Uiteraard is deze houding ten opzichte van het voltooid zijn van eigen werk - waar bepaalde poeticale opvattingen aan ten grondslag liggen - niet algemeen geldig. Wat Leopolds standpunt in dezen is, is niet bekend daar hij zich zelden buiten zijn gedichten om over zijn poëzie uitgelaten heeft. Wel is uit zijn werkwijze op te maken dat ook voor hem 'voltooidheid' een betrekkelijke aangelegenheid was. In ieder geval is zeker dat Leopold, vooral in zijn latere jaren, niet gemakkelijk tot publikatie overging. Bijna alles wat hij na *Cheops* heeft uitgegeven is geschied op instigatie van anderen.[36] Van een aantal gepubliceerde gedichten, nl. *Cheops* en 'Albumblad', staat vast dat Leopold over de openbaargemaakte versie niet tevreden was. Hij is na de publikatie voortgegaan de

---

[33] Een tekst is literair als deze kenmerken bevat die binnen de conventiesystemen van de tijd waarin de tekst geproduceerd wordt als literair beschouwd kan worden - hetzij doordat de tekst zich aan de heersende normen conformeert, hetzij doordat hij zich er tegen afzet.

[34] "Im Verlaufe der literarischen Kommunikation kann man den Moment bestimmen, zu dem der verbale Text aus einer Privatangelegenheit zum Text eines literarischen Werkes, also einem kulturell-gesellschaftlichen Faktum wird, und einen spezifischen ontologischen Status erlangt. Dieser Moment stellt im literarischen Prozess einen Knotenpunkt dar und fordert komplexe Analysen [...]. Seinen Charakter können wir vielleicht erfassen, wenn wir ihn *Veröffentlichungsakt* nennen." (Červenka: 'Textologie', p. 144-145). Even verderop nuanceert Červenka zijn standpunt enigszins: "Es ist klar, dass Intentionalität und Zeichenhaftigkeit sich in markanter Weise schon im Entstehungsbereich des Werkes geltend machen" (ibidem, p. 147).

[35] Valéry: *Oeuvres I*, p. 1497. Zie ook hiervóór, noot 26, laatste gedeelte.

[36] En ook voor publikaties vóór *Cheops* zou dit enigermate kunnen gelden. Het bundelen van de gedichten in *Verzen*, 1913, kan men interpreteren als een reactie op de tegen zijn zin verschenen editie die Boutens bezorgde.

teksten te bewerken.[37] Als een auteur een werk publiceert, wil dat nog niet zeggen dat dit volgens hem voltooid is (voor een editeur vertegenwoordigt de tekst wèl een 'laatste intentie'); en als een tekst niet wordt gepubliceerd betekent dat niet dat het werk onvoltooid is. Het verschil in status van gepubliceerde en ongepubliceerde teksten moge hiermee enigszins zijn gerelativeerd.

3.7. *Slotsom*

Als regel neemt een historisch-kritische editie alleen de authentieke, van de auteur stammende, teksten op. Niet-authentieke teksten worden slechts opgenomen indien authentieke verloren zijn gegaan, of als de niet-authentieke van groot belang zijn geweest voor de receptie. Een editeur moet onderscheid maken tussen teksten waaraan een 'laatste intentie' kan worden toegekend en die waarbij dat niet mogelijk is. Autorisatie speelt daarbij een belangrijke rol. Tevens moet de editeur bij de presentatie rekening houden met de ontwikkelingsstaat, de mate van voltooidheid van een tekst.

---

[37] Zo schreef Leopold aan Van Royen (over *Oostersch*): "En ten andere, kan ik ook de drukproeven te zien krijgen en zoo noodig nog in den tekst veranderen; bij een eerste in druk verschijnen doet zich alles nog weer anders voor en heeft men ook zelf weer een frissche kijk" (brief aan Van Royen, d.d. 27 augustus 1921).

4 Presentatie van de tekstontwikkeling: principes, eisen, systemen

4.1. *Vooraf*

In dit hoofdstuk behandel ik de voornaamste eisen die men kan stellen aan de presentatie van de tekstontwikkeling. Ik ga daarbij uit van de belangrijkste principes die centraal hebben gestaan in de discussie die in de afgelopen tijd gevoerd is in de Duitstalige publikaties. Ik heb hierbij geenszins de pretentie een volledig overzicht te geven van de editietechnische stand van zaken in het Duitse taalgebied. Vooral díe principes en eisen stel ik aan de orde die relevant zijn voor de inrichting van een historisch-kritische Leopold-editie. Vervolgens bespreek ik enkele manieren waarop de presentatie verricht kan worden. Ik richt me daarbij voornamelijk op die presentatie-systemen - de synopsis en de transcriptie - waarmee men naar mijn idee het meest adequaat de documenten uit Leopolds nalatenschap kan weergeven. Een gedetailleerde uiteenzetting van de wijze van presenteren vindt men hier echter niet. Daarvoor zij verwezen naar hoofdstuk 6. Naast de presentatie-systemen komen heel kort het probleem van de paralipomena en de kwestie van de commentaar ter sprake.

Ik ben me ervan bewust dat met name dit hoofdstuk híerin tekort schiet dat er een zekere editie-technische voorkennis bij de lezer wordt voorondersteld. Ik zou in dit tekort kunnen voorzien door de diverse voorstellen tot inrichting van het apparaat uitgebreid toe te lichten aan de hand van enkele voorbeelden. Op die manier zou er echter al te zeer een onnodige doublure ontstaan ten opzichte van diverse uitstekende (deels inleidende) publikaties, zoals *Untersuchungen* van Seiffert, Seidels *Edition* en verscheidene artikelen uit *Texte und Varianten*. Het is bovendien niet mijn bedoeling een inleiding in de moderne editie-techniek te geven. Ik wil enkel voorstellen formuleren voor de inrichting van een historisch-kritische Leopold-editie. Voor dit doel moet ik me baseren op reeds verworven inzichten. Men zij voor een inleiding onder meer naar genoemde werken verwezen.

4.2. *Overzichtelijkheid en volledigheid*

Twee factoren - die in de praktijk met elkaar strijdig zijn - hebben de editoriale discussie en activiteiten bepaald, nl. de *overzichtelijkheid* (de leesbaarheid) van de presentatie en de *volledigheid* (alsmede de controleerbaarheid) van de weergave. Een aantal invloedrijke publikaties hier-

omtrent kan men opvatten als een keten van reacties. Ik stel deze in twee etappes aan de orde.

4.2.1. *Backmann - Beissner - Zeller*

In de jaren twintig van deze eeuw deed Backmann enkele belangrijke voorstellen voor de inrichting van het apparaat van een kritische Grillparzer-editie. Hij formuleerde daarbij drie principiële eisen waaraan een presentatie van de tekstontwikkeling moest beantwoorden:
1° volledige weergave van de overlevering;
2° exacte aanduiding van de aard en de plaats van de veranderingen;
3° precieze chronologische opeenvolging van alle lezingen.[1]
De praktische uitwerking van dit 'descriptieve' apparaat levert een nogal onleesbaar resultaat op.[2]

Als een reactie op Backmanns voorstellen kan men Beissners methode van weergeven beschouwen. Hij streeft hierin naar een maximale leesbaarheid. Deze methode - die naderhand is toegepast in de grote Stuttgarter Hölderlin-uitgave - wordt in tegenstelling tot die van Backmann gekenmerkt door ''Verzicht auf jeglichen deskriptiven Charakter''.[3]

Een voordeel van Beissners zogenaamde genetische methode is de overzichtelijkheid van de presentatie. Op een nadeel ervan wijst Zeller. Volgens hem wordt er te veel grafische informatie uit de presentatie geweerd, zodat de gebruiker van de editie niet over aanwijzingen kan beschikken in hoeverre de weergave berust op de meer objectieve gegevens uit het handschrift en in hoeverre op interpretatie van de editeur.[4] Als alternatief stelde Zeller zijn descriptief-genetische methode op, die zelfs zo ver leek te willen gaan in het verschaffen van descriptieve informatie dat de gebruiker op grond van de gegevens van het apparaat het handschrift moest kunnen reconstrueren. Zeller paste deze presentatiewijze toe in de C.F. Meyer-uitgave. In een latere publikatie beweert Zeller dat de reconstrueerbaarheid van het handschrift op zich niet het doel van zijn methode is, maar dat het hem erom gaat door middel van grafische informatie (het ''Befund'') de gebruiker van de editie in de gelegenheid te stellen de weergave van de tekstontwikkeling door de editeur (de

---

[1] Backmann: 'Gestaltung des Apparates', p. 638: ''Fasse ich dies alles zusammen, nämlich 1. die Forderung nach Vollständigkeit in der Wiedergabe der eigenhändigen und auch der fremden Überlieferung, insoweit diese jener gleichzusetzen ist, 2. die Forderung nach peinlicher Genauigkeit in den Angaben über Art und Ort der Änderungen und nicht zulezt 3. die Forderung nach unbedingt genauer zeitlicher Abfolge *aller* Lesungen, so möchte ich den Apparat, so wie wir ihn brauchen, benennen als: einen alles Eigenhändige erschöpfenden, genau deskriptiven Apparat, der stets die *Entwicklung* als obersten Gesichtspunkt festhält.''

[2] Zie Backmann: 'Gestaltung des Apparates', het ''Beispiel'' op p. 656-658.

[3] Seiffert: *Untersuchungen*, p. 141-145 (het citaat op p. 141). Vgl. Seidel: *Edition*, p. 36-37.

[4] Zeller: 'Zur gegenwärtigen Aufgabe', p. 359-360. Vgl. Zeller: 'Befund'.

"Deutung") te controleren en zelfs eventueel foutieve beslissingen te corrigeren of tot alternatieve presentaties te komen. "Befund" en "Deutung" moeten gescheiden worden, zodat de editie maximaal objectief is.[5]

De controverse tussen de methode Beissner en die van Zeller mag overigens niet hun principiële overeenkomsten aan het oog onttrekken. Beide verwerpen het 'Auswahlprinzip', beide willen alle varianten zo volledig en zo leesbaar mogelijk weergeven. De standpunten lopen uiteen waar het gaat om de máte waarin de volledigheid - en omgekeerd evenredig daaraan de leesbaarheid - moet en kan worden nagestreefd.[6]

4.2.2. *Zeller - Killy - Kemper*

Ook op Zellers voorstellen voor een presentatie-methode en zijn toepassingen ervan kwamen kritische reacties. De belangrijkste hiervan was de kritiek van Killy. De reconstrueerbaarheid van het handschrift noemde hij een utopisch ideaal.[7] Het enige wat men op basis van de gegevens die Zeller verschaft kan reconstrueren is de "Grobstruktur [van het handschrift] und die Lese- und Entscheidungsweise des Herausgebers".[8] De ironie wil dat juist bij complexe manuscripten - waar de gebruiker de reconstructie het meest nodig heeft - het systeem faalt omdat de presentatie, het "symbolische Schema", dan teveel van het document afwijkt.[9] Killy ontkent dat enig presentatiesysteem een document zo kan reproduceren dat de lezer, buiten de beslissingen van de editeur om, er toegang toe heeft.[10] De mogelijkheid tot controleren, die de weergegeven grafische informatie zou moeten bieden, wordt ernstig verkleind doordat de pre-

---

[5] Zeller: 'Befund', p. 77-87. - Een belangrijk deel van de grafische informatie die Zeller geeft, heeft betrekking op de positie van de varianten op het papier.

[6] Vgl. Beissner: "Es ist aber Pflicht des Herausgebers, ein Verfahren zu finden, das *bei letzter Vollständigkeit* doch die Übersichtlichkeit wahrt" (Hölderlin: *Sämtliche Werke*, dl. I,2, p. 318; cursivering van mij). Zeller somt in de historisch-kritische Meyer-uitgave drie eisen op waaraan de presentatie van een handschrift moet voldoen: 1° het geven van interpreterende informatie; 2° het leveren van descriptieve (grafische) informatie ter controle van de interpretatie; 3° 1 en 2 moeten in een *zo leesbaar en zo overzichtelijk mogelijke* vorm gegoten worden (Meyer: *Sämtliche Werke*, dl. I,2, p. 110).

[7] Killy: *Über Trakl*, p. 82: "Die Forderung nach Rekonstruierbarkeit der Handschrift gehört in das Gebiet eines wissenschaftlichen Perfektionismus, der utopisch bleiben muss. Auch das differenzierteste Zeichensystem (und je differenzierter, um so unanschaulicher wird es sein) sieht sich genötigt, die Individualität der Handschrift auf typische Fälle zu normieren und damit aufzuheben".

[8] Killy: *Über Trakl*, p. 82

[9] Killy: *Über Trakl*, p. 82

[10] Volgens Killy is een gecompliceerd handschrift en het daarin vastgelegde produktieproces "nur selten mit vollkommener Gewissheit durchschaubar"; "kein noch so ausgeklügeltes Reproduktionssystem [kann] die vom Herausgeber verantwortete textliche Entscheidung neutralisieren und mittels einer perfekten Abbildung dem jeweiligen Leser zuspielen" (Killy: *Über Trakl*, p. 82).

sentatie van het handschrift altijd berust op de vooronderstellingen van de editeur met betrekking tot de stand van zaken op het handschrift. De interpretatie van de editeur staat altijd tussen de lezer en het document.[11]

Killy probeert een synthese te vinden (die in feite een compromis of zelfs een pis aller is) "zwischen der Unmöglichkeit, die eigentlichen handschriftlichen Verhältnisse vollkommen darzustellen, und der Notwendigkeit, sie eben doch darzustellen, wie sie sich dem Herausgeber nach der gewissenhaftesten Prüfung zeigten".[12] Deze tussenweg zoekt hij in – globaal geformuleerd – het toepassen van het systeem van Zeller zonder descriptie, zonder grafische informatie. De historisch-kritische Trakl-editie van Killy en Szklenar maakt van deze presentatie-wijze gebruik. In dit weergave-systeem wordt wèl op onzekerheden in de presentatie gewezen (door middel van een asterisk).

De tussenweg van de Trakl-uitgave is (nog) niet de best mogelijke combinatie van overzichtelijkheid en volledigheid annex controleerbaarheid. Kemper meent dat op het laatste punt de Trakl-editie tekortschiet, met name bij complexe gevallen. De gebruiker kan bij de presentatie van dat soort handschriften niet achterhalen welke de volgorde is van de varianten in het document. Bovendien is het sterretje dat de onzekerheid in de weergave aanduidt zinloos, omdat de lezer in het geheel niet in de gelegenheid gesteld wordt zelf alternatieve combinaties van varianten te overwegen, daar hij de feitelijke toestand van het handschrift niet kent. De editeur moet, volgens Kemper, bij complexe handschriften wèl informatie omtrent de positie van de woorden op het document verstrekken. "Es muss ja nicht gleich mit Zellerscher Perfektion die Handschrift rekonstruierbar sein, aber die Lesbarkeit des Apparates hätte sicher nicht gelitten, wenn an den schwierigeren Stellen zur Präzisierung des Unsicherheitssternchens Angaben zur Lokalisierbarkeit der Zeilen und Varianten gemacht worden wären".[13] Ook Wollenberg meent dat de gra-

---

[11] Vgl. Kraft: *Geschichtlichkeit*, p. 70–71: "Die Rekonstruktion des Manuskripts erreicht nicht den Aussagewert der *Handschrift*, sondern lediglich den des *Variantenapparats*; [...] die Belege für die Entscheidungen des Herausgebers sind im Apparat darum relativ wertlos, weil sie sich selber nicht verifizieren lassen". Vgl. Kreutzer: *Überlieferung*, p. 19–22; Kreutzer wijst erop "dass der Benutzer einer Edition immer nur eine Art Schema einer Handschrift, nämlich ihre vom Herausgeber bereits interpretierte Struktur, rekonstruieren kann, die stets zwischen dem Benutzer und der materiellen Realität des Überlieferungsträger steht (*a.w.*, p. 20).

[12] Killy: *Über Trakl*, p. 82.

[13] Kemper: *Entwürfe*, p. 126. Kemper heeft nog meer bezwaren tegen de editie van Killy en Szklenar, die ik hier onbesproken laat (zie ook Kemper: 'Trakl-Forschung', p. 507–510 en dezelfde: *Entwürfe*, p. 105–127, onder meer aangaande het feit dat "gewisse Editionsprinzipien [...] auf Grund einer bestimmten Interpretation des Werkes festgelegt wurden, u.U. andere Deutungen erschweren", vgl. *Entwürfe*, p. 126). Over het algemeen is Kempers oordeel over de editie echter zeer positief.

fische gegevens wèl verstrekt moeten worden waar een interpreterende genetische weergave onmogelijk of (te) onzeker is.[14]

4.2.3. *Facsimile*

Men zou zich kunnen afvragen of aan de discussie over wat een editeur moet weergeven en hoe hij dat moet doen niet een eind kan worden gemaakt door alle bronnen in facsimile aan te bieden. Het antwoord op deze vraag moet ontkennend luiden. Hoewel een facsimile een rol kan spelen in een editie zou men toch de functie ervan overschatten als men zou menen dat het het apparaat zou kunnen vervangen. Ten eerste kan ook een met een van de meest geavanceerde (en kostbare) technieken vervaardigd facsimile niet alle relevante eigenschappen van een bron weergeven. Golden moet in de facsimile-uitgave van Whitmans *Blue book*, waarin zelfs de kleuren van de verschillende soorten inkt en potlood zijn te onderscheiden, bepaalde grafische informatie die niet gereproduceerd kon worden in descriptieve noten geven.[15] Een facsimile kan een bron zelfs 'vervalsen' doordat de stand van zaken op een document duidelijker en ondubbelzinniger wordt weergegeven dan gerechtvaardigd is.[16]

Ten tweede zou een editeur wanneer hij volstaat met een facsimile-uitgave samen te stellen, zich aan een belangrijk deel van zijn plicht onttrekken. Het is onder meer de taak van de editeur de woorden op het papier te ontcijferen en te trachten het textueel verband uit het complexe netwerk van grafische indices te destilleren. Het doel van de historisch-kritische editie is immers de informatie uit de bronnen tot voor de gebruiker relevante en hanteerbare gegevens te transformeren en niet de transformatie-activiteiten aan de lezer over te laten. Bovendien zal de editeur vanwege zijn veel grotere vertrouwdheid met de handschriften en de werkwijze van de schrijver in kwestie tot veel betrouwbaarder presentaties kunnen komen – die daarenboven relatief eenvoudig te raadplegen zijn – dan de gebruiker, die doorgaans minder geverseerd is in de specifieke eigenaardigheden van de betrokken documenten.

Het facsimile kan de editie-technische presentatie van het document

---

[14] Wollenberg: 'Genetische Darstellung', p. 254: de grafische informatie moet wel gegeven worden waar "die genetische Deutung nicht möglich oder so zweifelhaft ist, dass eine positive Festlegung der Textentwicklung nicht zu vertreten wäre".

[15] "A few of the erased lines in blue pencil are too faint to be reproduced in the facsimile but are visible in the original and have been duly noted in the textual analysis" (Whitman: *Blue book*, p. LXIV).

[16] Vgl. Szklenar: 'Arbeit an der Trakl-Ausgabe', p. 163–164: "Ist zum Beispiel schon auf der Handschrift nicht mit Sicherheit zu entscheiden, ob ein Komma oder ein Semikolon, ein Punkt oder kein Punkt vorliegt, weil das, was als Punkt erscheint, auch sehr wohl ein Fleck, eine Unebenheit im Papier sein kann, so stellt die Photographie grundsätzlich und unseligerweise Eindeutigkeit her – zugunsten des Semikolons (statt eines möglicherweise vorliegenden Kommas), zugunsten des Punktes (statt eines möglicherweise gar nicht von Trakl gesetzten Punktes). Ihr war nur mit ebenso grundsätzlichem Misstrauen in alle Photographien überhaupt beizukommen".

niet vervangen. Wèl kan het een zinvolle aanvulling vormen op de weergave van de editeur, vooral bij onzekere presentaties en complexe handschriften. De gebruiker krijgt door de fotografische reproduktie een betere indruk van de bron en kan, mogelijkerwijs, bepaalde beslissingen van de editeur controleren.

4.2.4. *Grafische en textuele informatie*

Zellers streven om grafische informatie als controle-middel te geven berust op de onjuiste vooronderstelling dat grafische data (de niet-talige gegevens, zoals die met betrekking tot ductus, schrijfstof en positie van de woorden op het document) objectiever, zekerder zijn dan textuele. Terecht merkt Wollenberg op dat voor beide soorten informatie een onderscheid te maken is in zekere en onzekere gegevens.[17]

De presentatie van grafische informatie moet in de historisch-kritische uitgave niet op de eerste plaats staan. Het gaat om de textuele gegevens en niet om de grafische materialisering ervan. Een editeur moet en kan doorgaans abstraheren van de toevallige eigenschappen van een handschrift. Of een variant voor een woord nu naast, boven of onder de regel is geschreven, is (meestal) niet relevant, wèl het gegeven dat het ene element het andere vervangt.[18]

4.3. *Presentatie-systemen*

Welk presentatie-systeem voldoet het meest aan de eis van volledigheid en die van overzichtelijkheid? Deze vraag is niet in algemene zin te beantwoorden. De keuze van een presentatie-wijze wordt in hoge mate bepaald door de aard van het uit te geven materiaal. Men kan daarom niet van tevoren een systeem ontwerpen; men moet dit doen, uitgaande van de specifieke problemen die de documenten opwerpen.

Wel is het wenselijk dat men bij het opstellen van een presentatiemethode rekening houdt met de inzichten van algemenere aard die aan diverse eerder gepraktiseerde systemen ten grondslag liggen. Daarbij kan men met kennis te nemen van een aantal praktische toepassingen alleen

---

[17] "Die semantische Folgerung kann nicht a priori als weniger gesichert gelten als etwa die Beurteilung einer graphischen Situation" (Wollenberg: 'Genetische Darstellung', p. 254).

[18] Vgl. Wollenberg: 'Genetische Darstellung', p. 252. Wollenberg gaat zelfs nog verder: "Von textgeschichtlicher Relevanz ist z.B. die Textersetzung, nicht aber wie sie graphisch ausgeführt wurde, ob durch Überschreibung, durch Streichung, durch Rasur usw." Vgl. Woesler: *Probleme*, p. 17–18: "warum sollte im Apparat dann noch eine Grobstruktur dieses Variantenknäuels abgebildet werden, aus der der Benutzer naturgemäss nie Genaueres herauslesen wird, als der Hersteller dieser Grobstruktur vorher selbst aus der Handschrift ersehen hat?" Daarom kunnen, volgens Woesler, bijvoorbeeld de "Positionsangaben der Lesarten" achterwege blijven. Zie ook Seidel: *Edition*, p. 36: "Es wäre nicht nur praktisch unmöglich, sondern auch höchst unzweckmässig, eine Handschrift bis in ihre letzten Verästelungen hinein editorisch erkennen und abbilden zu wollen" (zie ook ibidem, p. 164).

maar zijn voordeel doen, ook al zal men zelf veelal voor andere oplossingen moeten kiezen.

De hierna geformuleerde principes omtrent de presentatie van de tekstontwikkeling van gedichten zijn mede ontwikkeld op basis van ervaringen met het materiaal uit Leopolds nalatenschap. Mijn conclusies zullen primair van toepassing moeten zijn op dit materiaal. Waar ik bepaalde principes algemener formuleer zijn ze mede bedoeld als eisen die men in beginsel ook aan de weergave van de tekstontwikkeling in werken van andere auteurs kan stellen.

4.3.1. *Middelen*

Een editeur beschikt over de volgende middelen om een tekstontwikkeling weer te geven:
1° hij rangschikt de tekstgedeelten uit de verschillende stadia in een bepaalde ordening ten opzichte van elkaar; hij drukt bijvoorbeeld twee versies naast elkaar af, of hij zet alle versies per regel onder elkaar.
2° hij maakt gebruik van diacritische tekens, zoals een teken om aan te geven dat een woord is doorgehaald.
3° hij past diverse lettertypes toe en/of verscheidene kleuren drukinkt en/of uiteenlopende onderstrepingen, bijvoorbeeld om bepaalde lagen van een handschrift van elkaar te onderscheiden.
4° hij verschaft informatie door middel van beschrijvend commentaar.
Deze vier middelen zijn in wisselende combinaties toegepast in de hierna te bespreken presentatie-systemen.

4.3.2. *Lemma-apparaat*

Wanneer de verschillende stadia van een werk weinig van elkaar afwijken, kan men er in het algemeen mee volstaan de varianten in een lemma-apparaat weer te geven. Men kiest een basistekst die men als kritische leestekst geheel presenteert en geeft uit de andere versies alleen de veranderingen aan ten opzichte van de gekozen tekst. De varianten worden dus uit hun context gehaald en los aangeboden (uiteraard met een markering van de plaats waar ze thuishoren). De gebruiker moet zelf met behulp van leestekst en apparaat de lezingen van de andere versies reconstrueren.[19]

Wanneer er veel varianten zijn of als de wijzigingen ingrijpend van aard zijn - en dat is vaak het geval bij handschriftelijke tekstontwikkeling - dan is het lemma-apparaat niet geschikt om op een overzichtelijke wijze de tekstveranderingen te presenteren. De gebruiker kan in zulke gevallen minder goed elke versie aan de hand van het apparaat samenstellen en daardoor evenmin de tekstontwikkeling van versie tot versie volgen.

---

[19] Zie voorts Seidel: *Edition*, p. 171-174. De varianten in Fokkema: *Varianten bij Achterberg* worden ook in een lemma-apparaat gegeven. Een voordeel van dit systeem is de beknoptheid. Een nadeel dat alleen de leestekst als geheel direct toegankelijk is en niet de andere versies.

4.3.3. *Synopsis*

In de tekstontwikkeling zijn twee belangrijke momenten die de gebruiker simultaan moet kunnen overzien: de eenheid van elke versie afzonderlijk – het synchroon of het 'horizontaal' verband – en de samenhang der veranderingen per tekstgedeelte – de diachrone interrelaties, het 'verticaal' verband. Zeker bij omvangrijker en meer ingrijpende veranderingen is het nodig dat beide verbanden overzichtelijk worden gepresenteerd.[20]

Het synoptisch systeem biedt de mogelijkheid zowel de synchrone als de diachrone eenheden leesbaar te presenteren, waarbij èn de variante èn de invariante gedeelten van de tekst in hun onderlinge samenhang toegankelijk zijn gemaakt.[21] Dit geschiedt door per regel de veranderingen in de tekst aan te geven: de eerste regel is de eerste fase of het eerste stadium van het werk; daaronder volgen in chronologische volgorde alle veranderingen die op die plaats in de andere fasen c.q. stadia optreden. Is er bijvoorbeeld een bewerkt handschrift, dan worden per regel de verschillende fasen onder elkaar gezet. Zijn er twee of meer teksten (bijvoorbeeld een netafschrift en twee drukversies) dan worden de diverse stadia in de juiste volgorde regelgewijs onder elkaar geplaatst.[22] In de synopsis kan de editeur met behulp van diacritische tekens verdere gegevens verstrekken, bijvoorbeeld – indien de aard van de werkwijze van de auteur dat noodzakelijk maakt – met betrekking tot doorhalingen; of hij kan aanwijzingen geven over de onzekerheid van bepaalde editoriale presentaties.[23] Informatie die niet door het parallel zetten van regels en door middel van diacritische tekens overgebracht kan worden en die toch voor het begrip van de tekstontwikkeling van belang is, moet hij in descriptieve noten geven.

De synoptische weergave is vanwege de overzichtelijkheid waarmee synchroon en diachroon verband gepresenteerd kan worden, een bijna ideaal systeem. Het is te vergelijken met een partituur – een van de eerste toepassingen van het synoptische systeem heet "partiturenmässige Dar-

---

[20] Martens: 'Der Variantenapparat', p. 92 stelt vier eisen aan de presentatie van de tekstontwikkeling: "Die gleichmässige Realisierung aller vier Forderungen an eine Variantendarstellung – Übersichtlichkeit, Stellenbezug, Schichtenbezug und Darstellung des dynamischen Veränderungsvorgangs – kommt fast dem Ansinnen einer Quadratur des Kreises nahe."

[21] Uitgebreid hierover Seidel: *Edition*, p. 66–72 en p. 170–186.

[22] Höpker-Herberg: 'Zum synoptischen Verfahren', p. 219–222, signaleert dat de term *synopsis* zowel een "Einzeldarstellung einer Handschrift" aanduidt als een "Zusammenfassung mehrerer Überlieferungsträger in einer Darstellung". Zij wil de term alleen in de laatste zin gebruikt zien. Toch gebruik ik *synopsis* in de door haar gewraakte dubbele betekenis, omdat doel en wijze van presentatie in beide gevallen in principe hetzelfde zijn: tonen hoe een tekst zich ontwikkelt (chronologisch en textueel) door regelgewijs de tekstveranderingen te geven, zodat de invariante (constante, identieke) en variante tekstgedeelten overzichtelijk gepresenteerd zijn.

[23] Zie hoofdstuk 6 voor de technische toepassing van de synopsis en de daarbij gebruikte diacritische tekens.

stellung''.[24] De overeenkomst tussen synopsis en partituur is de mogelijkheid om in één oogopslag de verschillende eenheden in hun lineaire opeenvolging te kunnen overzien (respectievelijk de diverse stadia van een werk die in de loop der tijd ontstaan zijn en de partijen van een stuk die simultaan gerealiseerd moeten worden). Ik noemde de synopsis een (bijna) ideaal systeem; daarmee wil ik niet zeggen dat de synopsis gemakkelijk te lezen is. Het vlot gebruik van een synoptische weergave vereist – net zoals het lezen van een partituur – oefening. Geen enkel presentatiesysteem, ook het synoptische niet, is nu eenmaal in staat complexe zaken eenvoudig voor te stellen, tenzij door ongewenste simplificering.

De synoptische presentatie-wijze dient naar mijn idee als basissysteem gekozen te worden voor de weergave van de tekstontwikkeling van de gedichten uit Leopolds nalatenschap. Dit houdt niet in dat de synopsis in alle gevallen moet en kan worden toegepast. De synopsis neemt de regel – bij gedichten de versregel – als uitgangspunt. Wanneer de veranderingen het regel-verband overschrijden, bijvoorbeeld als hele strofen worden verplaatst of vervangen, is synoptische presentatie minder geschikt. Ook kan de synopsis falen wanneer er zoveel fasen en stadia onder elkaar moeten worden geplaatst dat de overzichtelijkheid al te zeer geweld wordt aangedaan. Tevens is synoptische weergave moeilijk als teksten (nog) geen 'regel-verband' kennen (bijvoorbeeld in schetsen en ontwerpen).

4.3.4. *Parallelle ordening van grotere gehelen*

Wanneer de veranderingen in de tekstontwikkeling betrekking hebben op grotere gedeelten dan de regel, bijvoorbeeld op strofen, is presentatie per regel niet zinvol. In dergelijke gevallen zullen de verschillende fasen onder of naast elkaar moeten worden gezet.[25] Men plaatst dan twee teksten of delen van teksten parallel. Ook is het mogelijk gedeelten van een synopsis parallel te presenteren. Indien het aantal stadia dat per regel onder elkaar moet worden geplaatst te groot is om een overzichtelijk resultaat te krijgen, kan men de synopsis in twee of meer gedeelten naast elkaar aanbieden. Het onderling verband tussen de verwante delen van de synopses kan men, wanneer een parallelle ordening om technische redenen niet mogelijk is, met verwijstekens aangeven.

4.3.5. *Transcriptie*

Een handschrift kan zulke ingewikkelde textuele relaties bevatten dat de aard ervan moeilijk of niet is vast te stellen. Een synoptische weergave is dan vrijwel onmogelijk. In een dergelijk geval moeten ook de grafische

---

[24] Namelijk Schmidts weergave van een aantal versies van sprookjes van Grimm (zie Seiffert: *Untersuchungen*, p. 168–169).

[25] Zie ook Seidel: *Edition*, p. 73–74 en Kraft: *Geschichtlichkeit*, p. 76. De laatste merkt op: regelparallellisering ''ist nicht anwendbar, wenn durchgehende Fassungen nicht erkennbar sind''.

gegevens van de bron worden weergegeven. Deze weergave kan de synoptische presentatie van (een deel van) het handschrift in kwestie vervangen of ze kan als toevoeging erbij gegeven worden om te dienen als middel tot controle van de door de editeur - met onzekerheid - vastgestelde textuele verbanden.[26] Zo'n weergave is in mijn voorstel een *transcriptie*, die eventueel vergezeld kan gaan van een facsimile.

Zoals hiervoor gezegd, is een synopsis niet bruikbaar voor teksten waarin geen of ternauwernood enig regel-verband valt te onderkennen, zoals meestal in schetsen, ontwerpen, notities het geval is. Deze teksten bestaan uit een verzameling min of meer 'losse' woorden, die wel in een bepaald semantisch of fonisch (beide vaak associatief) verband met elkaar staan, maar die niet of slechts zeer ten dele syntaktische en vers-formele relaties met elkaar aangaan.[27] Als men schetsen, ontwerpen en "flüchtig geschriebene kontextarme Notizen"[28] in een synopsis onderbrengt samen met teksten die wel regel-verband kennen, dan bestaat het gevaar dat de aard van de schets geweld wordt aangedaan. In een schets kunnen elementen in een associatief verband bijeengebracht zijn die later in het gedicht op uiteenliggende plaatsen terechtkomen, bijvoorbeeld deels in de eerste en deels in de laatste strofe. Geeft men de schets (alleen) in een synopsis, gecombineerd met de latere meer definitieve versies, dan wordt het verband van de 'vroege' tekst uiteengerukt. Bovendien wordt de schets of het ontwerp dan te veel gepercipieerd in het licht van de latere ontwikkelingen.[29] De onjuiste indruk kan dan worden gewekt dat de schets nergens anders in kon uitmonden dan in de aanwezige definitieve versie.

Dergelijke schetsmatige teksten moeten eveneens in een transcriptie, eventueel samen met een facsimile, worden weergegeven zodat hun verband - dat in hoge mate bepaald wordt door de positie die de woorden ten opzichte van elkaar op het papier innemen - optimaal te doorzien is.[30] De interrelaties tussen de in transcriptie weergegeven schetsen en de

---

[26] Vgl. Seidel: *Edition*, p. 163: "Je diffiziler die innerhandschriftlichen Verhältnisse sind, desto notwendiger wird es ihm erscheinen, seine Entscheidungen durch deskriptive Angaben im Apparat nachvollziehbar bzw. kritisierbar zu machen".

[27] Vgl. voor de speciale status van dit soort teksten: Dammann: 'Theorie des Stichworts'.

[28] Seidel: *Edition*, p. 29.

[29] "Entwürfe und Vorfassungen, die sehr oft nur mit grössten Schwierigkeiten auf den späteren Text bezogen werden können, gehen praktisch verloren, wenn sie auf diese Weise im Apparat 'aufgelöst' werden" (Seidel: *Edition*, p. 175). Seidel spreekt hier weliswaar over het "Lesartenapparat", maar naar mijn mening gaat zijn bewering ook op voor de synopsis. Vgl. ook de opmerking van Kemper (*Entwürfe*, p. 111): "In schwierigen Fällen [...] wenn Trakl für einen einzigen Vers mehrere ganze Bilder ausprobiert hat und die Editoren sie futurisch, d.h. auf den letzten, in dieser Zeile gültigen Wortlaut hin anordnen, ist die tatsächliche Reihenfolge in der Handschrift nicht mehr erkennbar"; hetgeen voorkomen moet worden.

[30] Kemper: *Entwürfe*, p. 110-111, wijst erop dat bij de ontwerpen van Trakl degene die een andere opvatting heeft over het structureel verband van de ontwerpen dan de editeurs

definitievere versies die in de synopsis gepresenteerd zijn, kunnen door middel van verwijstekens aangeduid worden.

4.3.6. *Descriptie*

Alle relevante informatie over de tekstontwikkeling die niet via een presentatie-systeem en door middel van diacritische tekens kan worden gegeven, zal de editeur beschrijvenderwijs in tussenstukjes of in noten moeten aanbieden. Om een voorbeeld te geven: in gevallen waar veel schetsmatige teksten aanwezig zijn die niet in een synopsis kunnen worden opgenomen, zal de editeur in het kort moeten aangeven hoe deze teksten aan elkaar gerelateerd zijn.[31] Voorts kan men denken aan aanduidingen omtrent de ontwikkelingsstaat van de diverse stadia, een overzicht vooraf van de chronologische en textuele relaties van de bronnen, etc.

4.4. *Paralipomena*

Een probleem bij de presentatie wordt gevormd door die teksten uit de nalatenschap waarvan niet zonder meer duidelijk is wat hun relatie is met de tekstontwikkeling van een bepaald werk. Er zijn teksten die verwante passages bevatten maar die niet zijn ontstaan in samenhang met de andere teksten die bij dat werk horen.[32] Weer andere teksten zijn wel samen met de overige eenheden uit de tekstontwikkeling geproduceerd maar zij vertonen hiermee nauwelijks of geen textuele verwantschap.[33] Dergelijke soorten teksten noem ik *paralipomena*. Paralipomena zijn dus eenheden die in een zekere, hetzij textuele, hetzij produktionele relatie staan tot de teksten die tot de ontwikkelingsgeschiedenis van een werk behoren, maar

---

''wegen dieser unterschiedlichen Beurteilung nicht selten bei der Darstellung der Ausgabe, die den optischen Eindruck in futurische, d.h. auf den letzt- bzw. endgültigen Wortlaut hin ausgerichtete Anordnung transponiert, gerade Angaben über die tatsächlichen handschriftlichen Verhältnisse vermissen, etwa räumliche Hinweise: z.B. ob eine Variante über oder unter der Zeile steht oder ob erkennbar ist, dass sie nachträglich eingesetzt wurde [...]. Vor allem aber ist unter diesem Aspekt die Kenntnis der tatsächlichen Reihenfolge der Verse in der Handschrift unerlässlich.''

[31] Vgl. de 'verhalende' presentatiewijze in Sötemanns *Op het voetspoor*. De tekstontwikkeling van 'Naast ons, naast ons' zou niet of slechts zeer ten dele synoptisch weer te geven zijn. Uiteraard zal in een historisch-kritische Leopold-editie de verbindende editeurs-tekst veel beknopter moeten zijn dan het commentaar van Sötemann in *Op het voetspoor* - dat een ander doel heeft dan een editie.

[32] Zie bijvoorbeeld bijlage 4, nr. 3. Teksteenheid nr. 3: A is te beschouwen als een paralipomenon. Produktionele verwantschap met de overige eenheden uit de tekstontwikkeling ontbreekt.

[33] Zie bijvoorbeeld bijlage 4, nr. 4. Teksteenheid nr. 4: A-I lijkt produktionele verwantschap met de overige eenheden te vertonen, textuele verwantschap ontbreekt echter, of is althans niet waarneembaar.

die geen stadium vormen binnen de tekstontwikkeling vanwege het ontbreken van 'produktionele' dan wel textuele verwantschap.[34]

Een historisch-kritische editie moet de textuele of 'produktionele' relatie tussen de paralipomena en de teksten uit de ontwikkelingsgeschiedenis van een werk aangeven. Daarnaast dienen de paralipomena ook zelfstandig - dus niet alleen in het kader van de tekstontwikkeling van een ander werk - gepresenteerd te worden.

4.5. *Commentaar*

De historisch-kritische uitgave moet het volledige materiaal van het werk geven in de ruimste zin van het woord. Niet alleen het talige materiaal dat de schrijver heeft geproduceerd moet worden weergegeven, maar ook: - alle teksten waarop hij zijn werk gebaseerd heeft; - de gegevens omtrent de materiële staat van de tekstbronnen; - de directe context waarop het werk heeft ingewerkt. De leestekst en het apparaat kunnen deze data niet allemaal weergeven. Zij dienen in de commentaar aan de orde te worden gesteld.

In de commentaar zijn, zoals uit bovenstaande opsomming al enigszins gebleken is, enkele onderdelen te onderscheiden.[35]

Het eerste deel bevat aanvullende informatie over de documentaire bronnen - indien relevant - , zoals gegevens over de papiersoorten en -formaten; voorts kan hier een nadere bespreking gewijd worden aan onzekerheden in de presentatie.

Het tweede onderdeel geeft een opsomming, en waar nodig ook een weergave, van de literaire of thematische bronnen van het gepresenteerde werk. Op deze plaats kunnen ook gegevens omtrent de externe ontstaansgeschiedenis worden ondergebracht (wanneer werd het werk geschreven? onder welke omstandigheden? op instigatie van wie? etc.); tevens dienen hier de uitlatingen van de schrijver over (het ontstaan van) zijn werk vermeld te worden en moet informatie verschaft worden over de contacten met uitgevers, over de drukgeschiedenis, de oplage van drukken e.d.

---

[34] Paralipomena worden door Scheibe ('Grundprinzipien', p. 20-21) als volgt gedefinieerd: "*Paralipomena* sind nicht Textfassungen eines Werkes. Sie sind auf das Werk bedeutungsmässig, aber nicht syntaktisch beziehbare eigenständige Texte, etwa Vorarbeiten, Schemata, Entwürfe, Exzerpte, Inhaltsangaben und schliesslich solche Werkteile, deren genaue Einordnung in das Werk nicht möglich ist." Paralipomena kunnen in de opvatting van Scheibe dus twee soorten teksten zijn, namelijk "die anders strukturierten Texte" (voorwerk, schetsen e.d.) en "solche Werkteile (Reste von Textfassungen), die nicht eindeutig einer Stelle oder einer Textfassung zugeordnet werden können, die also nicht mit Hilfe von Textidentität in den Ablauf dieser Fassungen einzubeziehen sind". Paralipomena in deze zin opgevat zijn teksten die wel relaties - textuele èn produktionele - onderhouden met de tekstontwikkeling van een werk. Volgens mijn opvatting behoren de teksten die Scheibe paralipomena noemt tot de ontwikkelingsgeschiedenis van een werk en zijn het dus geen paralipomena.

[35] Zie voor een ongeveer gelijke indeling van de commentaar Frühwald: 'Formen und Inhalte des Kommentars'.

Ten derde kan een editeur, ook hier weer: indien nodig, bepaalde taalkundige en stilistische annotaties geven. Hij dient dit echter tot een minimum te beperken, aangezien een dergelijk commentaar niet in de historisch-kritische uitgave maar eerder in de studie- en leesuitgave thuishoort.

Ten vierde moet een editeur een overzicht geven van de directe, contemporaine receptie van het werk, door het samenstellen van een volledige bibliografie van secundaire literatuur, van vertalingen en muziekbewerkingen en zo mogelijk door middel van representatieve citaten een samenvattend overzicht van de ontvangst van elk werk geven. Ook hier moet een editeur zich beperken. In een Leopold-uitgave moeten alleen de reacties van tijdgenoten opgenomen worden omdat die tot de directe 'literaire context' behoren waarbinnen het werk is ontstaan; en naar mijn idee ook de uitspraken over het werk die direct na de dood van de dichter werden gedaan. Het lijkt me niet de bedoeling van de commentaar van een historisch-kritische editie om bijvoorbeeld de gehele interpretatiegeschiedenis van *Cheops* vanaf Van Eyck tot nu toe op te tekenen.

In de weergave van de tekstontwikkeling kan de editeur de volledigheid zeer dicht benaderen. Alleen in gevallen waarin hij niet de beschikking kon hebben over alle bronnen – doordat de toegang ertoe hem ontzegd was of doordat het bestaan ervan hem onbekend was – kan de volledigheid aangetast worden. Bij de commentaar is volledigheid veel minder goed bereikbaar.[36] Latere vondsten, nieuwe opvattingen omtrent het werk e.d. zullen de commentaar veel sneller doen verouderen dan de presentatie. Het is daarom verstandig de commentaar zoveel mogelijk separaat aan te bieden, zodat in latere instantie een nieuw commentaardeel kan worden samengesteld zonder dat de hele uitgave opnieuw hoeft te worden gezet.[37]

4.6. *Slotsom*

In het apparaat wordt de tekstontwikkeling weergegeven. Hierbij worden *volledig* de relevante – en dat zijn doorgaans de *textuele* – gegevens zo *overzichtelijk* mogelijk gepresenteerd. De editeur moet aangeven waar zijn beslissingen op onzekere gronden berusten. Grafische informatie wordt alleen verstrekt indien de presentatie van de textuele situatie op onzekerheden is gebaseerd, met het doel de gebruiker van de editie in de gelegenheid te stellen de weergave van de editeur te controleren. De *synopsis* is voor de Leopold-overlevering het systeem dat het meest aan de eisen van overzichtelijkheid en volledigheid beantwoordt. Waar de synoptische weergave niet voldoet, dient gebruik te worden gemaakt van de

---

[36] Vgl. Frühwald: 'Formen und Inhalte des Kommentars', p. 32.

[37] Zie voorts over de rol van de commentaar o.a. Scheibe: 'Grundprinzipien', p. 10–11 (o.m. punt 8–11, 13–16); Kanzog: *Prolegomena*, p. 42–44 en hoofdstuk IV 'Probleme der Kommentierung', p. 207–225; Kreutzer: *Überlieferung*, p. 100–105; diverse artikelen met verscheidene opvattingen in de bundel *Probleme der Kommentierung* (hierin ook het in noot 35 en 36 vermelde artikel van Frühwald).

transcriptie. De *commentaar* bevat voornamelijk aanvullende informatie met betrekking tot de tekstontwikkeling en de directe contemporaine receptie van het werk.

Hoe volledig men de tekstontwikkeling ook weergeeft, hoe uitgebreid men ook commentaar levert, men zal nooit de presentatie van de totale genese van een werk kunnen bereiken. Van een werk zijn immers lang niet àlle documentaire bronnen bewaard gebleven en zo dat wel het geval is, vormt de schriftelijke neerslag van de ontwikkelingsgeschiedenis maar een klein gedeelte van het creatieve proces dat aan de tekstontwikkeling ten grondslag ligt.[38]

[38] Vgl. bijvoorbeeld Boetius: 'Textqualität', p. 238: "Rekonstruktion von Genese ist das zumeist utopische Ziel eines Apparates, Darstellung von Chronologien in der Regel seine bescheidene Leistung" en Kreutzer: *Überlieferung* , p. 49: "Jedes die wenigen erhaltenen Überlieferungsträger in ein geschlossenes Bild zusammenziehende Verfahren, also auch der synoptische Apparat, ergibt ein Artefakt, das nicht die 'Vorgeschichte' von Texten lesbar macht, sondern die zufällig erhaltenen Reste der Überlieferung in einem Konspekt zusammenfasst. Das leistet das synoptische Apparat, nicht weniger, aber auch nicht mehr." Zie ook Sötemann: *Op het voetspoor*, p. 13–14: "Intussen verkeren we [...] in het geval van Leopold in een vrijwel unieke bevoorrechte positie. [...] [In] de eerste plaats toch omdat Leopold behoort tot een type dichter dat om zo te zeggen het hele scheppingsproces op papier zet, in tegenstelling tot anderen die een vers vrijwel helemaal voltooien door het òm en òm te dragen in hun hoofd en het pas in die uiteindelijke staat aan het papier toevertrouwen. Nu is, zoals vanzelf spreekt, het een veel te optimistische voorstelling van zaken om te zeggen dat 'het hele scheppingsproces' op papier komt. Het is maar schijn dat Leopold ieder woord zou hebben opgeschreven dat in zijn hoofd opkwam. Van de ontelbare flitsen, opwellingen, ideeën en associaties die hem bij het werken aan het gedicht door het hoofd zijn gegaan, heeft maar een heel klein gedeelte een neerslag gevonden in geschrifte, zoals iedereen uit introspectie op eigen hersenspinsels kan weten. [...] [Het materiaal laat zien] dat er telkens en telkens weer *vondsten* worden gedaan. Waar kwam ineens die eerste regel van het vers [...] vandaan? En hoe ontstonden [...] de essentiële en fundamentele zes slotregels van het gedicht? Dáár is geen spoor te vinden van het moeizame proces van passen en meten, het zoeken, proberen, verwerpen, verschuiven en hernemen, dat we elders in de papieren aantreffen – overigens met een niet minder overtuigend resultaat. Nee, het zou een illusie zijn, te menen dat we de kans zouden krijgen met Leopold mee te dichten: de beslissende momenten zijn en blijven onachterhaalbaar."

5 De leestekst in een editie van een nalatenschap

5.1. *Vooraf*

Een afzonderlijke component van de historisch-kritische editie wordt gevormd door het tekstdeel. Daarin worden de leesteksten van de uitgegeven werken aangeboden. Hier bespreek ik het probleem welke tekst men moet kiezen om in het tekstdeel te presenteren en op welke wijze men een leestekst moet constitueren. Mijn opmerkingen hieromtrent hebben in eerste instantie betrekking op de specifieke overleveringssituatie van een nalatenschap en met name op de handschriftelijke nalatenschap van Leopold. Ik geef geen algemeen-geldige richtlijnen. Die zijn overigens ook niet of nauwelijks te geven. De editeur moet "von Werk zu Werk eigene, nur dem Gegenstand verpflichtete Entscheidungen treffen".[1]

5.2. *Leestekst en basistekst*

De *leestekst* in het tekstdeel van de historisch-kritische editie wordt samengesteld op grond van één van de versies uit de tekstontwikkeling, de *basistekst*. De leestekst is een kritische tekst. De basistekst niet. Indien van een werk drie versies bestaan, kiest men één van deze als basistekst. Op grond hiervan constitueert men een (kritische) leestekst.

De basistekst moet *authentiek* zijn. A priori valt niet vast te stellen welke versie van een werk als basistekst moet fungeren. Alle voltooide versies van eerste netafschrift tot laatste herziene druk kunnen in principe hiervoor in aanmerking komen; voor het tekstdeel van de historisch-kritische uitgave is elke voltooide versie in beginsel gelijkwaardig.[2] Wan-

---

[1] Scheibe: 'Grundprinzipien', p. 33. Vgl. ook Gaskell: *From writer to reader*, p. VII: "the editor should not base his work on *any* predetermined rule or theory. In general he will try to produce an edited text that is free from accidental error and from unauthorized alteration, and is presented in a way that is convenient for its intended readers. Beyond this every case is unique and must be approached with an open mind".

[2] Vgl. bijvoorbeeld Scheibe: 'Grundprinzipien', p. 6. Scheibe zegt "dass die vom Autor herrührenden Fassungen (seien sie gedruckt oder ungedruckt) in gleicher Weise Geltung haben, dass sie jeweils der Haltung des Autors auf einer bestimmten Stufe seiner Entwicklung und in einer bestimmten Zeitepoche entsprechen; sie sind damit auch für die Bewertung des Autors und für die Interpretation seines Werks gleich wichtig. Es gibt ebensowenig prinzipielle Unterschiede in der Wertigkeit zwischen den gedruckten und den handschriftlichen Fassungen wie zwischen frühen und späten Fassungen eines Werks (einschliesslich der sogenannten 'Ausgabe letzter Hand'): jede hat die gleiche historische

neer er van een werk versies bestaan die sterk van elkaar afwijken, moeten ze alle in het tekstdeel als leestekst worden opgenomen.[3]

De basistekst en de leestekst behoeven niet geheel identiek te zijn. In de kritische leestekst worden alle kennelijke fouten (schrijf- of zetfouten) van de basistekst verbeterd (dit gebeurt niet stilzwijgend, maar wordt in het apparaat of aan de voet van de pagina in het tekstdeel verantwoord[4] of in de tekst zelf aangegeven – bijvoorbeeld in het geval van aanvullingen door de editeur van door de auteur niet geschreven maar wel door hem geïntendeerde letters.)

Als men een leestekst constitueert moet men ervoor waken een composiet-tekst samen te stellen, dat is een tekst die bestaat uit lezingen afkomstig uit verschillende versies. Om een voorbeeld te geven: bij een gedicht dat bestaat in drie versies, A, B en C, zou men als volgt een composiet-tekst kunnen verkrijgen: de eerste strofe volgt versie B, de tweede neemt C als grondslag en de laatste regels – die in A en C ontbreken – worden aan B ontleend. Dergelijke composiet-teksten zijn uit den boze. Het resultaat is een tekst die in die vorm nooit door de auteur geïntendeerd kan zijn.[5]

Zoals in hoofdstuk 2 al is gezegd kan het tekstdeel dat de leesteksten bevat twee functies vervullen. Het kan de meest adequate versie van het werk bevatten – en als zodanig een representatieve waarde krijgen, zeker wanneer er een leesuitgave op grond van de leesteksten van de historisch-kritische uitgave wordt gemaakt.[6] Aan de andere kant staat de leestekst in dienst van het apparaat: hij fungeert als uitgangspunt bij de kennisname van de tekstontwikkeling. Met het oog op deze functie zal een editeur die tekst kiezen die de inrichting van het apparaat zo eenvoudig mogelijk maakt. Wanneer de twee uiteenlopende functies met elkaar in conflict komen, dient de tweede het zwaarst te wegen. De representatieve

---

Berechtigung, jede ist Repräsentant des Werks und des Autors zu einem konkreten historischen Zeitpunkt.'' Zie voorts ibidem, p. 33–35.

[3] Zie Seidel: *Edition*, p. 146: ''Liegen von einem Werk zwei oder mehrere 'Fassungen' vor, die sich erheblich voneinander unterscheiden, so werden zwei oder mehrere Textgrundlagen gewählt und dementsprechend zwei oder mehrere Texte ediert.'' Vgl. ook Scheibe: 'Grundprinzipien', p. 35-36.

[4] Vgl. Kanzog: *Prolegomena*, p. 128.

[5] Hier doel ik in de eerste plaats op composiet-teksten die zijn samengesteld door uit verschillende versies die lezingen te kiezen die volgens de editeur het 'best' zijn in esthetisch opzicht. Het Greg-Bowers-procédé om een eclectische tekst samen te stellen (door uit diverse teksten die lezingen te kiezen waarvan men kan aannemen dat ze 'authorized' zijn) hoeft niet een composiet-tekst op te leveren in de gewraakte zin. Op de problematiek van de eclectische tekst ga ik verder niet in. Zie o.a. Greg: 'The rationale of copy-text'; Tanselle: 'Greg's theory of copy-text'; Bowers: 'Current theories of copy-text' en dezelfde: *Textual and literary criticism*, p. 66–150; Zeller: 'A new approach to the critical constitution of literary text' en dezelfde: 'Struktur und Genese'; Kranz: 'Copy-text'.

[6] De leesuitgaven van C.F. Meyer en Trakl zijn vrijwel identiek aan de tekstdelen van de beide historisch-kritische edities (vgl. hoofdstuk 2, p. 10 en noot 17).

rol zal dan vervuld moeten worden door een leeseditie die niet op grond van het tekstdeel van de historisch-kritische uitgave wordt samengesteld.

5.3. *Keuze van de basistekst in een nalatenschap-editie*

Bij de keuze van de leestekst – of beter van de basistekst op grond waarvan men de leestekst samenstelt – in een editie van een nalatenschap wordt men geconfronteerd met problemen in verband met autorisatie en onvoltooidheid.

Wanneer men de representatieve functie van het tekstdeel laat prevaleren – en het is verstandig dit te doen als het apparaat daardoor niet onnodig gecompliceerd wordt – verdienen geautoriseerde teksten de voorkeur boven niet geautoriseerde om als leestekst te dienen. In het geval van Leopold zouden van een aantal gedichten de versies die in de zogenaamde blauwe schriften in netafschrift klaar lagen voor publikatie als basis voor de leestekst moeten fungeren.[7] Van de niet-geautoriseerde teksten zal men in het algemeen waar dat mogelijk is een leestekst aanbieden op grond van een voltooide versie – de tekst waarin het meest een 'laatste intentie' te onderkennen is.[8]

De overige gedichten uit de nalatenschap zijn – in wisselende mate – onvoltooid gebleven. Het zijn teksten waaraan men geen 'laatste intentie' kan toekennen. De staat en aard van onvoltooidheid waarin deze gedichten verkeren, variëren. Er zijn verzen die dicht bij een voltooiing lijken te liggen – er zitten enkel nog wat oningevulde gaten in de tekst –, andere wekken de indruk nog verre van af te zijn: het zijn schetsen of ontwerpen. Aangezien de onvoltooide teksten een aparte status bezitten – ze worden afgedrukt in een vorm waarin ze nooit door de schrijver ter publikatie zouden zijn vrijgegeven – moet de editeur ze in een aparte afdeling onderbrengen of anderszins een aanduiding geven omtrent hun ontwikkelingsstaat.[9]

Onvoltooide teksten zijn dikwijls overgeleverd in sterk bewerkte handschriften. Wanneer een editeur hieruit een 'schone' leestekst destilleert, wordt hij vaak genoopt tot beslissingen waaraan de auteur nog niet is toegekomen. Uiteraard moet hij ernaar streven dergelijke ingrepen tot een minimum te beperken en in het algemeen met de grootst mogelijke omzichtigheid en terughoudendheid te werk te gaan. Hij moet ertegen waken in gecompliceerde manuscripten die uit verschillende lagen bestaan niet-bijeenhorende tekstgedeelten te contamineren.[10]

---

[7] Zie voor de blauwe schriften hiervóór, hoofdstuk 3 noot 29.

[8] Zie voor het begrip 'laatste intentie' 3.4.3.

[9] Een gebruiker van het tekstdeel mag niet de verkeerde indruk krijgen dat een ontwerp een min of meer voltooid gedicht is. De editeur moet vermijden dat een onvoltooide tekst een "Schwergewichtigkeit" krijgt "die der Dichter ihr nicht beigelegt hätte, und den Charakter eines fertigen Kunstwerks, was sie nicht ist" (Kemper: *Entwürfe*, p. 132).

[10] "Die Gefahr einer ungewollten Kontamination innerhandschriftlicher Textschichten" (Seidel: *Edition*, p. 147). Vgl. ook Seiffert: *Untersuchungen*, p. 102: "Die Gefahr, dass Autorvarianten verschiedener zeitlicher Stufen kontaminiert werden, ist bei der Abhebung

Van de onvoltooide gedichten - waarin men geen 'laatste intentie' kan ontwaren - zal men doorgaans de meest voltooide, de meest definitieve, versie in het tekstdeel opnemen, de tekst die het dichtst de laatste intentie benadert (in de regel is dit de laatst bewaarde versie).[11] Is een gedicht grondig omgewerkt dan kan overwogen worden meer versies naast elkaar af te drukken in het tekstdeel.

5.4. *Constitutie van de leestekst in de nalatenschap-editie*

Heeft men de basistekst gekozen, dan dient op grond hiervan de leestekst te worden geconstitueerd. Bij teksten die een 'laatste intentie' ontberen, krijgt men dikwijls te maken met de problemen omtrent onzekere lezingen, doorhalingen, onvolledige regels en open varianten.

5.4.1. *Onzekere lezingen, onzekere tekstgehelen*

Vooral bij gecompliceerde handschriften is het soms onduidelijk in hoeverre lezingen die door de editeur losgeweekt zijn uit de troebele tekstsituatie door de auteur beoogd kunnen zijn.[12] Wanneer de editeur uit diverse lezingen kan kiezen, dient hij zoveel mogelijk de niet-zekere uit de leestekst te weren.[13] Is het opnemen van een onzekere lezing niet te vermijden, dan moet *in* de leestekst op haar dubieuze status gewezen worden. Is het materiaal van dien aard dat er geen verantwoord geheel als tekst kan worden aangeboden, dan dient men met grote omzichtigheid een 'overzicht' te geven van het gedicht, waarvan de tekstontwikkeling in het apparaat is gepresenteerd -, zoals Sötemann dat doet in *Op het voetspoor*.[14] Daarbij moet de editeur uiteraard wijzen op de speciale aard van de presentatie.

---

von Schichten in einer Handschrift (besonders bei Nachlasseditionen) gross [...]. Möglicherweise können zeitlich nicht zusammengehörige Schichten (oder auch nur Varianten) sich vermischen und zu einer Textfassung erhoben werden, die vom Dichter gar nicht beabsichtigt gewesen ist.''

[11] Vgl. Scheibe: 'Grundprinzipien', p. 40 en Bowers: 'Transcription'. Als ''clear text'' moet ''almost necessarily'' de ''finally revised form of the text'' gekozen worden. Seidel: *Edition*, p. 147: ''Für Werke, die zu Lebzeiten des Autors nicht gedruckt wurden, ist in der Regel das letzte Manuskript oder Typoskript als Textgrundlage zu benutzen''. Het begrip 'definitieve versie' impliceert niet per se 'laatste versie'. Ook bijvoorbeeld een eerste druk van een werk is een definitieve versie, evenals een ultima manus: beide vertegenwoordigen een 'laatste intentie' van de auteur op een bepaald moment.

[12] Onder *lezingen* versta ik de syntagmata van een tekst. Een regel (of een kleinere of grotere eenheid) van een gedicht heeft (in voltooide staat) vanzelfsprekend op zijn minst één lezing. De derde regel van Leopolds 'O, als de rozen' (zie hierna bijlage 3, C) luidt:

$$\left\{\begin{array}{l}\text{gedrukt, gebed}\\ \text{gebed, gebeurd}\end{array}\right\}\text{ in stroomingen, zoodat}$$

Deze regel heeft twee lezingen, nl. ''gedrukt, gebed in stroomingen, zoodat'' en ''gebed, gebeurd in stroomingen, zoodat''.

[13] Zie voor een voorbeeld 6.4.6.2b.

[14] Sötemann: *Op het voetspoor*, p. 153-160: Het groeiproces van 'Naast ons, naast ons'

5.4.2. *Doorhalingen*

Doorgehaalde gedeelten worden in de regel niet in de leestekst opgenomen, ook als deze de enige lezing zijn. Men kan met enige zekerheid aannemen dat op het moment dat de auteur zich voor het laatst met de tekst occupeerde, de doorgehaalde woorden voor hem ongeldig waren, niet meer beantwoordden aan zijn toenmalige intentie.

Dat een lezing is geëlimineerd hoeft nog niet te betekenen dat deze voor altijd ongeldig zou zijn. In vroegere versies doorgehaalde varianten kunnen in een latere weer verschijnen.[15] Maar lezingen die in de laatste aanwezige versie zijn doorgehaald, kan men niet anders dan als ongeldig beschouwen, ook al is het mogelijk dat ze naderhand weer geldig zouden zijn gemaakt wanneer de auteur nog een nieuwe versie had vervaardigd. In het apparaat worden geëlimineerde tekstgedeelten natuurlijk wèl opgenomen.

5.4.3. *Onvolledige lezingen*

Wanneer een gedicht op bepaalde plaatsen meer lezingen bevat die alle onvolledig zijn, dan wordt de meest volledige gekozen. Bij alle lezingen ontbreekt de 'laatste intentie'. De minst onvolledige wordt gekozen omdat men kan aannemen dat deze het meest een volledige 'laatste intentie' benadert, althans wat de hoeveelheid van de taalvormen aangaat. Weliswaar is het mogelijk dat in potentie een minder volledige lezing een 'betere' is en daarom door de auteur uiteindelijk gekozen zou zijn – nadat zij was aangevuld –, maar waar vaste criteria ontbreken, blijft een dergelijke overweging speculatief. Het praktische streven om een zo volledig mogelijke tekst te presenteren moet naar mijn mening hier het zwaarst wegen.

Het moge duidelijk zijn dat de status van de leestekst van onvoltooide gedichten niet te vergelijken is met die van werken waaraan een 'laatste intentie' is toe te kennen. De functie van de leestekst van deze onvolledige teksten is dan ook niet een representatieve versie te geven van het werk maar een overzicht van het gedicht aan te bieden om mogelijk te

---

heeft al "geleid tot een zodanig gedifferentieerd resultaat, dat de totale beweging en bouw van het vers zich redelijk wel laten onderkennen. Als gezegd: het blijft mogelijk, het is zelfs vrijwel zeker, dat ook hierin nog modificaties zouden zijn gekomen, maar dit neemt niet weg dat het toch gerechtvaardigd mag heten, een poging te doen om, *met alle voorbehoud*, een 'overzicht' van het gedicht te geven. Editie van een tekst mag het niet genoemd worden: er is immers nog geen tekst in de eigenlijke zin van het woord tot stand gekomen; zij kan dus ook niet worden ge(re)construeerd" (p. 154).

[15] Zo ook bij Droste-Hülshoff: "Dort nämlich, wo die Dichterin selbst noch eine Reinschrift anfertigte, übernahm sie keineswegs immer die letzte Textstufe ihres Konzeptes; ja sogar das, was hier getilgt ist, kann in der Reinschrift als letztwilliger Text erscheinen" (Woesler: *Probleme*, p. 26).

maken dat de lezer zich kan oriënteren in de in het apparaat gepresenteerde tekstontwikkeling, dat de kern van de uitgave vormt.[16]

5.4.4. *Open varianten*

Een van de opvallendste kenmerken van Leopolds werkwijze is de aanwezigheid van open varianten. Deze kan men in bijna alle voorversies aantreffen, doch ook in vele als voltooid te beschouwen teksten die in het net zijn afgeschreven en kennelijk ter publikatie bestemd zijn, of die zelfs al gepubliceerd zijn, dus in teksten waaraan men een 'laatste intentie' kan toekennen. Wat is de status van de open varianten in verband met de mogelijkheid een 'laatste intentie' aanwezig te achten? Men zou kunnen beweren dat aan een tekst met open variatie de 'laatste intentie' ontbreekt; een dergelijke tekst is in zekere zin onvoltooid. Een andere zienswijze is: aan te nemen dat een tekst met alternatieve lezingen meer dan één 'laatste intentie' bezit. Door toevoeging van een open variant in een voltooide tekst ontstaat in feite een tweede versie, dat wil zeggen een tweede 'laatste intentie'. Deze twee intenties zijn gelijkwaardig zolang de auteur geen keuze maakt voor een van beide. Op principiële gronden lijkt mij deze tweede opvatting van open variatie goed te verdedigen. Niettemin verdient ze enige nuancering vanwege het feit dat toegevoegde (open) varianten vaak 'probeersels' zijn, die de auteur bij het overlezen van zijn tekst als (uitgangspunt voor) nieuwe mogelijkheden noteert, zonder dat ze dezelfde status hebben als de andere woorden die pas na lang overwegen zijn uitgekozen en afgeschreven. Maar zo'n situatie, waarin dit verschil tussen open varianten aanwezig is, treedt bij Leopold lang niet altijd op, zeker niet in die gevallen waarin de dichter open varianten uit een eerdere versie in zijn netafschrift mee overneemt.

Bij het optreden van open varianten moet men spreken van de aanwezigheid van meer gelijkwaardige lezingen. Het is daarom in beginsel onmogelijk uit de alternatieven een keuze te maken voor de leestekst. Alle open varianten uit een versie die men als basistekst kiest moeten *in*

---

[16] De leesteksten vormen, zeker bij een editie van onvoltooid gebleven werk, een "notwendige Konzession an den Leser" die hem "einen ersten Überblick bieten" (Martens: 'Textdynamik', p. 172 en 177). Kraft: *Geschichtlichkeit*, p. 90–91, is het niet eens met Martens opvatting: "Wenn Kunstgestalt (auch fragmentarische, noch unvollkommene, unvollendete) gegeben ist, tritt die Kategorie des Ästhetischen in Kraft, mit welcher Eigenständigkeit für jede Form künstlerischer Gestaltung gegeben ist [...]. [Das] Werkcharakter fordert den Abdruck eines 'Textes', weil nur der 'Text' künstlerische Form repräsentieren und praktisch veranschaulichen kann. Künstlerische Form ist nur im 'Text' rezipierbar und realisierbar, weil nur der 'Text' den Strukturzusammenhang sichtbar macht; wo zwischen 'Text' und Varianten nicht unterschieden wird, schieben sich die Kleinigkeiten mit unverhältnismässiger Bedeutung in den Vordergrund und verdecken die Struktur des (fragmentarischen) Werkes." Mij lijkt echter dat als een editeur een onvoltooide of onvolledige tekst met veel onzekerheid als "Klartext" constitueert hij de structuur veeleer 'vervalst', een verkeerd beeld geeft van wat de auteur aan "Kunstgestalt" geïntendeerd kan hebben.

de leestekst worden opgenomen. Op grond waarvan zou een editeur alternatieven moeten uitsluiten, waar de schrijver zelf zijn keuze niet kenbaar gemaakt heeft?[17] Bij open variatie is er geen sprake van één 'laatste intentie', zoals gezegd, maar van meer dan één. (Al is het natuurlijk waar dat de auteur wanneer hij langer was blijven leven en aan het vers had voortgewerkt, een uiteindelijke keuze zou hebben gemaakt.)

Een selectie uit de open varianten voor de leestekst is naar mijn mening niet alleen principieel onjuist, maar ook – althans bij de handschriften van Leopold – praktisch onmogelijk. Er zijn geen goede criteria, noch van grafische noch van textuele aard, op basis waarvan men uit alternatieven kan kiezen.

In veel editie-technische publikaties wordt gesteld dat een editeur uit open varianten moet kiezen op grond van grafische gegevens; zo stelt Scheibe een mechanisch te hanteren grafisch criterium voor: "[Hat der Autor] zu einer Stelle mehrere Möglichkeiten notiert, ohne sich für eine definitiv zu entscheiden [...,] werden die Korrekturvorschläge, also die letzten Eintragungen des Autors in die Handschrift, in den Edierten Text aufgenommen".[18] Woesler wil iets anders: bij een keuze uit alternatieven "[genügt manchmal] das Prinzip, jeweils die älteste nichtgestrichene Variante aufzunehmen".[19] De werkwijze van Leopold leert dat noch de eerst- noch de laatstgeschreven open variant noodzakelijkerwijs het meest aan de 'laatste intentie' beantwoordt. In teksten met alternatieven waarvan een later netafschrift bestaat, blijkt er geen regelmatigheid te ontwaren in de wijze van selecteren. Soms wordt de eerste, soms de laatste, soms geen van beide in het netafschrift overgenomen.[20]

Een textueel criterium is, voorzover ik kan nagaan, evenmin te vinden. Wel is het mogelijk bepaalde open varianten op textuele gronden uit te sluiten (wanneer bijvoorbeeld in een gedicht met een regelmatig aantal lettergrepen per regel een open variant staat die deze regelmatigheid doorbreekt). Maar een dergelijke situatie doet zich niet altijd voor.

---

[17] Tanselle: 'Final authorial intention', p. 205: "If the writer made no final selection among alternative words or phrases, an editor has no basis – nor justification – for doing so". Vreemd genoeg betrekt Tanselle deze behartigenswaardige uitspraak alleen op documenten als dagboeken, notitieboekjes, brieven. Bij literaire werken ligt het volgens hem anders: "rejected readings, false starts, and uncanceled variants [...] do not reflect the essential nature of the work itself, as they do in a letter or a journal" en moeten daarom niet worden overgenomen in een leestekst. Voorzover het gaat om doorhalingen en dergelijke resten van het produktieproces heeft Tanselle vanzelfsprekend gelijk, maar met betrekking tot de open varianten lijkt het mij dat ook bij literaire werken elke "basis" en "justification" ontbreekt om een keuze te maken. Er is nu eenmaal in dergelijke gevallen (nog) niet één 'laatste intentie', maar er zijn er verscheidene.

[18] Scheibe: 'Grundprinzipien', p. 40.

[19] Woesler: 'Theorie und Praxis der Nachlassedition', p. 50.

[20] Vgl. Woeslers opmerking naar aanleiding van de werkwijze van Droste-Hülshoff, aangehaald in noot 15. Zijn hierin uitgesproken observatie is naar mijn idee moeilijk te rijmen met zijn hiervoor in de tekst geciteerde uitspraak dat een editeur uit alternatieve lezingen moet kiezen.

Volgens Tanselle moet de keuze geschieden "in the light of [the editor's] total understanding of the work and its author", met andere woorden: "[he] may select readings on the basis of his own literary judgment only when the alternatives are authorial variants".[21] Tanselle staat hier niet ver af van het standpunt van Strich, die voorstelt "diejenige Fassung [...] zu wählen, in der ein Werk sein eigenes Telos, seine eigene eingeborene Idee, seine innere Form, sich selbst erfüllt".[22] Het hoeft geen betoog dat een editeur zich bij het samenstellen van een historisch-kritische editie niet mag laten leiden door dergelijke op waarde-oordelen berustende, vage criteria. Weliswaar spelen interpretatieve oordelen van de editeur een rol bij het inrichten van de uitgave, maar in de uitspraken van Tanselle en Strich worden in dit opzicht de grenzen van het aanvaardbare overschreden. De lezer krijgt niet meer het werk van de schrijver aangeboden maar een bewerking ervan naar de smaak van de mededichtende editeur. Hoe verfijnd dit oordeel ook moge zijn, de gebruiker van de editie is alleen in een betrouwbare weergave van ook in hun totale samenstelling van de auteur stammende teksten geïnteresseerd. Indien een editeur uit open varianten zou kiezen bij het samenstellen van een leestekst, is hij uit wetenschappelijk-editoriaal oogpunt even laakbaar als wanneer hij door de schrijver opengelaten plekken in een gedicht – die ook niet tot het 'kunstkarakter' van een literair werk behoren – zou opvullen, ook al zou hij trachten zich daarbij zoveel mogelijk te richten naar de (door hem veronderstelde) 'telos' van het werk.

Grafische en textuele gronden waarop men open varianten kan selecteren ontbreken doorgaans – althans in de documenten van Leopold. Afgezien daarvan is het maken van een keuze principieel ongerechtvaardigd. Alle open varianten van een versie moeten in de leestekst verwerkt worden. De woorden van Th. H. Johnson, de editeur van de gedichten van Emily Dickinson, zijn ook op de situatie die men in de handschriften van Leopold aantreft van toepassing. Johnson zegt dat veel van Dickinsons gedichten open varianten bevatten "for the most part with no indication which reading [the author] might ultimately have selected in a final version. Any editorial choice therefore becomes impossible in a definitive edition, since it can represent only an editorial preference ".[23]

De plicht van de editeur om alle open varianten in de tekst weer te geven, geldt in ieder geval voor de historisch-kritische editie. Er zijn natuurlijk andersoortige uitgaven waarin een editeur een selectie kan of zelfs moet maken. In een bloemlezing is een keuze uit aanwezige alternatieven zeker gerechtvaardigd. Dat uit die keuze een voorkeur van de

---

[21] Tanselle: 'Final authorial intention', p. 210–211.

[22] Geciteerd bij Fokkema: 'Verzamelde gedichten', p. 94. Fokkema zegt dat het "een editeur voor te veel analytisch-interpretatorische problemen" zou stellen wanneer hij zo zou moeten handelen als Strich wil.

[23] Johnson: 'Establishing a text', p. 153.

editeur blijkt, is geen bezwaar daar deze eveneens spreekt uit de samenstelling van de bloemlezing als geheel.[24]

5.5. *Slotsom*

Voor de constitutie van een leestekst van de gedichten uit de nalatenschap van Leopold dient als basistekst gekozen worden die versie die (het meest) beantwoordt aan de 'laatste intentie'; doorgaans is dat de laatste, meest voltooide, versie. Aangezien de gedichten in verschillende graden van voltooidheid verkeren, dient duidelijk aangegeven te worden wat de ontwikkelingsstaat is van de gekozen basistekst. In de leestekst worden, wanneer er meer lezingen zijn, alleen de zekere lezingen opgenomen; als er maar één lezing is die onzeker is, dan wordt deze wèl opgenomen – in de tekst wordt in dat geval de onzekerheid aangeduid. In de basistekst doorgehaalde tekstgedeelten worden niet in de leestekst opgenomen. Zijn er meer lezingen in de basistekst, waaronder onvolledige, dan worden alleen de (meest) voltooide opgenomen. Voorts worden alle open varianten in de leestekst weergegeven.

---

[24] Men zou zich zelfs een uitgave kunnen voorstellen waarin de editeur getracht heeft onvoltooide gedichten af te maken. In de muziek-historie is dit een respectabele praktijk (vgl. Schuberts pianosonate in C, D 840 ("Relique"), Mahlers Tiende symfonie). Dat iets dergelijks in een historisch-kritische editie niet plaats mag hebben, behoeft verder wel geen betoog.

6 De inrichting van de presentatie

6.1. *Vooraf*

Dit hoofdstuk is te beschouwen als de *verantwoording* van de in de bijlagen opgenomen editie van de tekstontwikkeling van enkele gedichten van Leopold. Eerst bespreek ik enkele *basisbegrippen* die bij de editie gebruikt worden (6.2). Daarna komt de concrete inrichting van de *presentatie* zelve ter sprake (in 6.3 de *preliminaire gegevens* en in 6.4 de *eigenlijke presentatie*). Hierbij worden uiteraard ook de in de editie gebruikte symbolen (de zogenaamde *diacritische tekens*) verklaard. Deze tekens worden met hun uitleg tevens op een uitslaanbaar vel gegeven opdat de gebruiker ze naast de presentaties kan raadplegen.

De meeste hier besproken begrippen, weergavesystemen en diacritische tekens zijn alleen onderscheiden of ontworpen voor de presentatie van de tekstontwikkeling van Leopolds gedichten. Zij zijn niet a priori bedoeld om onderdeel uit te maken van een editieprocédé dat ook op andere overleveringssituaties toepasbaar is.

De voorbeelden die ter verduidelijking gegeven worden, zijn doorgaans ontleend aan de in de bijlagen gepresenteerde gedichten. Ze zijn echter vaak gewijzigd overgenomen - niet ter zake doende details zijn weggelaten; in sommige gevallen zijn zelfs ingrijpende veranderingen aangebracht ter wille van de illustratieve functie.

6.2. *Basisbegrippen*

6.2.1. *Bron*

Onder een *bron* wordt verstaan een *documentaire*, archivalische eenheid, bijvoorbeeld een blaadje met een handschrift. Het begrip *documentaire bron* dient onderscheiden te worden van de *thematische* of *literaire* bron - de 'Quelle' waaraan de auteur materiaal voor zijn werk heeft ontleend (bijvoorbeeld een literair werk, een artikel in een krant, een schilderij).

6.2.2. *Teksteenheid*

De *teksteenheid* is de belangrijkste presentatie-eenheid. Onder dit begrip wordt hier verstaan: een verzameling taaltekens, voorkomend op één of meer bron(nen), die in *grafisch* èn *textueel* opzicht als een geheel is te beschouwen.

'Teksteenheid' en 'bron' zijn dus verschillende begrippen. Een bron is

een materieel geheel, bijvoorbeeld een blaadje of een cahier. Een teksteenheid is in eerste instantie een talig geheel (bijvoorbeeld een strofe), dat echter méde op niet-talige, 'materiële' gronden (zoals die met betrekking tot de gebruikte schrijfstof) onderscheiden kan worden. Eén bron kan meer teksteenheden bevatten (bijvoorbeeld een cahier – één bron – dat op elke bladzij een gedicht bevat – dus één teksteenheid per pagina). 'Bron' en 'teksteenheid' vallen derhalve niet per se samen. Omgekeerd kan één teksteenheid (zoals een versie van een gedicht) over meer bronnen verspreid zijn (de eerste strofe staat op blad 1, de tweede op blad 2), hetgeen meermalen voorkomt waar aanvullingen en uitwerkingen van een teksteenheid zijn aangebracht op een later ingevoegd vel.

Een teksteenheid is zoals gezegd een textueel èn grafisch geheel:
– *grafisch:* op grond van gegevens als ductus, schrijfstof is vast te stellen of een verzameling taaltekens op een bron als eenheid is ontstaan.
– *textueel:* op grond van talige gegevens is uit te maken of een verzameling grafisch samenhangende elementen als een textueel geheel valt te beschouwen. Het is mogelijk dat in een hoeveelheid grafisch bijeenhorende elementen verschillende teksteenheden onderscheiden kunnen worden op textuele gronden.

Een teksteenheid wordt aangeduid met een sigle, een van de hoofdletters van het alfabet (bijvoorbeeld A). Zijn er meer teksteenheden in een tekstontwikkeling aanwezig, dan krijgt iedere eenheid een eigen sigle. De letteropeenvolging (A, B, C etc.) geeft de chronologische volgorde der teksteenheden aan (A is ouder dan B enzovoorts).

Ook een *gedrukte bron* kan teksteenheden bevatten: bijvoorbeeld een gedicht of een reeks in een bundel of een tijdschrift; een tijdschriftartikel dat als thematische bron heeft gefunctioneerd.

6.2.3. *Lagen*

Elk handschrift bevat een *grondlaag:* het in de eerste schrijfgang geschreven tekstgedeelte, dat van links naar rechts en van boven naar beneden doorloopt, met de eventueel aanwezige directe correcties. Daarenboven kan een handschrift één of meer *correctie-* of *aanvullingslagen* bezitten (grafisch en soms ook textueel bijeenhorende veranderingen die naderhand zijn toegevoegd). Een handschrift als grafisch geheel kan men omschrijven als 'grondlaag plus (eventuele) correctielagen'. Zie voorts 6.2.5.

6.2.4. *Subeenheid*

In sommige gevallen kunnen binnen een teksteenheid *subeenheden* worden onderscheiden. Dit geschiedt wanneer op grafische gronden is vast te stellen dat twee (of meer) subeenheden samen een teksteenheid vormen (hun grondlaag maakt deel uit van de grondlaag of een der correctie- of aanvullingslagen van de 'hoofdeenheid'). Niettemin zijn subeenheden in zekere opzichten als aparte gehelen te beschouwen (bijvoorbeeld omdat de subeenheid eigen correctie- of aanvullingslagen heeft die niet in de rest van de hoofdeenheid zijn terug te vinden). Een subeenheid wordt

dikwijls onderscheiden wanneer in een handschrift, dat als geheel een teksteenheid bevat, een onderdeel apart door de auteur is bewerkt zodat dit naderhand in een geïsoleerde positie is gekomen – en wel in de volgende opzichten:
– in *grafisch* opzicht: de dichter heeft in een later stadium aan het gedeelte in kwestie afzonderlijk gewerkt;
– in *textueel* opzicht: de subeenheid vormt een afgerond onderdeel van het gedicht (bijvoorbeeld een strofe).

Subeenheden worden aangeduid door achter het hoofdsigle een romeins cijfer te plaatsen. Als op een handschrift twee subeenheden zijn te onderscheiden, wordt achter het hoofdsigle het romeinse cijfer I en II geplaatst: A-I en A-II, of B-I en B-II etc.

Enkele voorbeelden mogen het begrip subeenheid verduidelijken. Op een handschrift waarop een voorversie van 'Voor vrouwestem' nr. 3 staat, kunnen twee subeenheden worden onderscheiden: D-I en D-II. D-I bevat weliswaar het gehele gedicht (r. 1–16), maar met name r. 9–12 zijn er slechts zeer schetsmatig in vertegenwoordigd. Na de bij D-I gepresenteerde woorden geschreven te hebben, heeft de dichter in dezelfde inkt in de rechteronderhoek van de pagina de derde strofe (r. 9–12) in een meer volledige vorm tot stand gebracht. Deze relatief geïsoleerd geproduceerde groep woorden is weergegeven als subeenheid D-II. D-I en D-II hangen enerzijds zozeer samen dat het niet gerechtvaardigd zou zijn ze als twee teksteenheden (bijvoorbeeld D en E) te presenteren. Anderzijds hebben ze een zodanige afzonderlijke status dat ze niet samen als één teksteenheid (bijvoorbeeld D) weergegeven zouden kunnen worden (zie verder bijlage 5).

Op een aantal bladzijden van een katern bladen bevindt zich de voorversie van 'O, als de rozen, als de donkerroode'. De teksteenheid (B) valt uiteen in drie subeenheden: B-I, B-II en B-III. B-I vormt de grondlaag en de verschillende correctielagen van het op dat moment uit zeven strofen bestaande gedicht. B-II is een op de tegenoverliggende bladzij in aniline geschreven schetsje dat hoort bij de vijfde strofe; de anilinelaag van B-I en de elementen uit B-II interfereren; B-II kan niet opgevat worden als onderdeel van de anilinecorrectielaag van B-I omdat B-II textueel en grafisch te zelfstandig is. B-III, ook op een andere bladzij geschreven, is een volledige uitwerking van de vierde strofe – in B-I slechts schetsmatig aanwezig – en een alternatief voor de vijfde strofe. B-III is in potlood geschreven, tegelijk met de laatste correctielaag van B-I. B-III kan niet beschouwd worden als een deel van B-I: B-III staat geïsoleerd geschreven en is textueel gezien een relatief afzonderlijk geheel. Evenmin is het mogelijk B-I en B-III als verschillende 'hoofdeenheden' op te vatten. B-III is immers grafisch en textueel te zeer met delen uit B-I verbonden.

Bovenstaande voorbeelden maken duidelijk dat de gronden waarop teksteenheden en subeenheden onderscheiden worden, niet altijd geheel dezelfde zijn. Bovendien zijn de begrippen teksteenheid en subeenheid niet precies van elkaar af te grenzen. Anders gezegd: het is bij een weer te geven geval niet altijd op ondubbelzinnige wijze uit te maken of er

van één teksteenheid, van twee teksteenheden of van twee subeenheden gesproken moet worden (dus: òf A, òf A en B, òf A-I en A-II). Bij dergelijke twijfelgevallen wordt tot die presentatievorm besloten die het eenvoudigste en overzichtelijkste resultaat oplevert.

6.2.5. *Lagen, fasen, lezingen*

In 6.2.3. zijn de begrippen *laag, grondlaag* en *correctielaag* al kort ter sprake gekomen. Om een grondlaag of een correctielaag te kunnen onderscheiden, moet men zich in de eerste plaats baseren op grafische gegevens (zoals schrijfstof, ductus, regelafstand). Soms is het nodig daarbij ook textuele informatie te betrekken. In veel gevallen is het niet mogelijk om met volledige zekerheid in een teksteenheid de verschillende lagen van elkaar te onderscheiden, bijvoorbeeld indien er twee lagen zijn in eenzelfde schrijfstof.

Op grond van de lagen-indeling van een teksteenheid kan men de chronologische fasen vaststellen. De fasen worden aangeduid door de letters a, b, c (de volgorde der letters geeft de chronologische opeenvolging der fasen aan). Deze fase-aanduiding kàn wel, maar behoeft níet precies overeen te komen met de lagen-indeling. Men zie het volgende voorbeeld:

r. 1	a	inkt (grondlaag)
	c	potlood (correctie 2)
r. 2	a	inkt (grondlaag)
r. 3	a	inkt (grondlaag)
r. 4	a	inkt (grondlaag)
	b	potlood (correctie 1)

Het gaat hier om een gedicht van vier regels. a geeft de eerste fase aan, die hier samenvalt met de in inkt geschreven grondlaag (vooronderstelling hierbij is dat de grondlaag van links naar rechts en van boven naar beneden is geschreven). Er is één correctielaag, in potlood uitgevoerd. Er zijn echter twee fasen die deze laag 'dekken', b en c. In dit specifieke geval is het aantoonbaar dat de correctie in r. 4 eerder is aangebracht dan die in r. 1. Zou men de potloodlaag in alle regels slechts met de letter b aanduiden dan is de chronologie niet meer na te gaan. Men zou dan kunnen denken dat de correctie in r. 1 eerder heeft plaatsgevonden dan die in r. 4.

Elke door a, b, c etc. aangeduide regel vormt een *lezing*. r. 1 en r. 4 in het voorbeeld kennen dus elk twee lezingen, r. 2 en r. 3 ieder één.

6.2.6. *Ontwikkelingsstaat*

De teksteenheden kunnen in verschillende staten van ontwikkeling verkeren; hier wordt op textuele gronden een onderscheid gemaakt tussen *schetsen* en *versies*. Een *schets* is een verzameling taaltekens (woorden, regels) zònder herkenbaar (doorlopend) syntaktisch en versformeel ver-

band. Onder de categorie 'schets' vallen ook ontwerpen, notities, schema's. Een *versie* is een teksteenheid die een tekst bevat mèt een herkenbaar (grotendeels doorlopend) syntaktisch en versformeel verband. In een versie kunnen 'gaten', (nog) niet ingevulde plekken, zitten. Een versie kan daarenboven verschillende lezingen bevatten. Met andere woorden: een in een handschrift overgeleverd gedicht dat in enkele regels (open) varianten bevat, is één versie.

Er zijn verschillende soorten versies. Men kan spreken van een definitieve versie, een laatste versie, een voorversie, een schetsmatige versie etc. (N.B. dit zijn alle wederzijds niet-exclusieve begrippen: een schetsmatige versie kan een voorversie zijn maar ook een laatste versie). Het gebruik van de term schetsmatige versie wijst erop dat de begrippen 'schets' en 'versie' in elkaars verlengde liggen. Het komt voor dat een teksteenheid die als versie begint, steeds schetsmatiger wordt, en tenslotte overgaat in een schets (zie bijvoorbeeld O-I en O-III van 'Cha-wan' in bijlage 6).

6.3. *De presentatie: preliminaire gegevens*

Bij de in de bijlagen uitgegeven teksten zal telkens vooraf enige informatie gegeven worden die de presentatie beter toegankelijk moet maken: een *Bronbeschrijving*, een uiteenzetting over de *Ontwikkelingsgang* en de *Datering*, een *Stemma* waarin de textuele en chronologische verhoudingen die de teksteenheden innemen ten opzichte van elkaar wordt uitgedrukt, en tenslotte een *Toelichting bij de presentatie*.

6.3.1. *Bronbeschrijving*

De presentatie van een tekstontwikkeling wordt voorafgegaan door een beschrijving van de documentaire bronnen waarin zich de teksteenheden bevinden die bij het gedicht in kwestie behoren. De bronbeschrijving omvat de gegevens omtrent de materiële staat van de documenten. Bij handschriften worden de papiersoort en, bij benadering, de afmetingen (altijd eerst de langste zijde) vermeld, alsmede de wijze waarop de bladen gevouwen zijn en de manier waarop ze gebruikt zijn – waarbij ook de plaats van de teksteenheden op de bron wordt aangegeven. Tenslotte wordt van de bronnen die tot Leopolds nalatenschap behoren medegedeeld waar ze zich bevinden; daarbij wordt steeds verwezen naar de nummering van de mappen die in het Letterkundig Museum te Den Haag aanwezig zijn (bijvoorbeeld: I,6) en naar de groepen waarin de handschriften binnen de mappen door mij zijn ingedeeld op grond van de toestand waarin ze zijn aangetroffen (bijvoorbeeld: I,6 groep 1). Met behulp van de in de bronbeschrijving verstrekte gegevens moet het de gebruiker van de editie mogelijk zijn de documenten in de nalatenschap terug te vinden.

6.3.2. *Ontwikkelingsgang, datering*

Na de *Bronbeschrijving* volgt een uiteenzetting over de ontstaansgeschiedenis van het gepresenteerde gedicht. Daarbij wordt vooral aandacht

besteed aan de chronologie. De *Ontwikkelingsgang* moet de raadpleging van de eigenlijke presentaties vergemakkelijken door de gebruiker een globale indruk te geven hoe, in welke volgorde, Leopold aan het gedicht gewerkt heeft, welke thematische bronnen hij heeft gebruikt, welke stadia het gedicht doorlopen heeft, hoe zich de verschillende eenheden tot elkaar verhouden enzovoorts.

Aan het eind van dit onderdeel worden de gegevens verstrekt waarop de *datering* van het geëditeerde gedicht berust. In de meeste gevallen is de datering ruim genomen omdat vaste gegevens in dezen doorgaans ontbreken.

6.3.3. *Stemma, ontwikkelingsschema*

De chronologische en textuele verhouding die de teksteenheden innemen ten opzichte van elkaar wordt uitgedrukt in een stemma.

a. *De chronologische relaties*
De chronologische relatie van twee teksteenheden wordt aangegeven door een pijltje dat de sigla verbindt. A ⟶ B betekent: A is eerder dan B.

b. *De textuele relaties*
De sigla worden door een pijltje met elkaar verbonden. Vormt het pijltje een ononderbroken lijn dan is er sprake van een *maximale* textuele relatie tussen de verbonden eenheden (er is met andere woorden een grote mate van tekstverwantschap aanwezig zoals die bestaat tussen een eerste en een tweede versie): A ⟶ B

Een onderbroken lijn geeft een *minimale* textuele relatie aan (weinig identieke gedeelten bij overigens verwante gehelen): A — — — → B.

Wanneer slechts een onderdeel van een teksteenheid, bijvoorbeeld enkele regels, met een andere in verband staat, is er sprake van een *partiële* textuele relatie. Deze wordt aangeduid door bij de lijn die de sigla verbindt de regel(s) te vermelden waarop de relatie betrekking heeft.

Bij 'Cha-wan' bestaan tussen de verschillende eenheden nagenoeg alleen partiële textuele relaties. In het stemma worden daar op enkele uitzonderingen na geen regelnummers geplaatst. De precieze relaties in deze gecompliceerde tekstontwikkeling worden uitgedrukt in een *ontwikkelingsschema* (zie bijlage 6).

6.3.4. *Toelichting bij de presentatie*

Voordat de feitelijke presentatie van de tekstontwikkeling plaatsvindt, wordt een *Toelichting* gegeven bij de wijze van editeren. Er wordt vermeld in welke volgorde de teksteenheden zijn geëditeerd en in welke weergavesystemen ze zijn gepresenteerd. Er wordt aangegeven welke teksteenheid de basis vormt voor de *leestekst*. Onder het hoofdje *Bijzonderheden* wordt op speciale problemen bij de presentatie gewezen.

6.4. *De eigenlijke presentatie*

Hier zet ik uiteen door middel van welke presentatiesystemen de tekstontwikkeling van Leopolds gedichten in de bijlagen wordt weergegeven en welke diacritische tekens daarbij worden gebruikt. Eerst bespreek ik de *synopsis* (waarbij nagenoeg alle diacritische tekens de revue passeren) (6.4.1.) en daarna de *transcriptie* (6.4.2.). Vervolgens komt de combinatie van synopsis en transcriptie ter sprake (6.4.3.). Nadat *enkele problemen* zijn behandeld (6.4.4.) en iets over de *gedrukte teksteenheden* is medegedeeld (6.4.5.), worden tenslotte de principes van de keuze van de basistekst en de constitutie van de *leestekst* aan de orde gesteld (6.4.6.).

6.4.1. *Synopsis*

Eerst komt de *afzonderlijke synopsis* ter sprake, daarna de *gecombineerde synopsis*.

6.4.1.1. *Afzonderlijke synopsis*

Sommige teksteenheden worden in een *afzonderlijke synopsis* weergegeven. In een dergelijk geval worden van een teksteenheid per regel alle fasen in lezingen onder elkaar gezet. Zie bijvoorbeeld r. 5–8, B-I van 'O, als de rozen' (waarin enkele details zijn weggelaten).[1]

```
5  a  Zij     evenwel een nieuwe luwte voelden,
   c ⟨   ⟩
   c  En   [                                ]

6  a   een  ander  leven, dat hun stengel zoog,
   a        ⟨     ⟩
   c  [    ] vurig [                        ]

7  a   dat  allengs     door de wankelenden toog
   c  [    ] langzaam [                       ]

8  a   en met een  hooger  tinteling doorzoelde
   b  [            ] ijler    [                ]
```

(De gedeelten waaronder teksthaken staan moeten worden meegelezen – zie hierna c. *meelezen*; de elementen waaronder stompe haken staan zijn naderhand doorgehaald – zie hierna b. *doorhalingen*.)

a. *fasen, lezingen, schrijfstoffen*
Het boven gepresenteerde gedeelte van een teksteenheid bevat in verschillende fasen neergeschreven lagen (grondlaag plus correctielagen). De met a aangeduide delen zijn geschreven in zwartige inkt, de b-delen in aniline en de c-regels weer in zwartige inkt. Elk met a, b en c gemerkt deel is een *lezing*. De som van met één letter (bijvoorbeeld a) aangedui-

[1] In bijlage 3 wordt B-I samen met andere teksteenheden in een gecombineerde synopsis gepresenteerd. Omdat dit gedeelte van B-I een geschikt voorbeeld opleverde, wordt het gebruikt om de principes van de afzonderlijke synopsis uiteen te zetten.

de lezingen binnen een gehele teksteenheid is een *fase*. In het aangehaalde voorbeeld zijn dus drie fasen aanwezig die hier samenvallen met de schrijfstof-lagen.

Deze samenval behoeft niet altijd op te treden (zie 6.2.5.). Aan het begin van een afzonderlijke synopsis wordt meegedeeld welke schrijfstoflagen met welke fase-aanduidingen corresponderen. Bij B-I uit het voorbeeld zou dus aan het begin van de synopsis het volgende moeten staan:

a zw inkt b aniline c zw inkt

In dit voorbeeld corresponderen zoals gezegd de fasen met de lagen. Het komt echter dikwijls voor dat deze correspondentie ontbreekt. Zou het aangehaalde gedeelte uit B-I alleen in zwartige inkt zijn geschreven dan zou er aan het begin van de synopsis het volgende vermeld worden:

a zw inkt b zw inkt c zw inkt

In dat geval is de lagen/fasen-onderscheiding twijfelachtiger dan wanneer de verschillende fasen samenvallen met het gebruik van uiteenlopende schrijfstoffen.

In het algemeen gesproken is de fasen-onderscheiding zekerder naarmate ze meer berust op, correspondeert met verschillende schrijfstoflagen. De gebruiker kan op grond van de fasenaanduiding aan het begin van de synopsis een indruk krijgen van de mate van zekerheid van de fasen-onderscheiding.

De schrijfstoffen worden als volgt aangeduid:

zw inkt	=	zwartige inkt
bl inkt	=	blauwige inkt
gr inkt	=	grijzige inkt
br inkt	=	bruinige inkt
potlood	=	'gewoon' grijs potlood
bl potlood	=	blauw kleurpotlood
aniline	=	paars 'inkt'-potlood

De aanduiding van de inktkleuren is relatief (de zwartige inkt is voor sommigen misschien eerder bruin of grijs, maar in vergelijking met respectievelijk de bruinige en grijzige inkt is hij toch meer zwart te noemen).

b. *doorhalingen*

Doorhalingen worden aangegeven door de tekens 〈 〉 *om* of *onder* het geëlimineerde te zetten. Als de haken *om* een nog niet eerder aangebracht element staan, is er sprake van een directe correctie. Staan de haken *onder* een woord dan is de correctie later aangebracht. Ter illustratie onderstaande (gedeeltelijk verzonnen) voorbeelden:

a en met een hooger tinteling doorzoelde
b 〈 〉
b [ ] ijler [ ]

hooger is in de b-fase doorgehaald, *ijler* in plaats daarvan toegevoegd.

Stel dat *hooger* niet wordt doorgehaald, *ijler* wèl wordt toegevoegd en dat daarna *hooger* toch wordt geëlimineerd, dan zou de weergave als volgt zijn:

```
a   en met een  hooger  tinteling doorzoelde
b  [            ] ijler    [                    ]
c               ⟨hooger⟩
c  [            ][ijler]   [                    ]
```

Als twee of meer (open) varianten uit eerdere fasen worden doorgehaald in één latere fase, dan verschijnt er tussen de doorhalingstekens onder de elementen in kwestie het cijfer 2 (of 3 – afhankelijk van het aantal doorgehaalde elementen), zoals onderstaand fictief voorbeeld demonstreert:

```
a   en met een  hooger  tinteling doorzoelde
b  [            ] ijler    [                    ]
c               ⟨2      ⟩
```

Dit moet gelezen worden als: zowel *hooger* als *ijler* zijn doorgehaald in fase c.

Als een woord(deel) is ontstaan uit een ander woord(deel), doordat het (ten dele) door een ander woord heengeschreven is, is de weergave als volgt:

```
de⟨n⟩⟩r
```

of:

```
den
 ⟨n⟩⟩r
```

Er stond eerst *den*; de *r* is door de *n* geschreven (de *n* is in een *r* veranderd). In het eerste voorbeeld is er sprake van een directe correctie, in het tweede van een 'latere'.

c. *meelezen*

In enkele van de reeds gegeven voorbeelden worden teksthaken gebruikt. Deze geven aan dat de woorden waar*onder* (in sommige gevallen ook waar*omheen*) de haken staan, moeten worden meegelezen. Lezing b van het tweede voorbeeld dat bij b. *doorhalingen* is geciteerd, luidt dus: "en met een ijler tinteling doorzoelde".

In sommige gevallen worden elementen die moeten worden meegelezen opnieuw tussen teksthaken herhaald. Dit geschiedt ter wille van de duidelijkheid. Er is geen principieel verschil tussen de volgende twee manieren van presenteren:

```
a   en met een  hooger  tinteling doorzoelde
b               ⟨      ⟩
c  [            ] ijler    [                    ]
```

```
a   en met een  hooger  tinteling doorzoelde
b               ⟨      ⟩
c  [en met een] ijler    [tinteling doorzoelde]
```

Wanneer op een woord*deel* wordt gevarieerd, wordt het niet veranderde lid altijd tussen teksthaken herhaald:

wiegende
[wiege]lende

d. *open varianten*
In onderstaand (bedacht) voorbeeld is *hooger* niet doorgehaald. Er blijven na invoeging van *ijler* twéé lezingen mogelijk:

a	en	met	een	hooger	tinteling	doorzoelde
b	[		]	ijler	[	]

Stel dat Leopold in dit voorbeeld naderhand *en* doorhaalt (na de toevoeging van *ijler*) en *maar* als nieuwe variant op die plaats aanbrengt. De presentatie is dan:

a	en	met	een	hooger	tinteling	doorzoelde
b	[		]	ijler	[	]
c	⟨ ⟩					
c	maar	[	]	[2	] [	]

Het cijfer tussen de haken onder *hooger* en *ijler* wijst erop dat beide elementen meegelezen moeten worden (*hooger* en *ijler* zijn open varianten). Wanneer er drie open varianten aanwezig zijn verschijnt tussen de haken het cijfer 3, enzovoorts. Als er een cijfer tussen de haken staat dient men altijd van onder af te tellen. Zie het volgende (bedachte) voorbeeld:

a	en	met	een	zachter	tinteling	doorzoelde
b	[		]	hooger	[	]
b	[		]	ijler	[	]
c	⟨ ⟩					
c	maar	[	]	[2	] [	]

In de c-lezing kunnen alleen *ijler* en *hooger* worden meegelezen. Wanneer in bovenstaande regel alleen *zachter* en *ijler* zouden moeten worden meegelezen dan wordt dat als volgt aangeduid (alleen de tweede c-lezing wordt hier gegeven):

c maar [met een] [zachter/ijler] [tinteling doorzoelde]

Zoals duidelijk moge zijn uit het eerste voorbeeld, zijn er dikwijls ook open varianten aanwezig wanneer daar niet door middel van een cijfer tussen teksthaken op wordt gewezen. Zo zijn er in het volgende verzonnen voorbeeld in laatste instantie vier lezingen mogelijk:

a	en	met	een	hooger	tinteling	doorzoelde
b	[ ]	van	[ ]	ijler	[	]

De vier lezingen zijn:

1 en *met* een *hooger* tinteling doorzoelde
2 en *van* een *ijler* tinteling doorzoelde
3 en *met* een *ijler* tinteling doorzoelde
4 en *van* een *hooger* tinteling doorzoelde

Als *van* en *ijler* in verschillende fasen zouden zijn toegevoegd, zou de presentatie zijn:

```
a   en  met  een   hooger   tinteling doorzoelde
b  [                ] ijler     [                    ]
c  [   ] van [    ] [2       ] [                    ]
```

Ook hier zijn uiteindelijk vier lezingen mogelijk – dezelfde als de bovengenoemde.

e. *open plaatsen*
Zie onderstaand voorbeeld:

```
a   en  met  een  hooger  tinteling doorzoelde
b                ⟨      ⟩
c  [   ] van [    ] [  o  ] [                  ]
```

In de c-lezing staat een open plaats – er is geen alternatief voor het doorgehaalde *hooger* aangebracht. Een open plaats in een teksteenheid wordt aangeduid door tussen teksthaken een klein cirkeltje te plaatsen: [o]. De teksthaken zijn, indien mogelijk, zo aangebracht dat ze een indruk geven van de omvang van de open plaats. Het vaststellen van de aanwezigheid van een open plaats is eenvoudig in gevallen waar een element wordt doorgehaald zonder dat er een alternatief voor verschijnt (zoals in bovenstaand voorbeeld), als op het handschrift een duidelijke ruimte is open gelaten of indien de regel enkele lettergrepen mist. Tot de aanwezigheid van een open plaats kan men dus besluiten zowel op grafische (ruimte in het handschrift) als op textuele gronden (een regel die te weinig syllaben telt).

Het is mogelijk dat er in een regel op het handschrift geen 'grafische open plaats' is aan te wijzen – er is geen ruimte tussen de woorden opengelaten – maar dat er wel een 'textuele open plaats' aanwezig is. In zo'n geval wordt wèl een open plaats in de synopsis aangegeven. In een enkel geval is er in een regel die textueel gezien volledig is toch een plaats op het papier opengelaten; alleen indien op grond van de context van de tekstontwikkeling is uit te maken dat deze 'grafische open plaats' later nog bezet wordt of had moeten worden – waarbij dan een ander element uit de regel doorgehaald wordt of zou moeten worden – wordt deze in de synopsis aangegeven. Men zie bijvoorbeeld D-I r. 5a van 'Voor vrouwestem' nr. 3:

a een bleeke siddering [o] van vuur

De regel is volledig (acht lettergrepen bij staand rijm) maar er is niettemin tussen *siddering* en *van vuur* ruimte opengelaten op het handschrift. Later zal deze open plaats worden opgevuld, zoals uit een van de volgende lezingen van de regel moge blijken:

c [een siddering van] stekend [vuur]

(In een eerdere fase is onder meer *bleeke* – adjectief bij *siddering* – doorgehaald.)

f. *losse elementen*
Woorden die in de synopsis voorafgegaan worden door het teken ^, zijn *losse elementen*, woorden zonder syntaktisch verband, die niet in een lezing zijn te incorporeren. Men zie onderstaand aangepast voorbeeld:

```
9  a  ^                    ^ademende kelken
   b     en  wit naast lila [                ]
   b    [  ] groote, witte [                ]

10 a  ^                         ^er door
   b     de  smettelooze  zonder spoor
   b    [  ] kreukelooze [              ]

11 a  ^                                ^verwelken
   b     van  kreuk  [          o          ]
   c    [    ] smet of krenking, in hun melken
   d     van  smet of inbreuk [                ]

12 a  ^                         ^ivoor                        ^teloor
   b    matheid in gewelfd [      ]
   d    verzadiging   en mat ivoor
   d    vlaktestroom [              ]
   d    afstroomen   [              ]
```

De woorden die gemerkt zijn met het teken: ^, zijn, als gezegd, woorden zonder syntaktisch verband. De woorden die het eerst zijn neergeschreven, in de a-fase, zijn: *ademende kelken*, *er door*, *verwelken* en *ivoor*. Het zijn rijmwoorden die als het ware de hoekstenen voor de strofe vormen. Rond deze rijmwoorden, die in de a-fase nog geen syntaktisch verband hebben, wordt in de latere fasen de rest van de strofe gevormd. Een aantal van de rijmwoorden wordt in de latere fasen geïncorporeerd; ze krijgen dan wèl syntaktisch verband; andere worden opgegeven en vervangen door nieuwe rijmwoorden. Een dergelijk ontwikkelingsproces komt dikwijls voor bij de gedichten van Leopold.

In r. 12 staat in de a-fase ^*teloor*. De positie uiterst rechts in de presentatie duidt aan dat het woord in de marge staat geschreven. Een aanwijzing in welke marge (rechter-, linker-, boven-, onder-) wordt niet gegeven. Soms is een woord dat niet in marginale positie is geschreven maar dat zich boven of onder een element bevindt dat 'in de regel' staat, kennelijk zeer nauw met delen uit de regel verbonden. Indien dat woord niet in een lezing geïncorporeerd kan worden, wordt het als een los element gepresenteerd, echter niet in de marge maar 'in de regel', zodat het nauwe verband tussen losse notitie en element uit de regel zichtbaar is. Indien het verband niet op één of enkele elementen betrekking heeft maar zich richt op de gehele regel, wordt het losse element in de marge van de synopsis geplaatst. In twijfelgevallen worden losse woorden in margine gezet.

De relatief geïsoleerde positie die de marginale losse elementen innemen in de teksteenheid wordt door het teken (^) en door de plaatsing in de synopsis (rechts) uitgedrukt. Het teken (^) kan ook voor een gehele lezing staan om aan te geven dat deze een geïsoleerd karakter heeft. In-

dien een lezing uitsluitend een los element bevat, wordt na de fase-aanduiding eveneens het teken (^) geplaatst (men zie de a-fase van het zojuist aangehaalde voorbeeld).

Als een lezing in de synopsis alleen een losse notitie bevat, is de regel (doorgaans) onvolledig. In zo'n geval wordt echter níet aangegeven dat er een open plaats is door middel van de teksthaken met het cirkeltje. Het feit dat er in de regel alleen maar een element staat met het teken (^), moet volstaan om de onvolledige status van de lezing aan te duiden.

g. *marginale elementen*

Elementen die in het handschrift in de marge staan en die niet in een lezing kunnen worden opgenomen, worden, zoals gezegd, rechts in de synopsis geplaatst. Wanneer dergelijke woorden wel in een lezing kunnen worden geïntegreerd, geschiedt dit stilzwijgend. Soms is het onzeker of marginale woorden in het regelverband van de synopsis moeten worden geïncorporeerd. In dergelijke gevallen worden deze elementen wel in de lezing opgenomen, maar gemerkt met het teken ¨ , dat vóór het woord of de woorden in kwestie verschijnt. Zie onderstaand, gedeeltelijk aangepast voorbeeld:

a als voor ons uit een stoeiend kind
b als bode van een [ ]
b ¨betere ¨tijding [van een] [ ]
c als voor ons uit een spelend [ ]

betere tijding is in de marge geschreven. De incorporatie in de lezing is waarschijnlijk, maar niet zeker.

h. *onzekerheden*

Als de *ontcijfering* van een woord *onzeker* is, wordt direct achter het woord een gecursiveerd vraagteken geplaatst:

directst*?*

(Het is in dit voorbeeld niet zeker of er inderdaad *directst* staat.)

Is een woord(deel) *niet te ontcijferen* dan wordt elke letter van het onleesbare element door een x weergegeven (X voor een hoofdletter, x voor een kleine letter) en het geheel tussen gecursiveerde teksthaken geplaatst. Als een woord niet te lezen is, valt niet altijd uit te maken uit hoeveel lettertekens het onleesbare precies bestaat. Met het aantal x-en wordt dus slechts een benadering gegeven van de hoeveelheid onontcijferbare letters.

Als het niet zeker is of in een woord bijvoorbeeld een *r* of een *n* is geïntendeerd dan wordt de *alternatieve ontcijfering* als volgt aangegeven:

der *[of:* den*]*

In sommige gevallen is het nodig een gehele *alternatieve lezing* te geven. Dit geschiedt door achter een lezing *[of:]* te plaatsen en eronder het alternatief.

Als een lezing onzeker is, dan verschijnt na de fase-aanduiding een cursief vraagteken:

b *?* [bij woelende] onlusten [uit loome]

In veel gevallen staat vóór het element waarvan de aanwezigheid in de lezing onzeker is ook een gecursiveerd vraagteken:

b *?* [gevloten bloed van] *?*gegeven [dooden]

i. *exclusieve combinatie*
Onderstaand voorbeeld bevat gevallen van *exclusieve combinatie.*

```
(5) α a  aan  hinkende  opstand,  o  luttel     bemoeien
    α c  [   ] manke    [                   ]  [         ]
    α c  [   ] krom/me/ [                   ]  [         ]
    β d  [   ] [hinkende] [          ] als met licht [         ]

(6) α a  der     vingeren die nauw  de  richting wezen
    α a  [                         ] ter [              ]
    β d  [de]⟨r⟩ [                 ] [2  ] [              ]
    β d  [   ]   [          ] ter[nauw] [                  ]
```

De eerste drie lezingen van r.(5) kunnen alleen gecombineerd worden met de eerste twee van r.(6) en niet met de laatste twee van de zesde regel. De laatste lezing van r.(5) kan alleen gecombineerd worden met de laatste twee van r.(6) en niet met de eerste twee. Exclusieve combinatie wordt aangegeven door een Griekse letter, α, β etc., vóór de fase-aanduiding te plaatsen; de lezing die gemerkt is met een α mag alleen gecombineerd worden met de lezing(en) van (een) andere regel(s) waarvoor een α staat.

Het *bereik* van α, β etc. is in principe de strofe. Worden zowel in strofe 1 als in strofe 4 van een tekst de tekens gebruikt, dan wil dat niet zeggen dat de lezingen van strofe 1 exclusief gecombineerd moeten worden met die van strofe 4. Indien het bereik van de exclusieve combinatie toch de grenzen van de strofe overschrijdt, wordt dat door middel van pijltjes aangegeven:

```
strofe 1   ↓ α
           ↓ β

strofe 2   ↑ α
           ↑ β
```

De pijltjes begrenzen het bereik van α, β etc. Soms worden de pijltjes ook binnen een strofe gebruikt, namelijk als er sprake is van twee gevallen van exclusieve combinatie die evenwel niet ten opzichte van elkaar exclusief zijn gecombineerd.

Het vaststellen van de aanwezigheid van exclusieve combinatie geschiedt op textuele gronden. In het eerste voorbeeld zijn het syntaktische gegevens die tot exclusieve combinatie doen besluiten. Naast syntaktische zijn het vaak verstechnische 'regels', met name die met betrekking tot

het rijm, die tot het onderscheiden van α- en β-lezingen leiden. Soms moet exclusieve combinatie worden aangenomen op stilistische gronden, zoals in onderstaand voorbeeld:

9	$\alpha\beta$ a	mijn hart hangt poover in den nacht
	β b	[ ] angstig [ ]
10	α a	van borst en angstig ademhalen
	$\alpha\beta$ b	[ ] gonzend [ ]

Hier is de combinatie van de tweede lezing van r. 9 met de eerste van r. 10 uitgesloten vanwege de dan optredende woordherhaling. Hierbij wordt uitgegaan van de vooronderstelling dat een repetitio van dien aard in het literaire idiolect van Leopold vermeden wordt. Een dergelijke vooronderstelling kan uiteraard onjuist zijn. Daar de gebruikers echter alle textuele informatie ter beschikking hebben op grond waarvan de editeur tot het toepassen van de α-conventie heeft besloten, zijn zij in staat de editoriale beslissingen op hun geldigheid te toetsen.

j. *editoriale toevoegingen*

Afgezien van de besproken diacritische tekens en de regelnummers staan alle toevoegingen in de synopsis die afkomstig zijn van de editeur tussen gecursiveerde teksthaken: *[ ]*

Afgekorte woorden worden als volgt aangevuld:

n.b. n.*[aar]* b.*[eneden]*

Tussen de haken staan de door Leopold geïntendeerde letters. In het algemeen worden in de synopsis afkortingen of onvolledig geschreven woorden altijd op een dergelijke wijze opgelost. Zie het volgende voorbeeld:

[loopt] schrijnen*[d]* [zonder rust of duur]

De editeur kan ook een geïntendeerde maar niet gerealiseerde doorhaling uitvoeren:

a	Mijn tederst, mijn liefste toebehooren
b	*[⟨,⟩]*
b	[ ] liefst en dierste [ ]

De komma is in het handschrift niet doorgehaald. Toch moet zij wel als doorgehaald worden beschouwd.

a	van smet of inbreuk in hun melken
b	⟨ ⟩
c	[ ] breuk *[of]* krenking [ ]

In bovenstaand voorbeeld is *smet of inbreuk* als geheel doorgestreept. *breuk* komt in de plaats voor *smet* en *krenking* is een alternatief voor *inbreuk*. Zonder twijfel moet *of*, ondanks het feit dat het is doorgehaald toch worden meegelezen.

Niet ontcijferbare woorden worden zoals gezegd door middel van x-en weergegeven die tussen cursieve teksthaken worden geplaatst om aan te geven dat de x-en niet van Leopold zelf zijn.

In de hier besproken gevallen staan tussen de gecursiveerde haken steeds elementen die door de editeur zijn toegevoegd, maar die geacht kunnen worden van de dichter afkomstig te zijn of door hem geïntendeerd te zijn (zoals bij de oplossing van een afkorting, bij ten onrechte niet of wel uitgevoerde doorhalingen, en ook bij de onontcijferbare lettertekens – de x-en zijn weliswaar niet van Leopold, maar de onleesbare letters die er mee gerepresenteerd worden wel). Het komt ook voor dat de editeur elementen moet toevoegen die niet door de dichter beoogd kunnen zijn. Het gaat hier meestal om aanwijzingen bij de presentatie. Dergelijke editeurstoevoegingen staan *cursief* gezet tussen eveneens gecursiveerde teksthaken. Zie het volgende voorbeeld:

den *[of:* der*]*

of: is een woord dat van de editeur afkomstig is en niet van de dichter. Het is daarom cursief gezet.

Ook verwijzingen in de rechter marge van de synopsis naar verwante plaatsen in andere teksteenheden staan gecursiveerd tussen cursieve teksthaken. (Zie ook 6.4.4.2.)

In een enkel geval is het nodig wat uitgebreider commentaar te geven naar aanleiding van de weergave. Voorzover dit niet in de *Toelichting* is gebeurd, geschiedt dit in de presentatie zelf in een cursief gezet gedeelte dat tussen gecursiveerde teksthaken staat of in een (cursief gezette) noot onderaan de pagina.

k. *onderstrepingen*
Alle taalelementen die van Leopold afkomstig zijn, worden in de synopsis romein gezet. De in romein gezette regelnummers zijn uiteraard niet van de dichter. Door Leopold *onderstreepte* woorden worden in de synopsis eveneens onderstreept.

l. *strofewit, strepen*
Waar door Leopold strofewit is aangebracht (in sommige gevallen: is geïntendeerd) of waar de dichter, hetzij tussen twee passages, hetzij onder een gedicht, een streep heeft gezet, wordt in de synopsis een markering aangebracht op de volgende wijze:

[strofewit]

of:

[streep]

6.4.1.2. *Gecombineerde synopsis*

In veel gevallen worden meer teksteenheden te zamen in één synopsis weergegeven. Per regel worden de lezingen van één teksteenheid onder elkaar gezet en daaronder de lezingen van de andere teksteenheden. Als voorbeeld geef ik de eerste strofe van 'Voor vrouwestem' nr. 2. De gecombineerde synopsis begint met te vermelden welke teksteenheden in

welke regels zijn verwerkt. Vervolgens wordt de fase/lagen-aanduiding gegeven. Dan volgt de eigenlijke presentatie.

```
1  C      b   het is als ging met lichte gangen
   E      a   Het is als ging met lichte gangen

2  C      b    en met een   hunkerende  voet
          b   [            ] feestelijke  [    ]
          b   [            ] heugelijke   [    ]
          b   [            ] tintelende   [    ]
          c   [            ] opgeheven    [    ]
          c   [            ] [opge]richte [    ]
   E  α   a   en      met   een   tintelende voet
      β   c   ik [en] [     /⟨    ⟩/              ]

3  C  α   b    ik   alom        binnenkant   behangen          [←B-II(11),(14)]
      α   b   [  ] alle        [            ] [          ]
      α   b ? [  ] [2   ]      [binnen]wand [            ]
      β   c   [  ] het  [    o    ] vertrek [            ]
      β   c   [       ] wel[   o   ] [                    ]
      β   d   [       ] vredige      [                    ]
      β   d   [       ] blank[e]     [                    ]
      β   d   [       ] helder       [                    ]
      β   d   [       ] [3           ] gebouw
   E  α   a    ik  het  gerust        vertrek  behangen
          b   ⟨  ⟩
      β   b   [het] wel[gerust]      [                    ]
      β   b   [    ] helderblank     [                    ]

4  C  α   b    die   een   [ o ]    ontvangen moet
      α   c   [            ] bezoek    [                  ]
      α   c   [    ] [een]en komst     [                  ]
      β   d    dat   eenen  gast       [                  ]
      β   d   [            ] vriend    [                  ]
   E      a    dat   eenen   komst verwachten moet.
          d   ⟨   ⟩  ⟨en⟩
          d   nu het [een]  [                             ]

C E                  [strofewit]
```

In het voorbeeld zijn de regels van de verschillende teksteenheden met al hun variante en invariante momenten parallel geplaatst, zodat de ontwikkeling binnen de teksteenheden afzonderlijk èn de ontwikkeling van de verschillende eenheden ten opzichte van elkaar, overzichtelijk is gemaakt.

De regelaanduiding staat links. Daarna volgen de sigla van de verschillende teksteenheden. Achter elke sigle wordt de ontwikkeling van de regel van de betreffende teksteenheid gepresenteerd op een wijze analoog aan die editievorm die bij de afzonderlijke synopsis wordt toegepast.

Alle lezingen van een teksteenheid mogen in principe met elkaar samengenomen worden (tenzij er sprake is van exclusieve combinatie). Dus is de volgende combinatie van C r. 2 (b) en r. 3 (c) mogelijk:

en met een hunkerende voet
ik het vredige vertrek behangen

Lezingen van verschillende eenheden mogen niet met elkaar gecombineerd worden (tenzij dit uitdrukkelijk in de presentatie wordt aangegeven). Niet geoorloofd is dus deze leesvolgorde:

C ik het blank vertrek behangen
E nu het een komst verwachten moet.

Alle diacritische tekens die in één teksteenheid worden gebruikt, hebben ook alleen betrekking op hun 'eigen' eenheid. De α- en β-tekens van E gelden alleen voor de lezingen uit E en niet voor die uit C.

In de marge van de synopsis staat bij C r. 3 een verwijzing naar een verwante plaats in een eerdere teksteenheid (zie 6.4.4.2.).

De aanwezigheid van strofewit of strepen wordt per teksteenheid aangegeven. In het aangehaalde voorbeeld hebben C en E beide strofewit na r. 4. Stel dat in een gecombineerde synopsis drie teksteenheden zijn opgenomen: A, B en C, waarvan A wel strofewit bevat, B niet en C een markeringsstreep. Deze situatie wordt als volgt weergegeven:

A *[strofewit]*
B *[geen strofewit]*
C *[streep]*

Indien een teksteenheid, bijvoorbeeld A, maar in één strofe van het gedicht vertegenwoordigd is, zeg in r. 1–4, dan wordt niet aangegeven dat A na r. 4 strofewit bevat – dit is immers niet uit te maken omdat A geen volgende strofe bezit.

6.4.2. *Transcriptie*

Alleen teksteenheden die 'regelverband' kennen, kunnen in beginsel synoptisch worden weergegeven. Eenheden waarin geen versregels zijn te onderscheiden – dus: *schetsen* (zie 6.2.6.) – worden in een *transcriptie* aangeboden. Ook teksteenheden die wel 'regelverband' bezitten maar zeer gecompliceerd zijn, worden in een transcriptie weergegeven (dit geschiedt met eenheden die te ingewikkeld zijn om synoptisch te worden gepresenteerd of met eenheden die wel in de synopsis zijn verwerkt maar waarvan de presentatie zo onzeker is dat een transcriptie ter controle moet worden gegeven).

Het doel van de transcriptie is de grafische situatie van een teksteenheid zo nauwkeurig mogelijk weer te geven. De nauwkeurigheid van een transcriptie is echter beperkt. Er wordt geabstraheerd van schrijfrichting, ductus, grootte van letters, ineengedrongenheid van woorden etc.

Uitgangspunt voor een transcriptie is, zoals al is aangeduid, het streven om de woorden zo weer te geven als ze op het manuscript staan gerangschikt. Van dit uitgangspunt wordt op de volgende punten afgeweken:
a. Niet weergegeven wordt het onderscheid in *ductus* zoals dat onder meer tot uiting komt in de verschillende grootte van de lettertekens.
b. Niet weergegeven wordt het verschil in *schrijfrichting*. Leopold schreef dikwijls op ongelinieerde blaadjes. Vooral bij schetsen staan de woorden meestal niet op een rechte lijn maar enigszins schuin naar boven of naar beneden geschreven.

c. In een transcriptie worden aan de linkerkant op gelijke hoogte onder elkaar cijfers tussen haakjes gezet: (1), (2) etc. – de regels.[2] De woorden op het handschrift worden nu zo getranscribeerd dat ze op één lijn komen met een cijfer. Stel dat er in het handschrift de woorden als volgt geschreven staan:

woorden
woorden woorden

Deze worden als volgt weergegeven:

(1) woorden
(2) woorden
(3) woorden

Op dezelfde wijze worden elementen weergegeven die zó op het papier staan:

woorden

woorden

woorden

Woorden die dicht boven elkaar zijn geschreven, worden dus in de transcriptie enigszins uit elkaar gezet. Woorden die met enige ruimte van elkaar af staan op het manuscript worden meer naar elkaar toegebracht.
d. Als er een grote (horizontale) witruimte tussen twee woorden of regels aanwezig is, wordt deze teruggebracht tot één witregel in de transcriptie.
e. Aangezien sommige woorden groter geschreven zijn dan andere en dit onderscheid niet wordt weergegeven, zullen niet alle woorden in de transcriptie precies die positie ten opzichte van elkaar innemen als ze deden in het handschrift – ofschoon er wel naar gestreefd wordt de ordening van het handschrift in dezen zo goed mogelijk te benaderen.
f. *Doorhalingen* en *dooreenschrijvingen* die als correctie zijn bedoeld, worden aangegeven door de tekens die daartoe ook in de synopsis worden gebruikt. Deze tekens worden *om* de betreffende woorden geplaatst. Een dubbele doorhaling wordt aangeduid door twee stompe haken om het element in kwestie te zetten.

⟨woord⟩	(doorhaling)
⟨woord⟩⟩vaart	(*vaart* is door *woord* heengeschreven)
⟨⟨woord⟩⟩	(woord is tweemaal doorgehaald)

g. Op grond van schrijfstof, ductus en textuele situatie zijn *fasen* te onderscheiden in het handschrift. Deze worden aangegeven door het gebruik van verschillende lettertypes. De woorden van een fase worden in een eigen lettertype uitgevoerd, zodat elke fase afzonderlijk herkenbaar is. Boven elke transcriptie treft men een fase-aanduiding aan, waarin dus

[2] Het gaat hier niet om 'textuele regels' (versregels, zoals die bij de synopsis worden onderscheiden), maar om 'grafische regels' (zie ook 6.4.4.1.).

wordt aangegeven welke fase uit welk lettertype is gezet. Als voorbeeld volgt een deel, namelijk r.(16)–(24), van Transcriptie A van 'Voor vrouwestem' nr. 1, met daarboven de fase-aanduiding:

a potlood, b **potlood**, c ***aniline***, d zw inkt

(16)		**om** na te hangen, om het zoet		
(17)			**het**/	
(18)	***kelken***	na te gaan proeven hoe goed,	/doet	
(19)		**om telkens en telkens**	***o en boven alles en door alles***	
(20)			***heen de regen is***	
(21)		**de verrukking te voelen**	**te zekerte**	***gebeurtenis***
(22)		***slieren***	**dat het zoo is, zoo is**	
(23)		**diep op te halen ten**	**diepste**	n.b. zinkt
(24)		***ivoren* van het nu zeker zijn**		strakke dag?

De niet-talige tekens die Leopold op het papier heeft gezet (zoals onderstrepingen en invoegtekens) worden zo goed mogelijk nagebootst in de transcriptie. Het is daarbij niet mogelijk met zettechnische middelen aan te geven tot welke fase dergelijke elementen behoren. Dit geschiedt door middel van descriptief commentaar die onderaan de transcriptie wordt geplaatst. Als een niet-talig element tot de eerste fase behoort wordt dit niet vermeld. Onder de hierboven als voorbeeld opgenomen transcriptie moet de opmerking komen te staan dat het invoegteken bij *het* in r.(17) tot fase b behoort. Zoals eerder vermeld worden doorhalingen weergegeven door middel van diacritische tekens. Indien uit de transcriptie niet is op te maken in welke fase een doorhaling is geschied, wordt informatie hieromtrent in de descriptieve commentaar verstrekt.
h. *Onzekere ontcijferingen, onleesbare woorden, alternatieve lezingen* en dergelijke worden op dezelfde manier aangegeven als in de synopsis.
i. *Editoriaal commentaar* wordt cursief gezet tussen gecursiveerde teksthaken. Zo wordt bijvoorbeeld een aanwijzing gegeven wanneer verbanden binnen de transcriptie minder goed herkenbaar zijn geworden. In de teksteenheid D-I van 'Voor vrouwestem' nr. 3 vormen de regels (8), (10) en (12) een doorlopend geheel; in de transcriptie is dit niet zonder meer duidelijk. Daarom staat bij deze regels tussen gecursiveerde teksthaken een pijltje met een regelnummer:

[→(10)]

Dit betekent: deze regel sluit aan bij r.(10).
j. *Afkortingen* worden niet opgelost, *onvolledige lezingen* niet aangevuld.
k. Een *open plaats* in het handschrift wordt niet aangegeven door een teken. Staat er wit tussen twee elementen in de transcriptie dan staat er ook wit in het manuscript.
l. Hoe nauwkeurig men ook tracht het handschrift in een transcriptie na te bootsen, toch zullen allerlei verbanden die in het handschrift besloten liggen niet uit de weergave af te lezen zijn. Mogelijk zullen ook in de presentatie verbanden worden gesuggereerd die door de grafische situatie

van het manuscript pertinent zouden zijn uitgesloten. Men zou kunnen zeggen dat zelfs de meest nauwkeurige transcriptie tegelijk te veel en te weinig geeft. Om deze bezwaren enigszins te ondervangen wordt in enkele gevallen – doorgaans de meest gecompliceerde – naast een transcriptie een *facsimile* van de getranscribeerde teksteenheid gegeven.

6.4.3. *Combinatie van synopsis en transcriptie*

Het komt voor dat een teksteenheid ten dele in een synopsis en ten dele in een transcriptie wordt gepresenteerd. Dit geschiedt meestal wanneer een versie (met regelverband) overgaat in een schets (zonder regelverband). De synoptische presentatie wordt dan onderbroken door een transcriptie. Zie bijvoorbeeld 'Voor vrouwestem' nr. 3 in bijlage 5. Daar wordt in de gecombineerde synopsis na r. 8 een deel van D-I in transcriptie gegeven, waarná de synopsis vervolgd wordt met de presentatie van D-II en E r. 9–12 en tenslotte met die van D-I en E r. 14–20.

6.4.4. *Enkele problemen*

6.4.4.1. *Regeltelling*

In de *transcripties* wordt een regelaanduiding gegeven op *grafische* gronden. Aan de grafische eenheden die op een bepaalde afstand van elkaar op het handschrift staan, wordt tussen haakjes een regelnummer toegekend.

In de *synopses* vindt regelaanduiding plaats op *textuele* gronden. Alle elementen – waar ze ook staan op het papier – worden in de synopsis bij de regel geplaatst waar ze textueel gezien bijhoren.

Ook in een synopsis kunnen de regelnummers tussen haakjes staan. Dit betekent dat de gepresenteerde teksteenheid als basis voor de regeltelling is gekozen. De eerste regel die op textuele gronden in de teksteenheid kan worden onderscheiden is r. (1) van de synopsis enzovoorts. Wanneer in een gecombineerde synopsis de regelnummering tussen haakjes plaatsvindt, is de eerste opgenomen teksteenheid als basis voor de regeltelling gekozen.

Als in een synopsis – doorgaans is dit een gecombineerde synopsis – de regelnummers niet tussen haakjes staan, betekent dit dat de regeltelling van de meest definitieve versie gevolgd wordt.

Soms wordt in een synopsis een dubbele regeltelling aangehouden: tussen haakjes de regelnummers van de (eerste) gepresenteerde teksteenheid; daarvóór, niet tussen haakjes, de regelnummering van de meest definitieve versie – die in zo'n geval niet in de synopsis in kwestie is opgenomen (zie bijvoorbeeld bijlage 6 F). De definitieve regelnummers zijn toegevoegd om de onderlinge vergelijking van de gepresenteerde vroege teksteenheden met de elders aangeboden definitieve versie te vergemakkelijken.

Problemen met de regelnummering in de synopsis kunnen ontstaan wanneer in een latere fase een regel wordt geëlimineerd of wordt toege-

voegd. In elk gepresenteerd geval wordt in de *Toelichting* op dergelijke regeltellingproblemen gewezen.

6.4.4.2. *Verwijzingen*

In de rechtermarge van een synopsis treft men herhaaldelijk aanduidingen aan die cursief tussen gecursiveerde teksthaken staan. Vaak zijn dit *verwijzingen* naar verwante delen uit eerdere, niet in de synopsis opgenomen teksteenheden, of, in sommige gevallen, naar regels van de wel in de synopsis verwerkte eenheden. Zo vindt men in de gecombineerde synopsis van 'O, als de rozen, als de donkerroode' de verwijzing: *[←A-I(7)]*. Dit betekent dat r.(7) van A-I verwant is met de regel waar het verwijsteken bij staat. De verwijzing is geplaatst bij de eerste teksteenheid die in r. 1 van de gecombineerde synopsis is opgenomen (namelijk A-II):

O, als de rozen als de donker roode

Het betrokken gedeelte van A-I r.(7) luidt:

o roode rozen,

De lezingen van de andere bij r. 1 van de gecombineerde synopsis opgenomen eenheden (A-III, B-I en C) zijn grotendeels identiek aan de geciteerde lezing van A-II – ook zij zijn dus verwant met r.(7) van A-I. Bij deze teksteenheden vindt men niet nogmaals een verwijzing naar A-I omdat de verwantschap geïmpliceerd is. In het algemeen wordt dus alleen een verwijzing geplaatst bij de eerste lezing van de eerste teksteenheid die een relatie van overeenkomst bezit met een eerdere teksteenheid.

De verwijzingen worden gegeven om de vergelijking tussen de eenheden te vergemakkelijken. Er wordt het volgende mee gezegd: (een element uit) deze regel is al eerder aanwezig; (een deel van) deze regel is (mogelijk, waarschijnlijk) gebaseerd op een vroegere passage.

In beginsel is getracht om bij de synoptisch gepresenteerde teksteenheden alle belangrijke en klaarblijkelijke verwantschappen met eerdere eenheden aan te geven. (De verwijzingen zijn dus altijd retrospectief, nooit prospectief.) De mate van verwantschap kan wisselen. Het kan gaan om een gehele regel, om delen van regels of om enkele woorden. Als de overeenkomst niet berust op uiterlijk waarneembare identiteit (dezelfde of vergelijkbare woordvormen) maar slechts op verwante noties, is doorgaans afgezien van het aanbrengen van verwijstekens.

Andere verwijstekens die men in de rechtermarge kan aantreffen zijn de volgende:

[of bij 1]

(het gepresenteerde kan ook bij r. 1 horen)

[= 2] of *[= D2e]*

(het gepresenteerde is reeds of wordt nog bij r. 2 (van fase e uit D) gepresenteerd)

[cf. 15] of *[cf. D15]*

(om de status van het gepresenteerde te begrijpen dient men r. 15 van de synopsis - of r. 15 van D in de synopsis - mede te beschouwen).

De betekenis van de overige verwijzingen spreekt wel voor zich.

6.4.5. *Gedrukte teksteenheden*

Al het tot dusver besprokene heeft bijna alleen betrekking op teksteenheden die in handschrift zijn overgeleverd. In een enkel geval zullen in de bijlagen eenheden uit gedrukte bronnen worden gepresenteerd. Het gaat daarbij om *drukversies* van een gedicht of om *gedrukte thematische bronnen.*

In druk overgeleverde versies die authentiek zijn worden in de presentatie verwerkt. Van de in de bijlagen geëditeerde gedichten bestaat alleen van 'Soefisch' een drukversie. Deze wordt in de gecombineerde synopsis opgenomen; zetfouten worden niet in de tekst maar in de marge verbeterd.

Thematische of literaire bronnen worden - voorzover ze achterhaalbaar zijn gebleken - in de presentatie opgenomen. In deze editie zijn alleen van 'Soefisch' en 'Cha-wan' (gedrukte) thematische bronnen teruggevonden. Deze worden als een teksteenheid behandeld. Dat wil zeggen: ze krijgen een sigle en de relevante gedeelten eruit worden letterlijk overgenomen (zie verder bijlage 2 en 6).

6.4.6. *Leestekst*

Bij elke gepresenteerde tekstontwikkeling wordt tenslotte een *leestekst* gegeven, met uitzondering van 'Soefisch'. Bij 'Cha-wan' vindt men twee leesteksten.

6.4.6.1. *Keuze van de basistekst*

Als basis voor de leestekst wordt die versie gekozen die beantwoordt aan de 'laatste intentie' van de dichter of die deze het dichtst benadert (vgl. 5.3).

6.4.6.2. *Constitutie van de leestekst*

De basistekst wordt niet letterlijk overgenomen. Er vinden ingrepen plaats met betrekking tot de hierna te bespreken punten.

a. *doorhalingen*
Doorgehaalde elementen worden niet in de leestekst opgenomen (vgl. 5.4.2.).

b. *onzekere lezingen*
Onzekere lezingen worden niet in de leestekst verwerkt (vgl. 5.4.1.). Zie bijvoorbeeld U r. 10 van 'Cha-wan', die in de synoptische presentatie luidt:

```
a     In purper windselen ontstaan
c  ^                                  ^ontslaan
c  ?  een lässig windselen ontslaan
```

Hiervan verschijnt alleen de eerste lezing in de leestekst. De derde lezing wordt niet opgenomen omdat zij onzeker is (de tweede niet omdat zij onvolledig is).

c. *onvolledige lezingen*
Als er in een regel van de basistekst meer lezingen aanwezig zijn dan wordt (worden) alleen de volledige in de leestekst opgenomen (zie ook 5.4.3.). U r. 46 van 'Cha-wan' luidt in de synoptische weergave:

```
a  afdrupt en [  o  ]    ten bodem valt;
b  [          ] rijkelijk  [              ]
b  [          ] uitge[ o ] [              ]
```

In de leestekst verschijnt alleen de tweede lezing.

Zijn alle lezingen in een regel onvolledig, dan wordt (worden) alleen de meest volledige – de minst onvolledige – overgenomen. Zie het volgende voorbeeld uit U r. 25 van 'Cha-wan', die in de synoptische weergave luidt:

```
a  tot blijde  stranding, lest aanschouwen
c     <     >
c  van[ o ] [                        ]
```

In de leestekst zal voor deze regel een onvolledige lezing moeten worden opgenomen – *blijde* is immers doorgehaald en mag dus niet worden overgenomen. De regel verschijnt als volgt in de leestekst (het teken [o] wijst op de onvolledigheid):

```
{ tot }
{ van } [ o ] stranding, lest aanschouwen
```

d. *open varianten*
Alle in de basistekst aanwezige open varianten worden *in* de leestekst overgenomen, mits zij een vaststaande en volledige lezing opleveren (vgl. 5.4.4.). De open varianten worden in de leestekst onder elkaar tussen accolades geplaatst. Een voorbeeld, B r. 11 van 'U missen' nr. 2, dat in de synoptische weergave luidt:

```
a  is iets als oogen,  zachte   treden
a  [                ] li[chte] [      ]
```

Deze regel wordt als volgt in de leestekst weergegeven:

is iets als oogen, { zachte / lichte } treden

Tussen de accolades wordt de chronologie der varianten (voorzover die is vast te stellen) uitgedrukt in de rangschikking van boven naar beneden (het bovenste woord is het vroegst). Uit bovenstaand voorbeeld blijkt dat de volledige *geïntendeerde* woordvorm is opgenomen: *lichte* (in het handschrift staat *li* boven *zachte*; in de synopsis wordt dit tussen teksthaken aangevuld; in de leestekst vindt de aanvulling stilzwijgend plaats).

De open varianten kunnen binnen een regel in verschillende constellaties optreden. Zie bijvoorbeeld r. 44 van 'Cha-wan', waarin drie lezingen aanwezig zijn:

{ { verholen of / dat verholen } met / met een verholen } oogopslag schakeerend,

Als in een leestekst twee paar accolades voorkomen waarbij het ene paar niet binnen het andere staat zijn er verschillende combinatiemogelijkheden. Zie r. 14 en r. 15 van 'U missen' nr. 4:

14 de lange jaren { heen / hier } te voren,
15 de dagen die nog { niet geboren / ongeboren }:

In deze regels zijn dus vier lezingen mogelijk.

In het handschrift waarin de regels uit het laatste voorbeeld staan, is het woorddeel *on* links boven *geboren* geschreven. In de synopsis wordt r. 15 als volgt weergegeven:

a de dagen die nog niet geboren:
b [ ] on[geboren:]

In de leestekst wordt de aanvulling van *on* tot *ongeboren* stilzwijgend verricht.

e. *exclusieve combinatie*

Is er in een tekst sprake van een *exclusieve combinatie* van open varianten dan wordt dit aangegeven door middel van de α-conventie die ook in de synopsis wordt gebruikt (zie 6.4.1.1. i). Als voorbeeld volgt hierna een gedeelte uit 'Voor vrouwestem' nr. 3, dat verder wel geen commentaar behoeft:

9 mijn hart hangt { $\alpha\beta$ poover / β angstig } in den nacht
10 van borst en { α angstig / $\alpha\beta$ gronzend } ademhalen

f. *overige ingrepen*

Er worden *regelnummers* in de leestekst aangebracht.

Door Leopold aangebrachte *reeksnummers* worden *genormaliseerd* (zie bijlage 4 en 5).

In het handschrift aanwezige *(markerings)strepen* worden *niet overgenomen*. *Strofewit* wordt aangegeven door tussenwit.

De *interpunctie* en het *hoofdlettergebruik* van de basistekst wordt nauwkeurig gevolgd. Wanneer men bijvoorbeeld ergens in de tekst een komma zou verwachten waar zij niet staat, wordt deze *niet* ingevoegd. Voorzover mijn kennis strekt heeft Leopolds interpunctie - die soms afwijkt van de 'regels' - specifieke kenmerken. Deze zouden verdoezeld worden wanneer men het gebruik van leestekens zou aanpassen. Bovendien is een groot deel van de versies die men als basis kiest voor de leestekst (nog) niet (geheel) voor publikatie klaargemaakt. Vele teksten verkeren nog in een vroege produktiefase. Het voorlopige karakter van een versie moet in de leestekst herkenbaar blijven - de editeur mag een versie die nog niet in alle opzichten tot voleinding is gebracht niet als een definitieve tekst presenteren.

Een uitzondering wordt gemaakt voor de punt aan het einde van een gedicht. Ontbreekt die in de basistekst dan wordt zij wèl in de leestekst aangebracht, althans bij teksten die een vrij definitief karakter bezitten.[3]

Alle ingrepen die hier besproken zijn (behalve uiteraard het toevoegen van de regelnummering) worden bij de presentatie expliciet onder aan de pagina verantwoord.

6.4.7. *Slot*

Alle editoriale ingrepen die afwijken van wat hier besproken is, worden afzonderlijk bij de presentatie in kwestie verantwoord.

---

[3] Wanneer een zeer voorlopige versie als leestekst zou worden gepresenteerd - dit geschiedt overigens niet in de hierna volgende editie - zou ook deze 'slotpunt' niet moeten worden aangevuld.

De presentatie van de tekstontwikkeling van enkele gedichten

Inleiding bij de editie

In de volgende zes bijlagen is de presentatie opgenomen van de tekstontwikkeling van enkele gedichten uit Leopolds nalatenschap. De zes gevallen vertonen elk een eigen en tot op zekere hoogte representatief karakter, reden waarom ze gekozen zijn.

'Het adelszwaard' (bijlage 1) is een kort gedicht met voorwerk in verschillende stadia.

De kwatrijnen van 'Soefisch' (bijlage 2) zijn gebaseerd op een literaire bron. Het bijzondere van dit geval is voorts dat er drie definitieve versies voorhanden zijn (twee in handschrift en één in druk) en dat enkele gedichten fragment gebleven zijn.

Bij 'O, als de rozen' (bijlage 3) is de ontwikkeling goed te volgen: van eerste ontwerp, via een schetsmatige uitwerking en een eerste tamelijk definitieve versie naar een versie in een netafschrift dat waarschijnlijk klaar lag voor publikatie.

'U missen' (bijlage 4) is een cyclus of reeks van vier gedichten. Ook 'O, als de rozen' (bijlage 3) en 'Cha-wan' (bijlage 6) maken deel uit van reeksen, maar in hun tekstontwikkeling onderhouden ze geen verband met de andere gedichten uit de reeksen: ze zijn relatief zelfstandig tot stand gebracht. Met 'U missen' is het anders gesteld. De onderdelen hiervan zijn, ook wat hun genese aangaat, nauw met elkaar verbonden. De reeks geeft tevens een indruk hoe ingewikkeld Leopolds voorversies kunnen zijn.

'Voor vrouwestem' (bijlage 5) is eveneens een reeks of cyclus – bestaande uit drie gedichten die evenals de vier verzen van 'U missen' in samenhang zijn ontstaan. Wat opvalt in deze reeks is dat van elementen (een rijtje bloemennamen) gebruik wordt gemaakt die eveneens in een ander gedicht zijn terechtgekomen. Daarnaast komen in een vroege schets woorden voor die niet in een later stadium van 'Voor vrouwestem' verschijnen maar die de kiem blijken te vormen van weer een ander gedicht. Uit deze tekstontwikkeling kan men enigszins afleiden in hoe hoge mate vele afzonderlijke gedichten van Leopold allerlei ondergrondse verbindingen met elkaar onderhouden.

'Cha-wan' (bijlage 6) is een vrij omvangrijk gedicht (het telt meer dan 80 regels) dat gebaseerd is op (onder meer) een tijdschriftartikel. Hier is duidelijk te zien hoe enkele passages uit de thematische bron als kern hebben gefunctioneerd waaromheen de overige delen van het vers zich hebben gevormd. De laatste versie van het gehele gedicht is als enige van de hier gepresenteerde gevallen nog tamelijk incompleet.

Welke diversiteit de zes geëditeerde casus ook mogen vertonen, zij geven ook gezamenlijk een allerminst volledige indruk van de rijkdom van Leopolds nalatenschap. Daarin zijn gevallen te vinden die eenvoudiger of complexer, korter of langer zijn; gedichten die meer of minder voorwerk bevatten; verzen waarbij in meerdere of mindere mate gebruik

is gemaakt van thematische bronnen; teksten die een voltooider karakter bezitten of – en dit laatste het meest – die veel fragmentarischer, veel onvoltooider (en misschien boeiender) zijn dan de hier gepresenteerde selectie. Niettemin moge met deze uitgave weer een gedeelte van Leopolds nalatenschap in kaart zijn gebracht – zij het dan op het niveau van de stafkaart die weliswaar nauwkeurig en gedetailleerd is (dit althans pretendeert te zijn), maar die slechts een klein stukje land kan afbeelden.

In de *appendix* treft men enkele transcripties aan van schetsen waarnaar in deel 2 van deze studie verwezen wordt, maar die om zet-technische redenen aldaar niet in de noten konden worden opgenomen.

1 'Het adelszwaard'

BRON-BESCHRIJVING

A
Blaadje (ongelinieerd) uit een notitieblokje (het blaadje bezit links een perforatierand); afmetingen: 10,1 × 6,7 cm. Op de versozijde staan notities in aniline. Op de rectozijde bevindt zich A. Plaats in de nalatenschap: II,6 groep 1.

B
Brief (ongelinieerd papier met linnen-persing) die tweemaal gevouwen is. Zo is zowel de recto- als de versozijde in vier vlakken verdeeld. Eén van de door vouwen ontstane vlakken is uitgeknipt: in opengevouwen toestand bevat ieder van de twee zijden van de brief nu drie vlakken. De afmetingen van het blad in opengevouwen toestand: 27,4 × 21 cm (hieruit is een stuk geknipt van 13,7 × 10,5 cm). Het blad bevat aan de rectozijde een (grotendeels getypte) brief gericht "Aan de leden der Commissie van het jubileum van Prof. Hartman". In dit schrijven wordt gesproken over een bijeenkomst op "Zaterdag 8 April" in verband met de voorbereidingen voor de "gedachtenisviering van Prof. Hartman's 25 jarig professoraat". Uit deze gegevens kan men opmaken dat de brief op maart 1916 gedateerd moet worden. De drie 'vlakken' van de versozijde vormen afzonderlijke grafische eenheden. Ze zijn door Van Eyck genummerd, respectievelijk: 19α, β, γ. 19α bevat in grijzige inkt 'Domestica' (vgl. editie Van Eyck, p. 501: '(Wandelen) in droefheid'). β bevat notities in grijzige inkt en in aniline (o.a. voor 'De achterovergelegen wind' – editie Van Eyck, p. 280). γ bevat B. Plaats in de nalatenschap: II,6 groep 1.

C-I, C-II
Kaart van dubbelgevouwen geschept papier; afmetingen in opengevouwen toestand: 21,6 × 17,6 cm. De binnenzijden die ontstaan als men de kaart vouwt bevatten een gedrukte huwelijksaankondiging, gedateerd: 21 oktober 1915. Uit de kaart is een stuk weggeknipt van 10,8 × 2,9 cm. Op de binnenzijden bevinden zich C-I en C-II. De buitenzijden bevatten in potlood en in aniline schetsen en notities voor 'De maan: een heldere vensterschijn' (vgl. editie Van Eyck, p. 281) en voor 'De achterovergelegen wind' (vgl. editie Van Eyck, p. 280). Plaats in de nalatenschap: de kaart ligt in een kaftloos schrift van 40 bladzijden (ongelinieerd papier) en wel tussen bladzij 16 en bladzij 17 (blz. 17 is door Van Eyck genummerd: a^9). Zie ook hierna bij de beschrijving van G. Het cahier bevindt zich in I,3a groep 1.

D
Een stuk ongelinieerd papier, geknipt of gesneden uit een brief, afmetingen 13,7 × 10,8 cm. Op de rectozijde staat een getypte datum: "30 October '20". De versozijde is door Van Eyck genummerd: c^6; zij bevat in grijzige inkt B van 'Cha-wan' (zie bijlage 6) en potloodnotities. De rectozijde wordt in beslag genomen door verschillende aantekeningen, waaronder D van 'Het adelszwaard' alsmede notities met betrekking tot hotels in Zwitserland, schaakpartijen (alles in potlood en aniline) en, in grijzige inkt, de regel: "de fijngevoelige wolven veel behoedzamer". Plaats in de nalatenschap: met andere papieren, waarvan het merendeel behoort tot het voorwerk van 'Cha-wan', in I,3a groep 2.

E
Deel van een enveloppe (alleen de adreszijde, het linkerflapje en de bovenflap), gedateerd: 24 november 1920. De adreszijde is door Van Eyck genummerd, recto: 45, verso:

46. Afmetingen: adresblad: 18,7 × 12,9 cm; linkerflapje: (trapeziumvormig): 12,9 cm, 7,1 cm, 6 cm, 4,9 cm; bovenflap (trapeziumvormig): 18,7 cm, 13,6 cm, 8,9 cm, 8,9 cm. Op het linkerflapje recto: E. De enveloppe bevat voorts onder meer gedeelten van 'Rozelaar, o rozelaren' (vgl. editie Van Eyck, p. 376–379). Plaats in de nalatenschap: I,6 groep 2.

F
Kaart van tweemaal gevouwen geschept papier; afmetingen in eenmaal gevouwen toestand: 22,3 × 17,6 cm per blad. De kaart is tweemaal gevouwen zodat er een katerntje van 8 bladzijden ontstaat; één der vouwen is opengesneden. Enkele bladzijden hiervan zijn door Van Eyck genummerd, bladzij 1: c^2, 1, bladzij 2: 2, bladzij 3: 3. De meeste bladzijden bevatten voorversies of schetsen voor 'Cha-wan' (zie bijlage 6). De zevende bladzijde bevat notities in aniline voor 'O vlonder, tot ons toegeschoven' (vgl. editie Van Eyck, p. 322–323). Bladzijde 6 bevat 'Het adelszwaard': F. Op bladzijde 4 en 5 staat een gedrukte huwelijksaankondiging, gedateerd: 12 oktober 1911. Plaats in de nalatenschap: I,3a groep 2.

G
Bladzij 39 (door Van Eyck genummerd: a^{14}) van een kaftloos cahier met 40 ongelinieerde bladzijden; afmeting van de bladzijde: 20,6 × 16,5 cm. Hierop: G. Het schrift bevat de meest definitieve versies van 'Er is een ademen, een dauwen' (op blz. 1 en 3), 'De achterovergelegen wind' (op blz. 5 en 7), 'De maan: een heldere vensterschijn' (op blz. 9 en 11) (vgl. editie Van Eyck, p. 279–282), 'Cha-wan' (op blz. 13, 15, 17, 19, 21, 22, 23; zie hierna: bijlage 6); voorts bezit het schrift een aantal blanco-bladzijden; op blz. 38 staat onder meer een schets van 'De oude buur' (vgl. editie Van Eyck, p. 324–325). Op het *laatste blad* van het cahier staat G (vgl. r. 7 van het gedicht). In het cahier liggen nog enkele blaadjes. Plaats in de nalatenschap: I,3a groep 1. (In het cahier waren oorspronkelijk verschillende bundeltjes met handschriften en knipsels gelegen. Deze zijn door mij apart geplaatst in I,3a groep 3 tot en met I,3a groep 5 omdat zij het schrift beschadigden.)

ONTWIKKELINGSGANG

Vermoedelijk heeft Leopold eerst de schetsen A en B geschreven. Deze eenheden bevatten elementen die later in 'Het adelszwaard' terechtkomen, maar ook notities die niet voor het gedicht zijn gebruikt. Vervolgens maakte de dichter C-I. In C-I werden eveneens elementen uit A en B overgenomen die niet in 'Het adelszwaard' zijn verwerkt, zie bijvoorbeeld C-I r.(6) en A r.(8), C-I r.(4)–(5) en B r.(22)–(23).
C-II vertegenwoordigt duidelijk een later stadium, het is een eerste schetsmatige versie. D en E bevatten samen twee regels die ook in C-II aanwezig zijn (C-II r.(7) en r.(14)). Het is niet onmogelijk dat Leopold, na A, B en C-I geschreven te hebben, een inval kreeg voor deze twee regels en deze op blaadjes die hij toevallig ter beschikking had (waarschijnlijk op verschillende momenten) noteerde en vervolgens pas C-II vervaardigde. D en E zouden dan eerder zijn dan C-II. Tégen deze veronderstelling pleit het gegeven dat Leopold zowel in D als in E een woord onvolledig schrijft: "op schemerland ger" en "omworpen met een p trens". Leopold placht vaker één of enkele regels of woorden uit een reeds geschreven tekst elders apart op te schrijven (waarbij hij vaak een woord afkort). Dikwijls lijkt hij met deze isolatie de woorden of regel(s) apart op hun geschiktheid te willen toetsen; of hij heeft ze nog eens afzonderlijk opgeschreven omdat hij ze geslaagde combinaties vond.
Daarna werkt Leopold C-II uit in de versie F, waarin hij nog vele veranderingen aanbrengt. Tenslotte schrijft hij de laatste versie, G, op het laatste blad van het cahier (zie *Bronbeschrijving*); ook hierin heeft hij lezingen gewijzigd.

Datering: Vermoedelijk eind 1919–eind 1922. De voltooiing zeer waarschijnlijk vóór 6 december 1922 (op die dag valt een versie van het gedicht 'Cha-wan' te dateren; deze is gebaseerd op het handschrift in het cahier uit I,3a groep 1, waarin ook G van 'Het adelszwaard' staat (G lijkt ongeveer gelijktijdig geschreven te zijn met de genoemde handschriftversie van 'Cha-wan'). D en E zijn na respectievelijk 30 oktober 1920 en 24 november 1920 ontstaan (zie de *Bronbeschrijving*). Van wanneer A, B, C-I en C-II dateren is niet met zekerheid te zeggen. B, C-I en C-II bevinden zich weliswaar op gedateerde documenten (respectievelijk maart 1916 en oktober 1915), maar dit behoeft niet te betekenen dat zij in die tijd geschreven zouden zijn. Men zie bijvoorbeeld F, geschreven na de herfst van 1920 (na D en E) op een kaart uit 1911. A ligt bij een katern dubbelbladen (II,6 groep 1) waarvan het eerste door Leopold gedateerd is: "Kerstmis '19". Op grond hiervan zou men kunnen besluiten dat A rond die tijd gemaakt kan zijn.

STEMMA

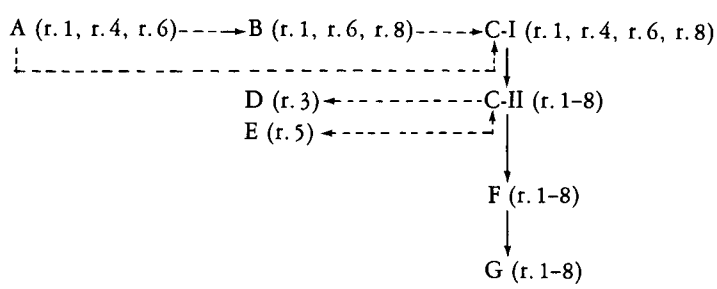

TOELICHTING BIJ DE PRESENTATIE

A, B, C-I, C-II, D en E worden in *transcriptie* weergegeven. C-II, F en G worden in de gecombineerde *synopsis* opgenomen.

De *leestekst* is gebaseerd op G.

Bijzonderheden: C-I en C-II staan in de bron op hetzelfde blad. Enkele woorden uit C-II zijn door die van C-I geschreven. Om de onderlinge positie van de elementen uit C-I en C-II enigszins in de geïsoleerde presentatie aan te geven verschijnt in C-II tussen vierkante haken een gedeelte van C-I.

Facsimiles: Van C-I en C-II wordt een facsimile aangeboden.

A

TRANSCRIPTIE

a aniline, b *potlood*

(1) op te maken
(2) grauwe mond
(3) *neergezet*
(4) rand v/d afgrond
(5) alphabet
(6)
(7) pen dwars. tars
(8) als van een tak zijn druppel
(9) hars

B

TRANSCRIPTIE

a gr inkt, b *aniline*

(1) *mommelend met*
(2) *verweerden*
(3) *mond*
(4) zwellen. *vergane*
(5) mengeling.
(6) is er geen
(7) zonder versnelling
(8) ruste-looze
(9) wanneer het verpoozen *overal loerende*
(10) ⟨mag⟩ komen mag?
(11) *laat zijn georgel*
(12) *dwalen door*_____
(13)
(14) van 1-16 Duinweg 18._____
(15)
(16) _____ *als slot en onderstreeping*
(17) *dwars* *koude winternacht*
(18) *grimmig* *zwaard* *gebed*
(19) *zwart bloed* *kind zelf als de*
(20) *langs de koude snee* *vorst*
(21) *geronnen* *onverbiddelijk*
(22) *in fonkelenden winternacht*
(23) *geboren*

[De strepen in r.(12) en r.(14) behoren tot fase a, de overige tot fase b]

C-I

TRANSCRIPTIE

a aniline

(1) grens hard
(2) als slot en eindstreep/ – ∪ – ∪ – ∪/kras en dwars
(3) beeindiging grimmig zwaard
(4) in fonkelende winternacht ge-
(5) boren
(6) als van een tak zijn druppel hars tars kind zelf als de vorst zit er in
(7) onverbiddelijk
(8) zwart bloed langs de snee
(9) geronnen
(10) II
(11) grauwe mond
(12) rand van de afgrond ook hier grens zij dezelfde grens gesneden

[C-I r.(6)–r.(9) staat op het handschrift meer naar rechts]

FACSIMILE C-I C-II

De Heer en Mevrouw Dr. P. ter Haar-
Liefrinck hebben de eer U kennis te geven
van het voorgenomen huwelijk van hun zoon
Barend met Mejuffrouw Cath. H. J. Voogd,
arvan de voltrekking zal plaats hebben
Donderdag 4 November a.s.

Delft, 21 October 1915.

C-II

TRANSCRIPTIE

a aniline, b *aniline*, c aniline, [ ] *[= C-I]*

(1)	*naakte* *onverricht*
(2)	het adelszwaard gedichtgericht
(3)	een
(4)	van
(5)	hoofdregel dit
(6)	*van het omsluierd doodsgezicht*
(7)	bl *op schemerland gericht*
(8)	*wijzen naar*
(9)	*van een diepte zonder grond*
(10)	[rand van de afgrond] *ravijnen*
(11)	*rand*
(12)	*wijzen ter eeuwigheid*
(13)	*omw*
(14)	*omwonden met de paardetrens*
(15)	schut
(16)	een dwars
(17)	kenter *tak met ranken* *franke*
(18)	*vroolijke* *bl*
(19)	laatste blad⟨zij⟩
(20)	*hier op het eindpapier het blanke*
(21)	achter
(22)	*als slot en grens*

[De doorhaling in r.(19): fase c]

D

TRANSCRIPTIE

a potlood

(1)	op schemerland ger

E

TRANSCRIPTIE

a aniline

(1)	omworpen met een p trens
(2)	
(3)	⟨in den lande⟩

SYNOPSIS

	C-II	a		aniline, b aniline, c aniline	
	F	a		zw inkt, b zw inkt, c aniline	
	G	a		zw inkt, b zw inkt, c potlood	
1	C-II	a		het adelszwaard [o]	*[←A(2); B(3), (18); C-I(3), (11)]*
		b		[ ]naakte[ ] [o]	
	F	a		Het adelszwaard, de grauwe mond	
		c		[ ] [adel]⟨s⟩[zwaard,] o [ ]	
	G			Het adelszwaard, o grauwe mond	^vingerwijzing*
2	C-II	a	?	hoofdregel dit van een gedicht	^gericht
		b	^		^onverricht
		b		van het omsluierd doodsgezicht	
	F	a		van een omsluierd doodsgezicht,	
		c	^		^overbuigend
		c	?	[van een]?[toe][o][doodsgezicht,]	
	G	a		van een vaag starend doodsgezicht	
		b		[ ] verwezen [ ]	
		c		⟨vaag⟩	
		c		[ ] ver [starend][ ]	
		c		[ ] veeg[ ]	
3	C-II	a	^	^bl/ik/	
		b	.	[ ] op schemerland gericht	*[←D(1)]*
	F	a		wijzer op schemerweg gericht,	
		b		⟨ ⟩	
		b		pad [ ]	
		c		[wijzer] [ ]	
	G	a		zandpad op schemering gericht	
		b		landpad [ ]	
		b		grind[pad][ ]	
		b		⟨ ⟩	
		c		⟨zand⟩⟨land⟩	
		c		[pad] dat [ ]	
4	C-II	b		[o] diepte zonder grond	*[←A(4), C-I(12)]*
		b		[o] van een [ ]	
		b		rand [ ]	
		b		wijzen naar [ ]	
		b		[ ] ravijnen [ ]	
		b	^	^wijzen ter eeuwigheid	
	F	a		rand van ravijnen zonder grond	
	G	a		rand van ravijnen zonder grond,	
	C-II F Ga			*[strofewit]*	
	Gb			*[strofescheiding opgeheven d.m.v. aansluitteken]*	

5	C-II	b ^	^omw	
		b	omwonden met de paardetrens	*[←E (1)]*
	F	a	omwonden met den paardetrens,	
		b	[omw]ikkeld [ ] een [ ]	
	G	a	omwikkeld met een paardetrens	
6	C-II	b	[o] tak met ranken	^franke *[←A(7),(8);*
		b	[o] [ ]	^bl[anke] *B(17),*
		b ?	[tak met]?vroolijke [ ]	*C-I(2),(6)]*
		c	een dwars[tak met][ ]	
	F	a	een tak met ranken,	
		b	⟨ ⟩	
		b	ge[o] slinger[ranken,]	
	G	a	als tak met ranken	
7	C-II	b	hier op het eindpapier het blanke	
		c ^	^laatste bladzij	
		c	[ ] [ ]⟨zij⟩[het blanke]	
		c	[ ] kenter[blad] [ ]	
		c	[ ] schut[blad] [ ]	
		c	[ ] achter[blad] [ ]	
	F	a	hier op het achterblad het blanke	
	G	a	hier op het achterblad het blanke	
8	C-II	b	als slot en grens	*[←B(16); C-I(1),*
	F	a	tot slot en grens.	*(2),(3),(12)]*
	G	a	tot slot en grens.	
	F G		*[streep]*	

*[*r. 1 G:* vingerwijzing *staat rechts boven het gedicht; mogelijk dient het woord als motto te worden opgevat]*

G

LEESTEKST

1 Het adelszwaard, o grauwe mond

2 van een { verwezen / { ver / veeg } starend } doodsgezicht

3 pad dat op schemering gericht
4 rand van ravijnen zonder grond,
5 omwikkeld met een paardetrens
6 als tak met ranken
7 hier op het achterblad het blanke
8 tot slot en grens.

[In het handschrift eindigt het gedicht met een streep]

2 'Soefisch' (32 voltooide kwatrijnen, alsmede enkele schetsen en fragmenten)

BRON-BESCHRIJVING

A

Franse prozavertalingen van Perzische teksten uit *La roseraie du savoir; choix de quatrains mystiques tirés des meilleurs auteurs persans.* Traduits pour la première fois en français avec une introduction et des notes critiques, littéraires et philosophiques par Hocéÿne-Âzad. Leide et Paris, 1906. Dit boekje bevat 467 genummerde kwatrijnen, geordend in verschillende afdelingen (zie ook deel II, 2.5). Een aantal van deze teksten heeft Leopold als literaire bron gebruikt. Zij dragen het sigle A.

B

Leopold heeft een aantal teksten in de *Roseraie* (zie hierboven) aangestreept en/of er in de marge potloodaantekeningen bij gemaakt. Zij behelzen voorstadia (ontwerpen en soms zelfs kladversies) van veel (niet alle) voltooide vertalingen; in een aantal gevallen ook is het gebleven bij niet verder uitgewerkte notities. Al deze marginale aantekeningen dragen het sigle B.

C

Van drie kwatrijnen is een voorversie bewaard gebleven op losse blocnotevelletjes: nr. 11 op een half, gelinieerd, blocnote-blaadje, afmetingen: 13,6 x 10,8 cm; nr. 13 en 18 op een gelijksoortig velletje. De versie van de drie kwatrijnen draagt het sigle C. Plaats in de nalatenschap: II,8 groep 2.

D

4 velletjes ongelinieerd papier die dubbelgevouwen zijn, zodat 16 bladzijden ontstaan. Deze zijn aan één zijde beschreven. Afmetingen per bladzijde: 21,1 x 13 cm. Hierop staat de eerst bekende voltooide versie van de reeks. Sigle: D. De kwatrijnen zijn genummerd, behalve het eerste – het motto-kwatrijn – dat als enige op de rechter helft van de bladzij is geschreven; het tweede gedicht draagt het nummer 1, het derde 2 etc. N.B. Voor de presentatie is gebruik gemaakt van een fotocopie van het origineel, dat in privé-bezit is.

E

Blauw cahier waarop een strookje (papier met linnen-persing) geplakt is met in inkt: "Oostersch II". Het schrift van 22 ongelinieerde bladen (afmetingen: 21 x 16,7 cm) bevat de kopij voor de bundel *Oostersch*; op blad 17–22 (door Leopold met blauw kleurpotlood genummerd 16–21) staat de tweede voltooide versie van 'Soefisch'. Sigle: E. De kwatrijnen zijn hier op een vergelijkbare wijze genummerd als in D; ook hier neemt het motto-kwatrijn een aparte positie in.

F

De bundel *Oostersch; verzen naar Perzische en Arabische dichters.* Door J.F. van Royen gedrukt als eerste zijner Kunera Pers. Het vierde boek voor de "Vereeniging der Vyftig". ['s-Gravenhage, 1922 [= 1924]].
Het boekje is gezet uit de Disteltype van L. Pissarro. Het is in rood, zwart en blauw gedrukt op Batchelorpapier, in een formaat van 24,5 x 17 cm. De oplage bedroeg 70 exemplaren, genummerd 1–50 en I–XX. De reeks 'Soefisch' staat op p. 13–19. Sigle: F. De kwatrijnen zijn op gelijke wijze genummerd als in D en E; het motto-kwatrijn is als enige geheel in rood gedrukt. Achterin de bundel zijn de namen van de auteurs der kwatrijnen

en hun 'levensjaren' opgenomen. Leopold had deze namen niet willen vermelden om de lezer "niet met namen lastig te vallen, die toch niets zeggen en om zelf niet den schijn van uiterlijk vertoon op te loopen" (brief aan Van Royen d.d. 27 augustus 1921); niettemin stuurt hij met deze brief een lijstje met auteursnamen op. Van Royen zette zijn plan om de namen wèl op te nemen door. Hij heeft verschillende Nederlandse arabisten advies gevraagd over de spelling van de namen en de geboorte- en sterfjaren. De auteurs van de kwatrijnen nr. 14 en 15 heeft Leopold niet meer kunnen achterhalen. Als de bundel in januari 1924 verschenen is, schrijft Leopold aan Van Royen onder meer: "Ook de inhoudsopgave is van zulk een weidsche pracht voor het oog, dat ik er bijna mee verzoend ben" (brief d.d. 9 januari 1924). Voor nadere gegevens omtrent deze kwestie en het tot stand komen van de bundel (de eerste publikatie van de Oosterse gedichten) zij men verwezen naar de historisch-kritische uitgave van de tijdens Leopolds leven uitgegeven gedichten.

ONTWIKKELINGSGANG

Leopold heeft, naar men mag aannemen, de kwatrijnen die hij voor bewerking geschikt achtte in de *Roseraie* (A) aangestreept en/of in de marge notities bij de teksten gemaakt – die als voorstadia kunnen worden beschouwd (B). Het is zeer waarschijnlijk dat de dichter van alle kwatrijnen die uiteindelijk in 'Soefisch' zouden worden opgenomen, een meer uitgewerkte kladversie heeft gemaakt. Een dergelijk stadium is slechts van nr. 11, nr. 13, en nr. 18 bewaard gebleven (C). Op grond van deze, grotendeels verloren gegane, voorversies (C) heeft Leopold een netafschrift gemaakt (D). Naderhand, als hij publikatie van zijn Oosterse gedichten overweegt, schrijft hij de reeks 'Soefisch' af in het cahier 'Oostersch II' (E). E heeft vrijwel zeker gediend als kopij voor de druk (F).

Datering: De gedichten zijn waarschijnlijk ontstaan in de periode 1915–1919. In 1920 heeft de dichter er de laatste hand aan gelegd. "In de herfst van dat jaar lichtte een kennis van Leopold, Jhr. D.F.W. van Lennep uit Amsterdam, Van Royen in over het bestaan van de verzen en vroeg hem of hij ze zou willen uitgeven in de bibliofiele reeks De Zilverdistel". Pas in de nazomer van 1921 stuurde Leopold de gedichten toe aan Van Royen opdat deze "al vast begon met er mede kennis te maken" (brief d.d. 16 augustus 1921). In september of begin oktober 1921 kreeg Leopold een eerste proef toegezonden. De produktie van het boek werd door verschillende factoren vertraagd. Zo heeft de toevoeging van de auteursnamen veel tijd gekost (zie *Bronbeschrijving*). De bundel verscheen zoals gezegd begin januari 1924. (Zie verder de historisch-kritische uitgave van de tijdens Leopolds leven gepubliceerde gedichten waaraan hier gegevens zijn ontleend.)

STEMMA I

'Soefisch'

A (*Roseraie*; literaire bron; *niet* bij nr. 14 en 15)
↓
B (marginale notities; *niet* bij nr. 6, 13, 14, 15, 23)
↓
C (kladversie; alleen bewaard bij nr. 11, 13 en 18)
↓
D (netafschrift)
↓
E (kopij)
↓
F (druk)

STEMMA II

Niet in 'Soefisch' opgenomen gedichten – aangestreepte kwatrijnen en onuitgewerkte schetsen en fragmenten

A (*Roseraie*; literaire bron; nr. 36, 42, 52, 78, 104, 106, 129, 137, 158, 164, 183, 184, 186, 188, 189, 266, 271, 276, 354, 360, 364, 365, 372, 378, 379, 380, 382, 386, 388, 410, 411, 419, 429)

B (marginale notities: *alleen* bij A nr. 78, 104, 137, 158, 164, 183, 184, 189, 266, 271, 276, 354, 360, 364, 365, 379, 380, 386, 410)

TOELICHTING BIJ DE PRESENTATIE

Eerst wordt de tekstontwikkeling van 'Soefisch' gepresenteerd. De weergave geschiedt per kwatrijn. Boven de presentatie van elk kwatrijn staat het nummer dat Leopold eraan heeft toegekend.
Vervolgens wordt (per kwatrijn) A, de Franse tekst, weergegeven (met vermelding van het nummer dat de tekst in de bron draagt). De naam van de auteur, die onder elk gedicht wordt genoemd, wordt overgenomen. De *noten* die de vertaler overvloedig aan zijn bewerking heeft toegevoegd worden in de regel weggelaten. (Deze annotaties bevatten voor het grootste deel verwijzingen naar de Westerse literatuur of naar de Heilige Schrift.) Van deze regel wordt afgeweken indien Leopold kennelijk gebruik heeft gemaakt van de informatie die de noot geeft en/of als hij de annotatie heeft aangestreept. (In de meeste gevallen bevat de noot dan een nadere toelichting van de vertaler bij de betekenis van een woord in het origineel.)
Onder de weergave van A volgt de *gecombineerde synopsis* van alle teksteenheden die van het kwatrijn zijn overgeleverd. N.B. Ook de teksteenheden die niet meer dan een verzameling losse notities zijn, worden in de synopsis opgenomen – waarbij wordt afgeweken van de in 6.4.2 geformuleerde regel. Synoptische weergave is hier echter verdedigbaar. Doordat er een voorbeeldtekst aanwezig is en de vorm (vier regels van bepaalde lengte en met een bepaald rijm- en metrisch schema) van te voren vastligt, is het in bijna alle gevallen mogelijk uit te maken in welke regel een 'los element' moet worden ingepast.
Na de presentatie van de reeks worden de namen en de jaartallen weergegeven van de oorspronkelijke auteurs, zoals die in de inhoudsopgave van de bundel *Oostersch* (F) zijn opgenomen.
Tenslotte worden alle kwatrijnen uit de *Roseraie* (A) weergegeven die door Leopold zijn aangestreept en/of door hem van aantekeningen zijn voorzien maar die niet door hem voltooid zijn en niet in 'Soefisch' zijn opgenomen.[1] In de presentatie wordt eerst het nummer gegeven dat de tekst in de *Roseraie* draagt, vervolgens de Franse vertaling met de auteursnaam, maar zonder eventuele noten van de vertaler, en uiteindelijk de *synopsis* van B (de marginale aantekeningen – indien aanwezig).

Een *leestekst* wordt niet gegeven. De staat van de onvoltooide kwatrijnen is zo fragmentarisch dat een zinvolle leestekst niet kan worden geconstitueerd. De synoptische presentatie van de kwatrijnen uit 'Soefisch' is in het algemeen vrij eenvoudig; een *leestekst* zou de toegankelijkheid van het apparaat nauwelijks vergroten. Hoewel een historisch-kritische editie uiteraard een leestekst van de kwatrijnen moet geven, is in deze studie hiervan afgezien.

---

[1] Het kwatrijn van Omar Khayyam (A nr. 429) heeft Leopold later wél vertaald (zie 'Oostersch III' nr. 15, editie Van Eyck, p. 217), maar naar een andere bron.

Bijzonderheden: Om onnodige herhaling te vermijden is boven elke synopsis het kopje *Synopsis* achterwege gebleven en is ook de fasen- en schrijfstof-aanduiding weggelaten. Hier volgt per teksteenheid de vermelding van de door Leopold gebruikte schrijfstof.
B: alle fasen: potlood
C: alle fasen: potlood
D: inkt (waarschijnlijk zwartige inkt – de inktsoort is niet op de gebruikte fotocopie te achterhalen)
E: zwartige inkt
Bij nr. 18 is de presentatie van C in de gecombineerde synopsis niet geheel zeker. Daarom wordt er een alternatieve synoptische presentatie van C gegeven.

Facsimiles: Van C nr. 18 (zich bevindend op een blaadje waarop ook C nr. 13 staat) wordt een facsimile gegeven.

[titel]

A B C	[o]
D E	Soefisch.
F	Soefisch

[motto]

A: *[nr. 57]* Seigneur! qu'il est doux de rire sans (ouvrir) la bouche. Sans le secours des yeux, de considérer les créatures du monde.
Assieds-toi et voyage, car il est excessivement agréable de parcourir la terre sans se fatiguer les pieds!
Afzèl.

1	B	a	^zonder mond
		c	o zoetheid van te lachen zonder mond
	D		O, zoetheid van te lachen zonder mond
	E F		O zoetheid van te lachen zonder mond
2	B	a	^wereldrond
		b	[o] zonder oogen ga te slaan [o] [ ]
		c	van [ ] te bezien [o] [ ]
		c	[ ] overzien [o] [ ]
		c	[ ] be[zien] [o] [ ]
	D		en zonder oogen te bezien het wereldrond.
	E F		en zonder oogen te bezien het wereldrond!
3	B	a	^verre
		c	Zit stil en reis o zoetheid van een tocht
	D E F		Zit stil en reis; o zoetheid van een tocht
4	B	a	^voeten wond
		b	zonder bestofd zijn, zonder [ ]
	D		zonder vermoeidzijn, zonder voetenwond.
	E F		zonder vermoeidheid, zonder voetenwond!

[nr. 1]

A: *[nr. 38]*

En cherchant le secret de ce ciel au mouvement circulaire, notre tête a beaucoup tourné comme le compas.

Ce corps semblable à une aiguille* a été brisé à la tâche; (mais) hélas! nous ne sommes pas parvenus à débrouiller cet écheveau!

Rèzi de Nichâpour.

* A cause de son extrême maigreur.

1 B b ^ ^raden
c om s hemels cirkelgang [o] [ ]
D E F Om 's hemels cirkelenden loop te raden

2 B [o]
D E F keerde ons hoofdkompas naar alle graden;

3 B [o]
D E F ons lichaam is gebroken als een naald

4 B a ^ ^streng van draden
c om te ontrafel/en/ dit [ ]
D E F in het ontraaflen van dit streng van draden.

[nr. 2]

A: *[nr. 41]*

O toi qui es un exemplaire du livre divin; toi qui es le miroir de la souveraine beauté!

Rien de ce qui existe au monde n'est hors de toi; demande (ce que tu désires) à toi-même, car tu es tout ce que tu veux être!

Afzèl.

1 B a ^ ^af exemplaar
D Gij, van het Goddelijk geschrift een exemplaar,
E Gij, van het ⟨g⟩Goddelijk geschrift een exemplaar,
F Gij, van het Goddelijk geschrift een exemplaar,

2 B a ^ ^weerspiegelaar
D E F van Hoogste schoonheid een weerspiegelaar,

3 B [o]
D wat is, is al in u; vraag aan u zelven
E F wat is, is al in u, vraag aan u zelven

4 B [o]
D E F uw wenschen, hun vervullen ook is daar.

[nr. 3]

A: *[nr. 46]* Ni toi, ni moi ne parviendrons à connaître les secrets de l'éternité; nous ne trouverons, ni l'un ni l'autre, le mot de cette énigme.

La question qui nous concerne se traite derrière un rideau; quand le rideau tombera, tu ne seras pas là, ni moi non plus*!

Abol-Haçan de Kharaqân.

* Ou bien: "Il n'y aura plus de *toi* ni de *moi!*" Peut-être est-ce là une allusion à l'absorption dans le grand Tout. [...] *[dit gedeelte van de noot is door Leopold aangestreept]*

1	B	a	Noch gij noch ik [o]
	D E F		Noch gij noch ik doordringt den buitenschijn
2	B	a	zie wat ons boeit, speelt achter een gordijn
	D E F		der eeuwigheid, want achter een gordijn
3	B	a	[o] wanneer het valt
		a	[o] en als [ ]
	D E F		speelt wat ons boeit; wanneer de sluier valt,
4	B	a	zal er geen ik, zal er geen gij meer zijn
	D E F		zal er geen ik, zal er geen gij meer zijn.

[nr. 4]

A: *[nr. 50]* Pour celui que toujours la grâce de Dieu accompagne, le roi est égal à un mendiant, et le mendiant vaut un roi.

Dans la forme des créatures, il voit le sens divin; car, en vérité, l'homme est fait à l'image de Dieu.

Kâhi de Kaboul.

1	B	a ^	^rijk
		b	Wie is [o] de gunst des Heer*[en]* [ ]
		b	Voor hem die [is de gunst des Heer*[en]* rijk]
	D		Voor wien de glans des Oppersten omspeelt,
	E		Voor wien de glans des ⟨o⟩ Oppersten omspeelt,
	F		Voor wien de glans des Oppersten omspeelt,
2	B	a ^	^gelijk
		b	staan koninge*[n]* en bedelaar*[s]* [ ]
	D		is koning rijk noch bedelaar misdeeld;
	E F		is koning rijk noch bedelaar misdeeld,
3	B		[o]
	D E F		hij kent der schepselen verborgen zin
4	B	a ^	^blijk
	D E F		en weet: de mensch is Godes evenbeeld.

A: *[nr. 55]*

Sur la page de l'existence, comme la plume, *nous passons;* après y avoir tracé l'expression de nos chagrins, *nous passons.*

Dans cet orageux océan qui est sans limites, pareils aux flots consécutifs, l'un après l'autre, *nous passons*!

Fékri du Khoraçân.

1	B	a	^ ^stift
		b	over het blad des levens als een [ ]
	D E F		Over het blad des levens als een stift
2	B	a	^ ^schrift
		b	schrijven wij [o] onzer zorgen [ ]
	D		schrijven wij angstig onzer zorgen schrift;
	E F		schrijven wij angstig onzer zorgen schrift,
3	B	b	in deze wilde [o] kusten
		c	[ ] [o] zonder [ ]
	D E F		in dezen oeverloozen oceaan
4	B	a	^ ^wuft
		a	^ ^voortgaan ^wij
		c	volgen wij elkander als een golvendrift
		c	volgende golven in een ijdele drift
		c	[ ] vergeefsche [ ]
	D E F		verlaten golven in verloren drift.

A: *[nr. 62]*

Qu'est-ce que le coeur? une ardeur qui brûle dans notre poitrine. Et le corps? la cible des peines, des douleurs et des calamités.

En un mot, nous voyons liguées contre notre existence, d'un côté la mort, et de l'autre côté la vie!

Mo'mén de Yèzd.

1	D E F	Het hart – een gierig vuur, dat ons verbrandt,
2	D	het lijf – doelwit van kwalen allerhand.
	E F	het lijf – doelwit van kwalen allerhand;
3	D	Ziet gij, hoe tegen ons berooid bestaan
	E F	ziet gij, hoe tegen ons berooid bestaan
4	D E F	de dood hier, ginds het leven samenspant?

A: *[nr. 68]*

Tantôt je me vois lumière des régions sublimes, tantôt je ne suis qu'ombres et ténèbres.

Ma vision s'étend au delà des cieux, et ma personne est dans la terre; que faire Seigneur! et que dois-je penser de moi?

Sèhâbi.

1	B	a	Dan ben ik licht der opperste gewesten
		b	[ ] hoogste hemelhoven
		b	⟨hemel⟩
		b	[ ] [hoogste] aether[hoven]
		b	[ ] [o] [ ] zon te boven
		b	[ ] [o] [ ] trans [ ]
	D E F		Dan ben ik licht, den hoogsten zon te boven,
2	B	b ^	^nacht
		b ^	^somberte
		c ^	^dooven
		c ^	^in duister ik [ ]
		c	dan ga ik neer [ ] [ ]
		c	[ ][in] diepste [duister] [ ]
	D E F		dan ga in diepste duisternis ik dooven.
3	B	c	mijn ziel rijst hemelhoog, mijn lijf is hier
		c	⟨hoog⟩
		c	[ ] [hemel]uit[,] [ ]
	D E F		Mijn ziel rijst hemeluit, mijn lijf is hier –
4	B	b ^	^gelooven
		c	wat moet ik doen Heer, wat van mij gelooven
		c	Hoe kan ik Heer, hoe aan mij zelf [ ]
		c	wat moet [ ] wat van [ ][ ]
	D E F		Wat moet ik Heer, wat van mijzelf gelooven?

[nr. 8]

A: *[nr. 123]*

L'abaissement est la gloire des hommes sages; ne recherche pas les honneurs, tant que l'humilité te sera possible.

Ne t'assieds pas avec ceux qui occupent les premières places,* car dans la balance, c'est l'extrémité la plus légère (du fléau) qui s'élève.

Qodsi.

* *Sadr-nêchîn*, qui occupe la première place. On observe en Perse une étiquette assez sévère à l'égard des préséances. Le *sadr*, qui est la place la plus honorable, se trouve d'ordinaire à l'extrémité de la salle opposée à la porte; il est en outre marqué par un petit tapis de luxe, et des coussins. Tous les visiteurs sont rangés, à partir de ce point, dans un ordre strictement déterminé par leur importance et leur position sociale; les moins distingués se tenant près de la porte.

1/2	B a ^	^bijkans	
1	D E F	Des harten deemoed is des wijzen glans	
2	D E F	en simpelheid is overdaad bijkans;	*[cf. B 1/2]*
3	B	[o]	
	D E F	zet u niet neder aan het boveneinde,	
4	B a	De lichtste schaal gaat hoog van de balans	
	D	de lichtste schaal gaat hoog van de balans.	
	E F	de lichtste schaal gaat hoog van den balans.	

[nr. 9]

A: *[nr. 126]* Tous les talents devinrent soudain des défauts (à mes yeux), quand un rayon du monde invisible* tomba sur mon existence.

Un matin, le nénufar déployait avec ostentation sa beauté, mais le soleil s'étant élevé (sur l'horizon), il s'enfonça dans les profondeurs.

Sèhâbi.

* Il s'agit de la grâce divine.

1	B	[o]
	D E F	Al mijn verdiensten als verwijten klonken,
2	B a ^	^blonken
	D E F	toen er een Hoogste straal heeft toegeblonken;
3	B	[o]
	D E F	des morgens tooide zich de nenufar,
4	B a ^	^gezonken
	a ^	^schuil
	b	[o] is hij omlaag [ ]
	b	des middags [o] [ ]
	b	des vollen daags [ ]
	D E F	des vollen daags is hij omlaag gezonken.

[nr. 10]

A: *[nr. 174]* Plus je suis vêtu, plus je me sens dénudé. Plus je suis près, plus je me trouve éloigné.

Bonté divine! dans ma stupéfaction, plus je vois cette beauté, plus je suis aveuglé!

Rèzi d'Artimân.

```
1  B     a        hoe meer gekleed, hoe   naakter     ik mij vind
         b  ^                            ^berooid*
         b      [                       ] blooter     [           ]
         b      [                       ] armer       [           ]
         b      [                       ] schamel[er] [           ]
   D E F          Hoe meer gekleed, hoe   naakter     ik mij vind,

2  B     a        hoe  nader ik ben,  hoe  verder   ik mij vind
         b      [                       ] minder   toegezind
         b      [    ] dichterbij[,]  [                       ]
         c      [                                ]   nagezind
   D E F          hoe  dichterbij,     hoe  minder   toegezind;

3  B     c        goddelijke      luister, in verbijstering
         d  ?^                   ^luister,
         d      verbijsterende [        ] [     o     ]
         d      O, dez[e] [verbijsterende luister,]
         d  ?^    ^vervreemde                                    [ws bij nr. 11, r. 1a]
   D E F          goddelijk licht, verbijsterende luister,

4  B     a        hoe meer ik zie, hoe meer   ben  ik  verblind
   D               hoe meer ik zie, hoe meer   ik word   verblind!
                  [                          ] [word ik] [          ]
   E F            hoe meer ik zie, hoe meer   word ik   verblind!
```

[* B r. 1: berooid *staat boven* naakter; *mogelijk is* berooider *geïntendeerd (en de lezing:* hoe meer gekleed, berooider ik mij vind*)]*

[nr. 11]

A: *[nr. 175]*

Aux yeux de celui qui a dit adieu aux désirs, l'univers entier est beau et les dispositions en sont louables.

C'est rechercher le monde que le blâmer; tel l'acheteur qui a coutume de déprécier la marchandise*.

Sèhâbi.

* *Chi biasima vuol comprare*, qui déprécie veut acheter. *Malum est, malum est, dicit omnis emptor,* cela ne vaut rien, dit tout homme qui achète. [...]

1/2	B	a	? ^	^vervreemde	*[of bij nr. 10, r. 3d]*
1	C	c		Die opgaf alle wenschen, alle hopen	
		c		[ ] van zich deed elk [wenschen, alle hopen]	
	D E F			Wie van zich deed elk wenschen, alle hopen,	
2	B	a	^	^Dierbaarste van	
	C	c		hem ging [o] het ware oordeel open	
	D E F			hem ging der dingen wijze schikking open;	
3	B			[o]	
	C	b		de wereld laken is de wereld zoeken	
	D E F			de wereld laken is de wereld zoeken,	
4	B	a	^	^afgeven	
	C	a		Wie op de waar afgeeft wenscht ze te koopen	
		a		[ ] [afgeeft op de waar] [ ]	
		b	^	^misprijzen	
	D E F			wie afgeeft op de waar, verlangt te koopen.	

[nr. 12]

A: *[nr. 177]* De quelque façon que la fortune te suscite des peines et des tracas, patiente; autrement, elle t'en suscitera de pires.

On ne peut pas avec la main repousser les vagues de la mer; car le mouvement de cette main fait naître une autre vague.

Sèhâbi.

1	B	a	^	^slaan
	D E F			Hoe ook het lot met kwelling u mag slaan,
2	B	a	^	^laat het begaan
	D			wees stil, gij maakt het erger, laat begaan.
	E F			wees stil, gij maakt het erger, laat begaan;
3	B	b		geen hand duwt weg de golven v/an/ d/e/ zee
	D			Wie duwt de golven van de zee terug?
	E F			wie duwt de golven van de zee terug?
4	B	a		Het pogen zelf doet zelf een golf ontstaan
		a		[ ] weer [ ]
		a		[ ] al [ ]
		a		[ ] slechts [ ]
		a		[ ] [ ] [een] nieuwe [ ]
	D			Het pogen zelf doet weer een golf ontstaan
	E			het pogen zelf doet weer een golf ontstaan⟨?⟩.
	F			het pogen zelf doet weer een golf ontstaan.

[nr. 13]

A: *[nr. 178]* Tant que les révolutions de la sphère céleste dureront et que la lune suivra sa marche, il y aura beaucoup de mauvais jours et de situations misérables.

Cherches-tu la pureté morale? Résigne-toi au trouble et à l'anxiété; le polisseur de miroirs a toujours les mains noires.

Sèhâbi.

1	C	a		Zoolang [o] zal branden
		b		[ ] [o] warande
		b		[ ] de zon gaat [o] [ ]
	D E F			Zoolang de zon gaat langs de lichtwarande,
2	C	a		zullen er dagen zijn van angst en schande
		b		⟨ ⟩
		d		[ ] vrees [ ]
		d	?	zijn uwe dagen[o] ?[ ]
		d	?	zijn veel de dagen van berouw ?[ ]
		d	?	[ ] uw [vrees] ?[ ]
	D E			zullen er dagen zijn van vrees en schande;
	F			zullen der dagen zijn van vrees en schande; *[zetfout:* der*]*
3	C	a		wie reinheid zoekt, zal angst en [o] vinden
		c		[ ] schrik [ ] [o] [ ]
		c		[ ] zij voorbereid [o]
		d		[ ] verwachte moeite en angst
		d		[ ][schrik] [ ]
		d		[ ][2] en twijfel
		d		[ ][angst] [ ]
		d		[ ][3] [en] druk
		d		[ ][3] [ ] kwelling
		d		[ ][zal] [3] [ ][kwelling/twijfel][vinden]
	D E F			wie reinheid zoekt, zal angst en kommer vinden,
4	C	a		De spiegelslijper zelf heeft zwarte handen
	D E F			de spiegelslijper zelf heeft zwarte handen.

[nr. 14]

[geen thematische bron gevonden]

1	D E F	Het antwoord en al het verweer van dezen
2	D E F	zal arbeid, eenzaamheid en zwijgen wezen;
3	D E F	dit bij zijn leven, maar na zijnen dood
4	D E F	dan wordt hij door zijn werken uitgewezen.

[nr. 15]

[geen thematische bron gevonden]

1	D E F	O wereld, die zoo zeer subtiel en fijn
2	D E F	te duiden weet den uiterlijken schijn,
3	D E F	houd u daaraan; hoe zou het vol doorgronden
4	D E F	uw zelfgenoegzaamheid noodlottig zijn!

[nr. 16]

A: *[nr. 185]* La société des hommes, même pendant un seul instant, est un poison. L'opium donne de l'amertume, même s'il n'y en a que la valeur d'une lentille.

Nous n'avons pas besoin du commerce des hommes; la douleur causée par la perversité de notre propre nature nous suffit.

Mo'mén de Yèzd.

1	B	c		Hoe kort ook, omgang is een scherp venijn	
		c	?^	^fijn	*[of bij 2]*
		c	?^	^pijn	*[of bij 2]*
	D			Hoe kort ook, omgang is een fel venijn;	
	E F			Hoe kort ook, omgang is een fel venijn,	
2	B	b	^	^korrel	
		b	?	[o][ ][o] verbittert [o]	
		b	?	[o][ ][o] [ver]galt den wijn	
		b	?^	^klein	*[of bij 1]*
		b	?^	^grein	*[of bij 1]*
		b	?^	^zweem	*[of bij 1]*
	D			één korrel opium vergalt den wijn;	
	E			Één korrel opium vergalt den wijn,	
	F			Eén korrel opium vergalt den wijn,	
3	B	a		[o] ons is genoeg	
	D			wij derven andren niet, ons is genoeg	
	E F			Wij derven andren niet; ons is genoeg	
4	B	a		de smart om eigene verdorvenheid	
	D			de eigen smart om ons verdorven zijn.	
	E F			De eigen smart om ons verdorven zijn.	

A: *[nr. 263]*

L'homme qui m'a trouvé mauvais, a lui-même un mauvais naturel; et celui qui me tient pour bon, est bon lui-même.

Le caractère de celui qui parle paraît dans ses discours: il ne s'écoule de la cruche que ce qu'il y a dedans*.

Bèhâï d'Amol.

* Ce dernier vers est un proverbe qu'on cite souvent; le français nous offre un dicton presque identique: *Il ne sort du sac que ce qu'il y a dedans.* [...]

1	B	a	^zin is	*[of bij 2]*
		b	Hij minacht mij die zelve min is	
	D E F		Hij minacht mij, wiens eigen wezen min is	
2	B	a	^begin	*[of bij 1]*
	D E F		en hij vindt goed, die zelve goed van zin is;	
3	B	b	Men vindt alleen zich zelf in anderen terug,	
		b	[ ] herkent [ ]	
		b	[ ] begrijpt wat v*[*an*]* zichzelf*?* in*?* ander*[*en*]* is *[of:]*	
		b	[ ] begrijpt wat *[*xxxxxxx*]* een*?* ander is	
		b	[ ] verklaart [*?*]	
		b	[ ] verklapt [*?*]	
		b	Wie over andren spreekt ontdekt zich zelven	
		b	[ ] [ont]hult [ ]	
		b	[Wie]⟨over⟩[and*/e/*ren] be[spreekt] bespreekt [zich zelven]	
	D E F		wie anderen bespreekt, bespreekt zich zelf,	
4	B	a	er komt niets uit de kruik dan wat er in is	
		a	[ ] loopt [ ]	
	D		er komt niet uit de kruik dan wat er in is	
			⟨ ⟩	
			[ ] loopt [ ]	
	E F		er komt niet uit de kruik dan wat er in is.	

A: *[nr. 355]*

Oh! prends garde et ne détourne point ton visage des pauvres, afin de ne pas être écarté de leurs prières.

Il y a un langage secret dans la ligne du grain de blé*, qui te dit: "Une moitié en est pour toi, et l'autre moitié pour les pauvres."

Mèdjzoûb de Tèbrîz.

* Le sillon longitudinal du grain de blé. Le mot *khètt* (ligne) signifie également "écriture", sens qui s'accorde bien avec "langage secret". *[Deze noot door Leopold aangestreept]*

1	B	a	^ ^gemeden
	C		[o]
	D		O, heb den blik der armen niet gemeden,
	E F		O heb den blik der armen niet gemeden
2	C	a	^ ^gebeden
		c	dat gij niet wordt gemist in hun gebeden
		c	[ ] geschuwd [ ]
	D E F		dat gij niet wordt geschuwd in hun gebeden;
3	B	a	^ ^split
	C	b	de helft voor u, de andere voor de armen *[of bij 4]*
		b	het split der tarwekorrel ⟨zegt⟩ is een schrift:
	D E F		het split der tarwekorrel is een schrift:
4	B		[o]
	C	a	het [o] helft [o] gesneden
		a	[ ] [o] deel [o] [ ]
		a	voor u het een, voor de armen is het tweede
		b	een helft voor u, voor anderen de tweede
	D E F		één helft voor u, voor anderen de tweede.

[Alternatieve presentatie van C]

1	C		[o]
2	C	b	^ ^gebeden
		d	dat gij niet wordt gemist in hun gebeden
		d	[ ] geschuwd [ ]
3	C	c	het split der tarwekorrel ⟨zegt⟩ is een schrift:
4	C	a	de helft voor u, de andere voor de armen
		a	het [o] helft [o] gesneden
		a	[ ] [o] deel [o] [ ]
		b	voor u het een, voor de armen is het tweede
		c	een helft voor u, voor anderen de tweede

[nr. 19]

A: *[nr. 371]* Le temps de jeter un regard et il ne reste plus ni saule ni cyprès, ni les épines des passions, ni les roses de l'espérance.

Avec le boisseau de la lune et du soleil, le laboureur du ciel mesure la moisson de la vie des humains.

Vâlèh de Boroudjerd.

1	B	a	^ ^Een blik en ^verpoost
		c	een blik – en sierwilg noch Cy.*[pres]* verp[oost]
	D E F		Een wenk en sierwilg noch cypres verpoost

FACSIMILE Nr. 18 C (en nr. 13 C)

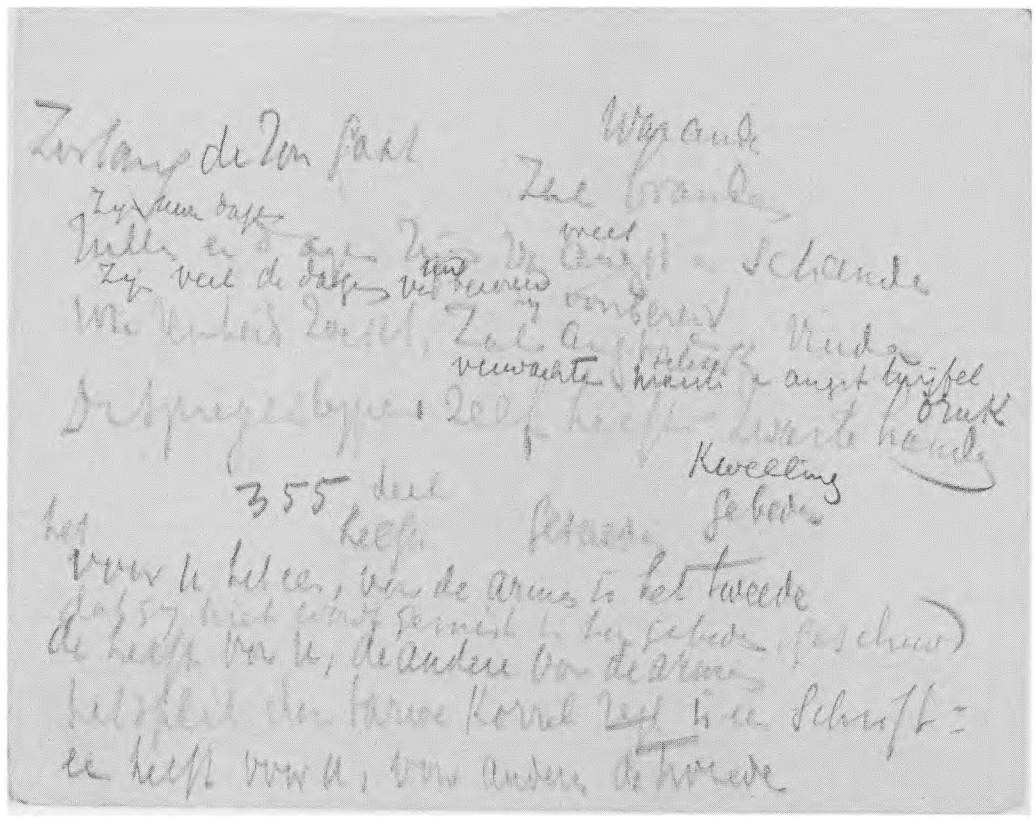

2 B a ^ ^troost
b de hartsto/cht/ v/an/ de rozen[troost]
c noch h./artstocht/ noch de rozentroost
D E F noch doornen noch der rozen oogentroost;

3 B a ^ ^ploeger
b met zon en maan als schepels meet de landman
b [ ][ploeger]
D E F met zon en maan als schepels meet de ploeger

4 B a ^ ^oogst
b des hemels [o] zijnen levens[oogst]
b [des hemel]⟨s⟩akkers [ ]
D E F des hemelakkers zijnen levensoogst.

[nr. 20]

A: *[nr. 376]* Seul et caché à toutes les créatures, *je pleure**; avec un coeur endolori, les yeux (levés) au ciel, *je pleure*.

Tel un enfant qui verse les larmes sur un oiseau envolé, ainsi sur ma vie écoulée *je pleure*!

Saadi.

* Au lieu de *tènhâ* (seul), l'édition de Tèbriz porte *chèbhâ* (les nuits).

1 B a ^ ^schrei ik
a Stil op mijn bed ter neergeslagen [ ]
c ? nacht op mijn ?[ ]
c ?^ [op mijn] donkere ?[ ]
c ?^ in de donkerte ?[ ]
D E F Stil op mijn bed terneergeslagen schrei ik

2 B a ^ ^in wanhoopsvlagen
b den hemel al mijn leed te klagen
b [o] zonlicht [ ]
c of den dag [ ]
c [ ] des daags [ ]
c of opgeschrikt [in wanhoopsvlagen]
D of opgeschrikt in wanhoopsvlagen schrei ik,
E F of opgeschrikt in wanhoopsvlagen schrei ik;

3 B c een kind dat jammert om zijns vogels vlucht
c ^ ^ontvlogen vogeltje
c ^ ^ontsnapte [ ]
d [een kind] aan wie [zijn] troeteling ontkwam
d [ ][ont]vlood
d [ ][ont]glipte
d [ ][ont]s[lipte]
D E F een kind, dat jammert om zijn liefst verlies,

4	B	b	zoo over mijn vervlogen leven schrei ik
		b	[ ][ver]geten dagen [ ]
	D E F		zoo over mijn vervlogen dagen schrei ik.

[nr. 21]

A: *[nr. 387]* Ils ont vécu quelque temps, puis finalement ils sont morts; la jeunesse les a déçus, et la vieillesse les a abreuvés de chagrins.

Dans le fleuve du monde, où alternent le chaud et le froid, ils ont couru comme l'eau, puis se sont figés comme la glace!

Sèhâbi.

1	B	b	zij leefden, stierven, waren jong onwijs
	D		Zij leefden, stierven, waren jong onwijs
	E F		Zij leefden, stierven; waren jong onwijs
2	B	b	werd/en/ [o] grijs
		c	en werden zat van zorgen en van kwalen grijs
		c	[ ] last[en][ ]
		c	[ ] – ∪ – ∪ [ ]
		c	[ ][– ∪]dom [∪] [ ]
	D E F		en werden zat van zorg en kwalen grijs;
3	B	c	In dezen stroom van hitte en van kou
		c	[ ] wissel[stroom][ ]
	D E F		in dezen stroom van hitte en van kou
4	B	a	liepen ze als water, zijn als ijs versteven
		a	[ ][verst]ijfd
	D E F		liepen ze als water, zijn gestold als ijs.

[nr. 22]

A: *[nr. 389]* L'âge courbe la taille et rend la figure blême; l'âge brise et anéantit la force des lions.

Je demandai: "Quel est le plus grand mal, de la vieillesse ou de la mort?" Une voix cria: "*La vieillesse, la vieillesse!*"

Mo'men de Yèzd.

1	B	a	^	^vaal ^grauw
		b	^	^krom
		c		grauw het gezicht en de gestalte [ ]
		c	?	de Tijd maakt grauw de wangen ?[en de gestalte krom]
		c		[ ] stram en – ter voet en krom
		c		[ ] ingezakt van lijf [ ]
	D E F			De tijd maakt vaal, onoogelijk en krom

2	B	c ^	^en alle krachten breekt ^brengt om
		c	[ ][breekt] er [alle krachten][ ] ze [ ]
		c	[ ] sloopt [ ]
	D E F		en breekt er alle kracht en brengt ze om;
3	B	c	Ik vroeg, is er iets ergers dan de dood
		c	[ ] triesters [ ]
		c	[ ] droevers [ ]
		c	[ ] wreeders [ ]
		c	[ ] vernielenders [ ]
		c	[ ] fellers [ ]
	D E F		ik riep: is er iets triesters dan de dood?
4	B	a	Men riep de oud*[erdom]*, de ouderd.*[om]*
		a	Er klonk: [ ]
		a	Het [ ]
	D E F		het klonk: de ouderdom, de ouderdom.

[nr. 23]

A: *[nr. 398]* Hélas! la meilleure partie de ma vie *a passé*; l'époque où le coeur pouvait goûter quelque joie, *a passé*.

Le temps de la jeunesse qui était un printemps délicieux, rapide comme la saison des roses, ou la lueur de l'éclair, *a passé*!

Seÿf d'Esfèrèng.

1	D	O tijd, waarin mijn smachten ligt, voorbij!
	E F	O tijd, waarin mijn smachten ligt, voorbij,
2	D	toen nog mijn hart was zacht en licht, voorbij!
	E F	toen nog mijn hart was zacht en licht, voorbij,
3	D E F	lente des levens, lokkend spel en wuft
4	D	als droomen, mijner nachten licht, voorbij!
	E F	als droomen, mijner nachten licht, voorbij.

[nr. 24]

A: *[nr. 404]* Qu'ils possèdent une natte de jonc ou un trône, finalement, tous les hommes se dirigent vers le néant.

Tout ce qui se trouve sous la voûte couleur d'émail* sera enfin enivré avec la coupe de la mort.

Mo'mén de Yèzd.

* La voûte azurée du ciel.

1 B b ^ ^kemeltent ^koningszaal
D E F Uit kemeltenten, uit den koningszaal

2 B b ^ ^portaal *[of bij 1]*
b ^ ^verdwijnen ^ga binnen eenmaal
D E F geordonneerd tot sterven allemaal;

3 B [o]
D E F al wat er leeft onder dit luchtgewelf

4 B a ^ ^doods bokaal
b drinkt zijn bezwijmen uit des [ ]
D drinkt zijn bezwijmen uit den doodsbokaal.
E drinkt zijn bezwijmen uit de doodsbokaal
F drinkt zijn bezwijmen uit de doodsbokaal.

[nr. 25]

A: *[nr. 405]* Ces habitants des tombeaux sont devenus terre et poussière; chaque atome s'est séparé des autres atomes.

Hélas! quel vin est-ce là, pour que jusqu'au jour du jugement, ils aient (ainsi) perdu connaissance et soient insensibles à toutes choses?

Khèyyâm.

1 B b ^ ^vromen
D E F Pulver en doffe asch werden de vromen

2 B a ^ ^atomen
D E F en los en zwervende zijn hun atomen;

3 B [o]
D E F ai, welke wijn is dit, van zulke kracht,

4 B a ^ ^benomen
b ? ^ ^vernomen
c dat hij hen al besef [o] heeft benomen
D E F dat hij hun elk bezinnen heeft ontnomen?

[nr. 26]

A: *[nr. 407]* Quand tu parviendrais au gouvernement de cent villes ou provinces, ou que tu atteindrais à la perfection dans les sciences et les arts,

Que tu sois un amant sincère, ou un impeccable anachorète, lorsque deux ou trois jours se seront écoulés, tu ne seras plus qu'une fable!

Afzèl.

1	B	b ^	^scharen
		c ^	^janitscharen
	D E F		Een sultanaat met pracht van janitscharen,
2	B	b ^	^ervaren
	D E F		de diepst bezonkene der wichelaren,
3	B		[o]
	D		een vrouwenminnaar, een anachoreet,
			⟨ ⟩
			[ ]:
	E F		een vrouwenjager, een anachoreet,
4	B	a ^	^een vage mare
		a	een zeggen slechts, [ ]
		a ^	^gerucht
	D		twee dagen tijdsverloop – een vage mare.
	E F		twee dagen tijdsverloop, een vage mare.

[nr. 27]

A: *[nr. 415]* A l'époque de la jeunesse j'avais pour compagnes les passions; je n'avais ni des yeux pour voir, ni des oreilles pour entendre.

La somme de ma vie a été dépensée dans le sommeil de la vanité, je me suis réveillé maintenant qu'il faut s'endormir!*

Khalîl-Bèg du Guilân.

* Du sommeil de la mort. Ce dernier vers renferme une allusion *[à]* un *hadîs* (tradition du Prophète): Les hommes sont endormis; ils ne se réveillent que quand ils meurent [...].

1	B	b ^	^edelknapen
	D E F		O roes der jeugd, toen ik mij moest vergapen
2	B	b ^	^geschapen
	D E F		aan niets en was als blind en doof geschapen;
3	B	b ^	^zinsbedrog
		c ^	^in dommeling
		c ^	^[ ] zwijmeling
	D E F		ik leefde in dommeling van zinsbedrog,
4	B	a	[o] nu dat ik moet gaan slapen
		a	ik ben ontwaakt en [ ] *[*⟨dat⟩*]* *[*moet ik gaan slapen*]*
	D		ik ben ontwaakt en nu moet ik gaan slapen.
	E		ik ben ontwaakt en nu moet ik gaan slapen
	F		ik ben ontwaakt en nu moet ik gaan slapen.

[nr. 28]

A: *[nr. 417]* Le fil du libre arbitre n'est pas dans ta main, mais cela n'apparaît pas à ton faible caractère.

Les projets sont comme les dés, et les éventualités en sont les points; ils sont entre tes mains, sans être cependant en ton pouvoir.

Sèhâbi.

1	B	a ^	^schijnbare overdracht
	D E F		De draden van uw wil zijn thuis gebracht
2	B		[o]
	D E F		bij anderen dan bij uw zwakke kracht;
3	B	b	Plannen en daden zijn als dobbelsteenen
		b	Plan en gebeuren [ ]
	D E F		plan en gebeuren zijn als dobbelsteenen:
4	B	a ^	^maar niet in uw macht
		b	wel in uw handen, [ ]
	D E F		in uwe hand wel maar niet in uw macht.

[nr. 29]

A: *[nr. 446]* Quand le soleil embellit l'univers de son éclat, il peut bien rayonner sur ce qui est immonde comme sur ce qui est pur.*

Sa lumière n'est souillée par aucun objet immonde, et nulle chose pure n'en peut augmenter la pureté.

Djâmi.

* Cette image symbolise la miséricorde divine, qui s'exerce envers les pécheurs aussi bien qu'envers les justes.

1	B	c ^	^schitterend ^azuren
		c ^	^bliksemt ^vuren
	D E F		De zon, die bliksemt in zijn sterke vuren,
2	B	c ^	^smet verduren
		c ? ^	?^sturen
	D E F		rein en onrein zal hij gelijk verduren;
3	B	a ^	^onaangetast
		b	geen [o] bezoedelt hemelsch licht
		c	⟨sch⟩
		c	[geen] [o] [bezoedelt][hemellicht]
	D E F		geen vuil beklijft voor vasten hemelglans,

4	B	a	geen zuiverte kan zuiverte vermeeren
		b	[ ][ver]hoogen
		b	[ ][ver]grooten
		c ^	^niet verpuren
	D E F		geen zuiverte kan zuiverte verpuren.

[nr. 30]

A: *[nr. 453]* Le jour où se montrera le Maître de l'univers, sa bienveillance sera pour les petits et sa colère pour les grands.

Ainsi quand le radieux soleil éclaire le monde, les atomes deviennent visibles* et les planètes disparaissent.

Sèhâbi.

* Allusion aux grains de poussière qu'on voit dans un rayon de soleil.

1	B	a ^	^hof
		c	Wanneer [o] de Heer [o] dezen [ ]
		d	Dan, als verschijnt [ ] van [ ]
	D		Dan, als verschijnt de Heer van dezen hof,
	E		Dan⟨,⟩ als verschijnt de Heer van dezen hof,
	F		Dan als verschijnt de Heer van dezen hof,
2	B	a ^	^lof
		a ^	^goedertieren
		d ^	^eer en [lof]
	D E F		den grooten toorn, den kleinen eer en lof;
3	B	b	[o] de planeten
		c ?	De dag verschijnt [o] ?[ ]
		c ?	[ ] breekt aan [o] ?[ ]
	D E F		het licht des daags breekt door en de planeten
4	B	a ^	^stof
		b	vergaan, maar zichtbaar wordt het zonnestof
	D		vergaan, maar zichtbaar wordt het zonnestof.
	E F		vergaan maar zichtbaar wordt het zonnestof.

[nr. 31]

A: *[nr. 463]* O Seigneur, ne laisse point dans mon coeur de place pour d'autres que toi; ne laisse pas dans mes yeux la poussière des désirs.

Je l'ai dit, je l'ai dit: Je ne suis capable de rien. Pitié, pitié, ne m'abandonne pas à moi-même!

Abou-Saïd.

1	B	a	Kom tot mij, tot mijn hart bang [o]
		a	[ ] pover [o]
		b	[ ] dat trilt als loover
	D E F		Kom tot mij, tot mijn hart, dat trilt als loover,

```
2  B     b  ^                                  ^voorgetoover
         c      verdrijf  de  angst en al zijn voorgetoov[er]
         c  ^                 ^huiver
   D            vaag weg den angst en al zijn voorgetoover,
   E F          vaag weg den angst en al zijn voorgetoover;

3  B     c        [   o   ]   en weersta  het  niet meer
         c       ik zeg ik  zeg    ik [       ]〈  〉[          ]
         c      [          ] zeg U [          ]    [          ]
   D             ik zeg, ik zeg 〈u〉U, ik weersta niet meer,
   E F           ik zeg, ik zeg      U, ik weersta niet meer,

4  B     a       O God laat mij niet aan mij zelven  [ o ]
         b      [                                   ] over
   D E F         o God, laat mij niet aan mijzelven   over!

D E              [streep ter markering van het einde der reeks]
F                EINDE [ter markering van het einde van de bundel]
```

[Namen en geboorte- en sterfjaren van de Oosterse dichters van de kwatrijnen uit 'Soefisch']

SOEFISCH

De verzen onder dezen titel samengevoegd zijn een vrije bewerking, gelijk het voorgaande, van kwatrijnen der volgende dichters:

RAZI uit NISJAPOER, gestorven 1201 *[nr. 1]*
AFZAL uit KASJAN, gestorven 1307 *[nr. 2 en 26]*
ABOE'L-HASAN uit CHARAQAN, gestorven 1034 *[nr. 3]*
KAHI uit KABOEL, gestorven 1580 *[nr. 4]*
FIKRI uit CHORASAN, tweede helft der zestiende eeuw *[nr. 5]*
MOE'MIN uit JEZD, gestorven 1609 *[nr. 6, 16, 22 en 24]*
SEHABI, gestorven 1601 *[nr. 7, 9, 11, 12, 13, 21, 28 en 30]*
QOEDSI, gestorven 1646 *[nr. 8]*
RAZI uit ARTIMAN, eerste helft der zeventiende eeuw *[nr. 10]*
BEHA' ad-DIN'AMILI, 1547–1621 *[nr. 17]*
MEDJZOEB uit TIBRIZ, gest. 1682 *[nr. 18]*
WALIH uit BOEROEDJIRD *[nr. 19]*
SA'DI, ca. 1184–1291 *[nr. 20]*
SEIF ed-DIN uit ISFERENG, gestorven 1267 *[nr. 23]*
OMAR CHAJJAM, gestorven 1123 *[nr. 25]*
CHALIL BEG uit GILAN *[nr. 27]*
DJAMI, 1414–1492 *[nr. 29]*
ABOE SA'ID ibn ABI'L-CHAIR, 967–1049 *[nr. 31]*

Van de kwatrijnen nrs 14 & 15 zijn de auteurs niet bekend. De inleidende verzen op pagina 3 zijn van den Nederlandschen auteur *[het gedicht 'O brug, hoog omgebogen' dat de bundel* Oostersch *opent]*; die welke den ingang tot Soefisch vormen, van Afzal.

Aangestreepte en niet of slechts ten dele uitgewerkte kwatrijnen

---

A: *[nr. 36]*

Tantôt tu fais d'un dragon le repas d'une fourmi; tantôt avec l'aile d'un moucheron tu façonnes un Homâÿ.

Tu mets en pièces les coupes de cent Khosroès pour en former l'anse de la cruche d'un mendiant.

Athîr-ed-dîn d'Akhsikèt.

A: *[nr. 42]*

Les êtres de l'univers sont pleins de maux qui veulent des remèdes; ils demandent leurs subsistances à la table de la munificence (divine).

Personne ne peut exister sans besoins: le pauvre souhaite des aliments et le roi de l'appétit!

Sèhâbi.

A: *[nr. 52]*

Concernant la création du monde et notre existence éphémère, nous n'avons rien compris si ce n'est notre ignorance.

Nous stupéfier semble avoir été le but de toutes choses; ô Seigneur! quel est donc le but de notre stupéfaction?

Sèhâbi.

A: *[nr. 78]*

Tu n'as besoin de questionner personne, ni d'entendre des réponses; adresse-toi (seulement) aux prunelles de tes yeux.

Tu as des yeux, et le monde se déroule devant tes regards; après cela, quel maître et quel livre te faut-il?

Sèhâbi.

B 1		[o]	
2		[o]	
3		[o]	
4	a ^	^Ai, welke meester	

A: *[nr. 104]* Quoique le mystique tienne des discours peu étendus, ils rend tes yeux capables de pénétrer le monde des secrets.

Fais-y attention; car une clef a beau être petite, elle peut ouvrir la porte d'une très vaste maison.

Sèhâbi.

B 1 [o]

2 [o]

3 a ^ ^sleutel
a ^ ^een kleine [ ]

4 [o]

A: *[nr. 106]* Jamais mon coeur n'a été privé de science; il n'y a guère de secrets que je ne sois parvenu à élucider.

Pendant soixante-douze ans, nuit et jour, j'ai médité; et j'ai compris ... que je n'avais rien compris!

Fakhr-é-Râzi.

A: *[nr. 129]* Un Cheÿkh dit à une prostituée: "Tu es ivre; à chaque instant tu te trouves dans les filets d'un nouvel individu!"

Elle répondit: "O Cheÿkh, je suis en effet tout ce que tu dis; mais toi, es-tu (bien) ce que tu prétends être?"

Khèyyâm.

A: *[nr. 137]* O cagot plein de suffisance, comment te portes-tu? Quel avantage te revient-il de ton asservissement à tes pareils?

Je me tue en cherchant à satisfaire une seule personne; ô toi, l'esclave de cent mille personnes, quel est ton état?

Tèdjrîd.

B 1 [o]

2 [o]

3 a ^ ^van Ee*[xxx]*
a ^ ^[ ]⟨*[xxx]*⟩nen

4 [o]

A: *[nr. 158]* Toute personne existante, vers quelque but qu'elle tende, souhaite ce qui est conforme à sa nature.

Ce sont les hommes à tête creuse que la timbale royale, avec tout son vacarme, appelle à ses côtés.

Sèhâbi.

B	1	a	^ ^om
	2		[o]
	3	a	^ ^hol
	4	a	^ ^de koninklijke trom
		a	lokt met zijn [o] [ ]
		a	[ ] groet [ ]
		a	[ ] gerucht [ ]

A: *[nr. 164]* Tout ce qui est plaisir ou attachement n'est qu'impéritie; car c'est la crainte des peines qui est le (vrai) guide de l'homme.

Dans le séjour de ce monde, où tout est vanité, le rire est une chose acquise, tandis que les pleurs sont innés.

Sèhâbi.

B	1		[o]
	2		[o]
	3	b	^ ^louter ijdelheid
	4	a	is lachen aangeleerd, maar schreien aangeboren
		b	[ ] vreemd [ ] tranen [ ]

A: *[nr. 183]* Celui qui est le plus instruit, parmi les créatures de ce monde, devient le plus pauvre, le plus silencieux, ainsi que le moins occupé.

Dans le jardin, un horticulteur disait au cyprès: "L'arbre qui donne les fruits les plus savoureux, est celui qui en porte le moins."

Sèhâbi.

B	1	b	^ ^roemruchte
	2	b	^ ^verzuchten

3 b ^ ^tot de cypres

4 a De fijnste [o] draagt schaarsche vruchten
b [ ] [o] [ ] weinig [ ]
b [ ] edelste [o] [ ][2][ ]
b [ ] edele [o] [ ][ ]
b [ ][3] boomen dragen [ ]

A: *[nr. 184]* Dans la croyance des partisans de l'amour, celui-là est (véritablement) un homme, qui est séparé des créatures et libre de tout attachement.

O Haqqi, le soleil, ornement de l'univers, a le coeur lumineux parce que (dans sa course perpétuelle) il marche solitaire.

Haqqi de Khonsâr.

B 1 of 2 b ^ ^gewan
b ^ ^zich van zichzelf [ ]

2 of 1 b ^ ^kan
b ^ ^en gruwt ervan

3 c ^ ^stralend hart
c ^ ^straalt
c het sterke hart der zon is stralend schoon

4 a ^ ^eenzaam en alleen
a omdat hij eenzaam is in zijne loope*[n]*
a ^ ^begaat
a ^ ^door het hemelplan
b hij wandelt [o] [ ]
c want [hij wandelt] [o] [ ]
c ^ ^waarom
c [hij wandelt] eenzaam [ ]

A: *[nr. 186]* Nombre de gens pensant aux trésors, s'imaginent qu'il y en a d'enfouis dans chaque lieu en ruines.

Mais en réalité, ô Modjrém, le seul trésor que recèlent les ruines, c'est l'avertissement (qu'on y peut trouver).

Modjrém.

A: *[nr. 188]* Sais-tu ce que j'ai remporté du monde?... *Rien*! Et ce qui me reste en main du produit de ma vie?... *Rien*!

Je suis le flambeau de la joie; que deviendrai-je une fois consumé?... *Rien*! Je suis la fameuse coupe de Djèm, mais que serai-je quand j'aurai été brisé?... *Rien*!

Khâqâni.

A: *[nr. 189]* La nuit dernière, il m'arriva de passer par la plaine désolée de Toûs; j'y aperçus un hibou, posé là où jadis on voyait le paon.

Je lui dis: "Quelle nouvelle as-tu de ces ruines?" Il me répondit: "Voici la nouvelle: *Hélas*! HÉLAS!!"

Chèhîd de Bèlkh.

B	1		[o]
	2		[o]
	3	b	^uit dit sloopen
	4	a	^vergankelijkheid

A: *[nr. 266]* Maint homme se vantait de son courage, tandis que j'ai trouvé chez une vieille femme plus de virilité que chez lui.

J'ai vu les fils du siècle; ô Hâtef, ce sont des hommes, mais presque tous, par leurs lèvres, leurs moustaches et leurs barbes seulement.

Hâtef d'Ispahân.

B	1	a	^menigeen
		b	^aard
		c	^waard
	2	c	^een besje bij den haard
	3		[o]
	4	a	^alleen
		b	^baard

A: *[nr. 271]* L'homme raisonnable dont le corps et l'âme sont sains et dispos, n'a pas coutume de s'offenser d'aucune parole.

Si c'est un sage qui a tenu ce discours, c'était une exhortation; et si c'est un ignorant qui a parlé, quelle importance ont ses propos?

Sèhâbi.

B 1		[	o	]
2	a ^			^stooten
3		[	o	]
4		[	o	]

A: *[nr. 276]* Ce n'est point par la vivacité de ton esprit que tu pourras échapper aux hommes, et tu ne te sauveras pas de toi-même par ta faconde.

Tu auras beau faire, ces deux (moyens) ne te serviront pas dans ces deux cas; tu ne te délivreras des autres et de toi-même que par le *Silence*.

Sènâÿ.

B 1		[	o	]
2		[	o	]
3 of 4	a ^	^Een ding		
4	a	van anderen en van u zelf het zwijgen		
	a ^			^verkrijgen
	a ^			^vrede ^buigen?

A: *[nr. 354]* L'homme opulent dont les jours et les nuits se passent dans les plaisirs, ignore la cause des gémissements du pauvre.

L'eau coule abondamment dans l'Oxus et dans l'Euphrate, tandis qu'au désert, les gens altérés en cherchent (un peu) pour (sauver) leur vie!

Saadi.

B 1	a ^	^zwelgen	
	b ^		^nacht

2	a	^	^verstaat	
	b			^klacht
3		[	o	]
4	a	^		^versmacht
	b	^		^[smacht] er naar

A: *[nr. 360]* Je n'ai, ni le coeur troublé par les désirs cupides, ni la poitrine dévorée par le feu de la convoitise de l'or.

Un pain d'orge, l'eau du puits et un coin inoccupé me suffisent. Dieu! quelle heureuse existence que la mienne!

Khosrau de Dehli.

B 1	c	^	^pijnen
	c	^	^kwijnen
	c	^	^af te [pijnen]
2	b	^	^schichten schrijnen
3	a		Bronwater, gerstebrood, een schaduwkant
4	a		God welk een heerlijk leven is het mijne
	b		zie [ ]
	b		en [ ]

A: *[nr. 364]* Si tu te conformes toujours aux décrets du destin, tu obtiendras l'empire des deux mondes.

Enfin, tu parviendras à la glorieuse dignité d'*ombre de Dieu*, si tu ne veux que ce que Dieu aura voulu.

Mîr Nèdjât.

B 1			[o]
2			[o]
3			[o]
4	a	^	^gewild
	a		dat wat God [o] [ ]
	a		[ ] zelf heeft [ ]

A: *[nr. 365]* Ne blâme pas celui qui est honoré par le monde, lors même qu'il en tirerait vanité.

La forme de la terre est si parfaitement sphérique, que chacun, à son point de vue, occupe une position élevée!

Chaukèt de Bokharâ.

B 1 of 2 b ^ ^vindt

3 [o]

4 a elk, waar hij staat, staat op het hoogste punt

A: *[nr. 372]* Nous sommes dans les tourments à cause de l'instabilité de la vie; elle ne nous a pas laissé respirer un moment ensemble.

En voyant le blanc coursier du jour, et la cavale noire de la nuit, apprends que cette vie galope à deux chevaux vers le néant!

Mo'mén de Yèzd.

A: *[nr. 378]* Puisque la non-existence me satisfait si bien, pourquoi me donnes-tu tant de conseils sur l'existence?

Le jour où je serai abattu par le glaive du non-être, quel est celui qui me pleurera? C'est cela qui me fait rire!

Sènâÿ.

A: *[nr. 379]* Je suis allé sur la tombe de l'opulent Mahmoud, et je lui ai demandé: "Qu'as-tu obtenu de ce bas monde?"

Il m'a dit: "Trois aunes de terre et six aunes de toile; c'est aussi tout ce que tu auras, quand tu serais cent fois plus considérable que moi!"

Cheÿkh Maghrébi.

B 1 b ^ ^graf

2 b ^ ^er af
b wat is Uw loon [o]

3 a ^ ^laken
b hij zei, drie elle*[n]* grond, zes ellen [ ]

4 [o]

A: *[nr. 380]* Le monde n'a pas tellement affaire à toi, et ta perte ne lui causera aucun embarras.

Quoique ta mort soit (chose) difficile à tes yeux, il n'existe point pour le monde de besogne plus facile!

Sèhâbi.

```
B 1   c ^                          ^aangelegen
      c   De wereld  is er  niets     [          ]
      c  [          ] [o] [      ] aan?u [gelegen]

  2   b ^ ?                            ?^verlet
      b ^                             ^verlegen
      c ^                             ^bekreunen?

  3   a   Hoe moeilijk ook de dood  [    o    ]

  4   a   niets dat de wereld minder moeite kost
      a ^                     ^kan lichter wegen
```

A: *[nr. 382]* Quand de nos corps seront parties mon âme pure et la tienne, on posera deux briques sur ma fosse et la tienne.

Ensuite, pour (faire) les briques des tombeaux des autres, on jettera dans un moule ma poussière et la tienne.

Khèyyâm.

A: *[nr. 386]* Il est passé le temps où les plaisirs du monde me charmaient; le temps où le luxe, le succès et les honneurs me semblaient désirables.

J'ai pu croire que la vie était douce; je me trompais, c'est ma jeunesse qui était douce.

Attâr.

```
B 1   a ^   ^voorbij, voorbij
      d     voorbij, toen?        [ o ]  eerlijk was
      d   [              ] [ o ] gul en [          ]

  2   a ^                   ^opgang
      c   wen? [of: ^roem?] opgang nog begeerlijk [was]

  3   a ^   ^Helaas

  4   a ^                            ^zoete was
      b     het was  mijn eigen  jeugd, die [          ]
      b   [        ] mijn jeugd      [              ]
      c   [                            ] heerlijk was
```

A: *[nr. 388]* C'est la vieillesse qui disperse les feuilles de (l'arbre de) la sensualité, qui donne la couleur de la tristesse à la face du plaisir.

Chaque dent qui tombe par l'action creusante du temps, est un créneau qui se détache du château fort de l'existence!

Nôrès.

A: *[nr. 410]* Quand tu auras goûté les délices du monde, *toute ta vie*; et que tu auras reposé avec ta bien-aimée, *toute ta vie*,

Comme ton heure sonnera enfin, il te faudra partir; et ce sera un rêve que tu auras fait, *toute ta vie*!

Abou-Saïd.

B 1 en 2
en 4 a ˆ ˆuw leven lang

A: *[nr. 411]* Si ta situation est bonne, ce n'est point par l'effet de tes mesures habiles; et si elle est malheureuse, cela n'est pas non plus de ta faute.

Fais-toi une habitude de la soumission, et vis résigné et content, puisque le bien et le mal de ce monde ne dépendent pas de toi.

Abou-Saïd.

A: *[nr. 419]* Tout ce qui existe, bon ou mauvais, possède la nature de son lieu d'origine; la couleur qu'il a contractée, il l'appelle sa science supérieure.

O musulman, si tu étais né dans le pays des infidèles, tu accablerais de cent sarcasmes ton islamisme actuel!

Sèhâbi.

A: *[nr. 429]* Je ne suis ni digne de la mosquée, ni bon pour la synagogue; Dieu (seul) sait de quelle argile il m'a pétri.

Je suis comme un infidèle pauvre, ou comme une courtisane laide; je n'ai ni religion, ni biens mondains, ni l'espoir du paradis!

Khèyyâm.

3 'O, als de rozen'

BRON-BESCHRIJVING

A-I, A-II, A-III, A-IV
Bundel ongelinieerde bladen die zo gevouwen zijn dat er een katern is ontstaan van 36 bladzijden, afmetingen per bladzij: circa 21,5 × 17,2 cm (de meeste, doch niet alle, vouwen zijn opengesneden; in de bundel liggen blaadjes van verschillend formaat en uiteenlopende papiersoort). Een groot aantal bladzijden is door Van Eyck genummerd. Op bladzij 4 en 5 (Van Eyck: 4 en 5) bevinden zich A-I, A-II, A-III en A-IV. Op bladzij 5: A-I en A-III; op de tegenoverliggende bladzij (blz. 4): A-II en A-IV. Plaats in de nalatenschap: I,6 groep 2.

B-I, B-II, B-III
In de zojuist besproken bundel bladen bevinden zich ook B-I, B-II en B-III. Op bladzij 11 (Van Eyck: 11): B-I (de eerste vijf strofen), op de tegenoverliggende bladzij (blz. 10, Van Eyck: 10): B-III. Op bladzij 13 (Van Eyck: 13): B-I (de laatste twee strofen; deze staan op de onderste helft van de bladzij; hierboven bevindt zich, gescheiden door een forse streep over de gehele breedte van de pagina, een voorversie van 'De mokkend opgeworpen mond' – vgl. editie Van Eyck, p. 557). Op bladzij 2 (Van Eyck: 2): B-II.

C
Katerntje van drie dubbelgevouwen bladen (gelinieerd luxe postpapier); afmetingen per blad in opengevouwen toestand: 26,8 × 20,6 cm. De volgorde der bladzijden en der daarop aanwezige gedichten is:

1/1 '2. Waar zal den tak van lauwer zwaar' (vgl. editie Van Eyck, p. 222)
1/2 blanco
2/1 '3. O, als de rozen, als de donkerroode': C (r. 1–21)
2/2 blanco
3/1 vervolg C (r. 22–24)
3/2 blanco
3/3 '4. Handen' ('O troon van saamgeslagen, gouden spangen') (vgl. editie Van Eyck, p. 224)
3/4 blanco
2/3 'Bed van mijn onrust, wieg van mijn verlangen' (vgl. editie Van Eyck, p. 225)
2/4 blanco
1/3 'In fijne vingertoppen leeft' (vgl. editie Van Eyck, p. 226)
1/4 blanco

Plaats in de nalatenschap: in het kaft van een cahier (cahier V) waarop door Leopold een strookje geplakt is met: CHA WAN (papier: linnen-persing, blauwige inkt). Hierin bevinden zich eveneens, naast een aantal losgeraakte blanco ongelinieerde schriftbladen, een netafschrift van 'De lucht was als een perzik' (in blauwige inkt, op papier met linnenpersing) (vgl. editie Van Eyck, p. 220–221) en een katerntje met de cyclus 'U missen' – zie hierna: bijlage 4.

Zonder sigle
Blaadje (ongelinieerd) uit een notitieblokje; afmetingen (inclusief perforatiestrookje): 11,2 × 6,2 cm (zonder perforatiestrookje: 10,2 × 6,2 cm). De rectozijde van het blaadje is door Van Eyck genummerd: 15. Hierop staan enkele woorden die níet als een teksteenheid in de presentatie zijn ondergebracht (zie hierna: *Ontwikkelingsgang*). Plaats in de nalatenschap: II,6 groep 1.

ONTWIKKELINGSGANG

Leopold schreef eerst A-I, een schets, bestaande uit elementen zonder waarneembare syntaktische samenhang. Daarna vervaardigde hij de schetsmatige versies van een aantal strofen in achtereenvolgens A-II (de latere zesde, eerste en zevende strofe), A-III (de latere eerste strofe – een uitwerking van strofe I uit A-II –, en de tweede, alsmede elementen voor de (latere) derde strofe) en A-IV (de latere derde strofe – een uitwerking van elementen uit A-III). In A-II, A-III en A-IV waren de volgende strofen tot stand gebracht: I, II, III, VI en VII (uiteraard is het zeer wel mogelijk, zelfs waarschijnlijk dat bij het vervaardigen van de A-eenheden de omvang van het gedicht en de plaats der verschillende strofen Leopold nog niet precies voor ogen stonden).
Daarna maakte de dichter een definitievere versie in B-I: eerst heeft hij in zwartige inkt de grondlaag geschreven van zeven strofen. Strofe IV ontbreekt nog bijna geheel (ze is in feite alleen te onderkennen doordat er ruimte is uitgespaard). Vervolgens ging Leopold de grondlaag bewerken; eerst gebruikte hij daarbij aniline-potlood (fase b); in deze fase maakte hij ook B-II: notities bij strofe V van B-I; vervolgens heeft hij wijzigingen aangebracht in zwartige inkt en potlood (fase c en d). In fase b en d is een schets van strofe IV ontstaan op de aanvankelijk opengelaten ruimte. Hierbij aansluitend heeft Leopold op de tegenoverliggende bladzij (in potlood en later in aniline) de schets van strofe IV uitgewerkt tot een versie: B-III; tegelijk daarmee maakte hij in B-III een alternatief voor strofe V van B-I.
Tenslotte werd een netafschrift (met enkele open varianten) van het gedicht gemaakt, waarbij de zevende strofe niet werd overgenomen: C.
Bij het persklaar maken van de presentaties werd ik geconfronteerd met een blaadje (als laatste beschreven bij de *Bronbeschrijving* hiervoor) waarop in potlood (in vrij forse ductus):

moe en zwart

Onder deze woorden staat (in aniline) een streep en volgen (eveneens in aniline) enkele notities, die hieronder geciteerd worden hoewel ze naar mijn idee geen betrekking hebben op 'O, als de rozen':

de looveren zijn afgevall
mijn loof weerzin gruw
de waarde
hoe laven v/hleven

moe en zwart is een combinatie die reeds voorkomt in A-I r.(2) en die tot in de laatste versie van het gedicht compareert (vgl. r. 22 van de gecombineerde *synopsis*: A-II, B-I en C). De woordgroep kon niet meer in de presentatie worden opgenomen.
Hoe *moe en zwart* chronologisch geplaatst moet worden is onzeker. Heeft Leopold de combinatie, voordat hij aan 'O, als de rozen' begonnen was, voorlopig genoteerd om haar later in een of ander nog te schrijven gedicht te gebruiken? Heeft hij de woordgroep ná vervaardiging van A-I (en ook A-II?) opgetekend opdat hij de (kennelijk belangrijk geachte) combinatie toch zou handhaven?
Het gedicht draagt in de C-versie een nummer: 3. Leopold heeft het vers ondergebracht in een reeks of cyclus, waarvan een aantal andere componenten zich bevindt in hetzelfde katern dat ook C bevat (zie hiervóór: *Bronbeschrijving*). Nummer 2 van de reeks is 'Waar zal den tak', (nummer 3 'O, als de rozen'), nummer 4 het drieluik 'Handen' (achtereenvolgens: 'O troon', 'Bed van mijn onrust', 'In fijne vingertoppen'). Nummer 1 is niet het katern aanwezig. Van Eyck neemt aan dat 'De lucht was als een perzik', dat bij het katern in het cahier-kaft ligt (zie hiervóór: *Bronbeschrijving*) door Leopold als nr. 1 van de reeks bedoeld is (vgl. editie Van Eyck, p. 220–221 en de editie Van Eyck, deel 2, p. 663). In het cahier ligt ook het katerntje met de cyclus 'U missen'. In hoeverre deze in

verband staat met de hier besproken reeks is onzeker (een, zeker wat de datering aangaat, niet geheel onaanvechtbare veronderstelling omtrent de samenhang van deze gedichten, geeft Van Eyck in zijn opstel over Leopold uit 1927 - *Verzameld werk*, deel 4, p. 575-580).
De cyclus 'U missen', de reeks 'Handen' (of één gedicht daaruit), 'Waar zal den tak' en nog een gedicht ('Een mond, die vaag' - editie Van Eyck, p. 549) heeft Leopold opgestuurd naar Annette Monasch, waarschijnlijk in het voorjaar van 1922 (zie hierna: bijlage 4 ('U missen'): *Ontwikkelingsgang*). 'O, als de rozen' bevond zich dus niet onder de weggeschonken verzen. Het is waarschijnlijk dat de afschriften in het katerntje (met 'O, als de rozen') later zijn gemaakt dan de aan Annette Monasch gezonden handschriften (die verloren zijn gegaan).

Datering: Onzeker. Vermoedelijk begin: 1918-1920, mogelijk ongeveer gelijktijdig als A van 'U missen' nr. 3 (dat zich in dezelfde bundel bladen bevindt als A-I, A-II, A-III, A-IV en B-I, B-II, B-III van 'O, als de rozen' - zie ook bijlage 4). Voltooiing mogelijk zomer/herfst 1922 (in elk geval na het voorjaar van 1922 (vgl. hiervóór: *Ontwikkelingsgang*).

STEMMA

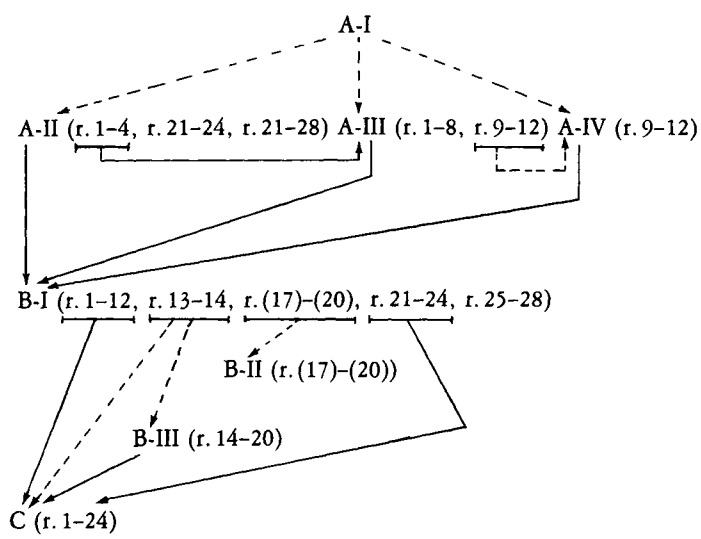

TOELICHTING BIJ DE PRESENTATIE

A-I, A-II, A-III en A-IV worden in *transcriptie* weergegeven. Daarna wordt de gecombineerde *synopsis* gepresenteerd waarin zijn opgenomen: A-II (uitgezonderd een gedeelte van r.(12) en r.(13)-(16), vanwege het ontbreken van 'regelverband'), A-III (uitgezonderd r.(16) - *satijnen* - en r.(17)-(21), vanwege het ontbreken van 'regelverband'), B-I, B-III en C. De presentatie van de gecombineerde synopsis wordt enkele malen onderbroken om de *transcriptie* weer te geven van gedeelten die vanwege hun complexiteit en/of het ontbreken van 'regelverband' niet (geheel) synoptisch konden worden aangeboden: ná r. 12 volgt een deel van B-I in *transcriptie* (met een schets van de vierde strofe, die later in B-III tot een versie wordt uitgewerkt - zie *synopsis* r. 13-16), vóór r. 17 staat de *transcriptie* van B-II. Van de vijfde strofe van het gedicht bestaan twee, geheel van elkaar afwijkende, alternatieve versies: die van B-I en die van B-III (en C). Na de afzonderlijke synoptische presentatie van de versie van B-I (r.(17)-r.(20)) en de weergave in *transcriptie* van B-II (die met die passage in verband staat) volgt de *synopsis* van de vijfde strofe in de versie van B-III en C (r. 17-20).

De *leestekst* is gebaseerd op C (de zevende strofe van het gedicht, r. 25–28 heeft Leopold in C niet overgenomen).

Bijzonderheden: Enkele elementen uit de *transcriptie* van de vierde strofe van B-I die 'regelverband' vertonen worden ook in de Synopsis (r. 13–14), tussen vierkante haken, opgenomen.

Facsimiles: Van A-II en A-III worden facsimiles aangeboden; hierop zijn ook A-I en A-IV aan te treffen.

A-I

TRANSCRIPTIE a aniline, b *aniline*

(1) bezoedeld
(2) moe en zwart
(3)
(4) *flets, bezweken* slot week in mijn? vingers
(5) vooraf gedrukt andere wezen?, substantie
(6) als de
(7) zooals o roode rozen, neergedrukte
(8) op de gezegenden dag geslonken
(9) als een eerste teeken geschonken
(10) *verfrommeld* bundel bloemen gedronken
(11) aan u gedragen aan u gelegen blonken
(12) en geknikt
(13) schaamachtig, verlegen
(14) toegedrukt drift van het oogenblik
(15)
(16) zoo, laat zoo
(17) o, mogen zoo de woorden
(18) veel overdacht

A-II

TRANSCRIPTIE a aniline, b *aniline*, c aniline

(1) o als de rozen als de donkerroode
(2) \ ⌒ slonken moe en zwart gestold
(3) een bundel kneuzingen een purper hart *bloedklomp geronnen*
(4) der hand geboden zode geronnen bloed in holle hand
(5) *met weeke*
(6) O, als de rozen, als de donker roode
(7) de rozen van uw borst, *bevend*
(8) recapitulatie , eenvoudig een heilig vat
(9) bezat
(10) *beladen*
(11) de bode
(12) dierste dingen *hemel*

FACSIMILE A-II (en A-IV)

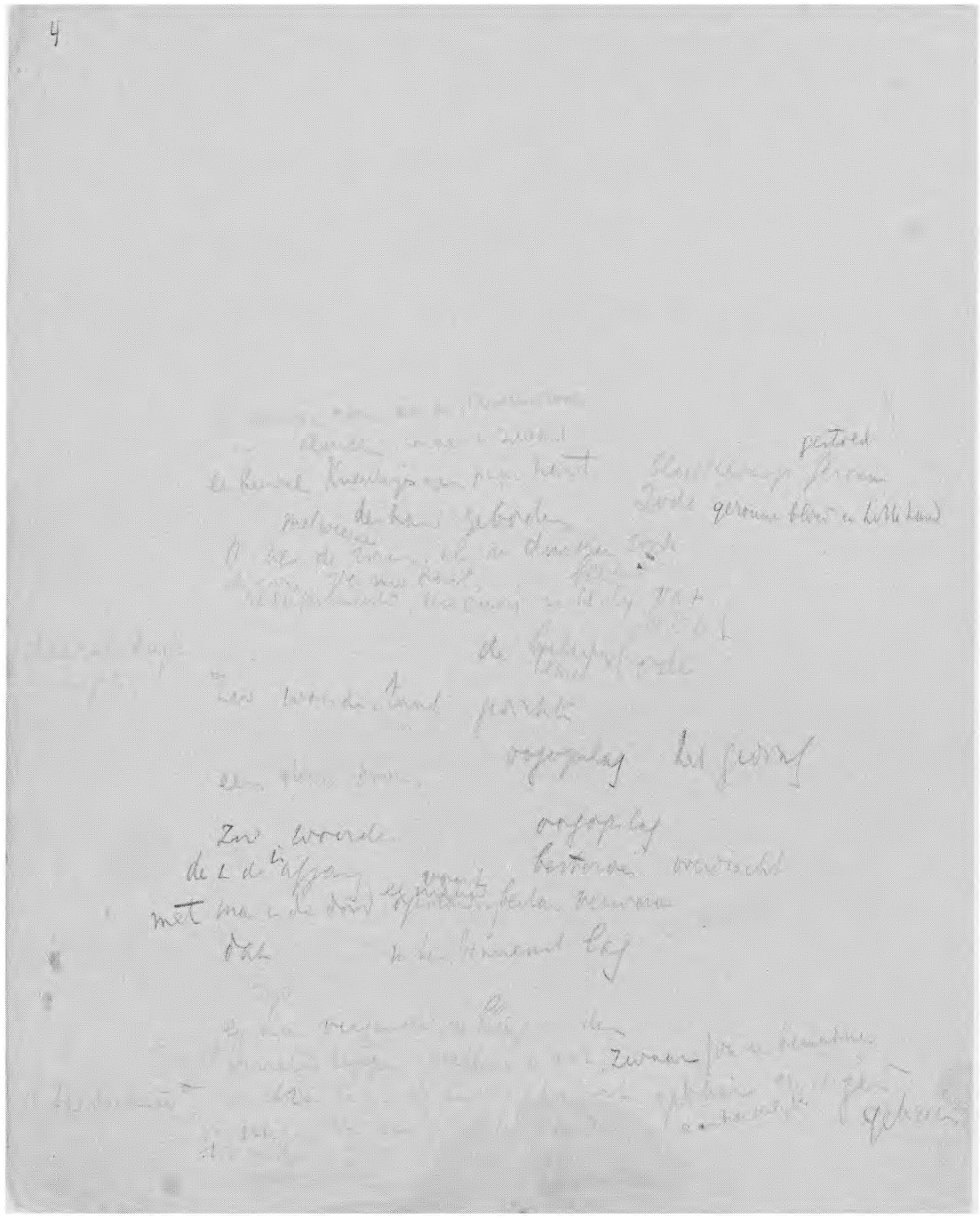

FACSIMILE A-III (en A-I)

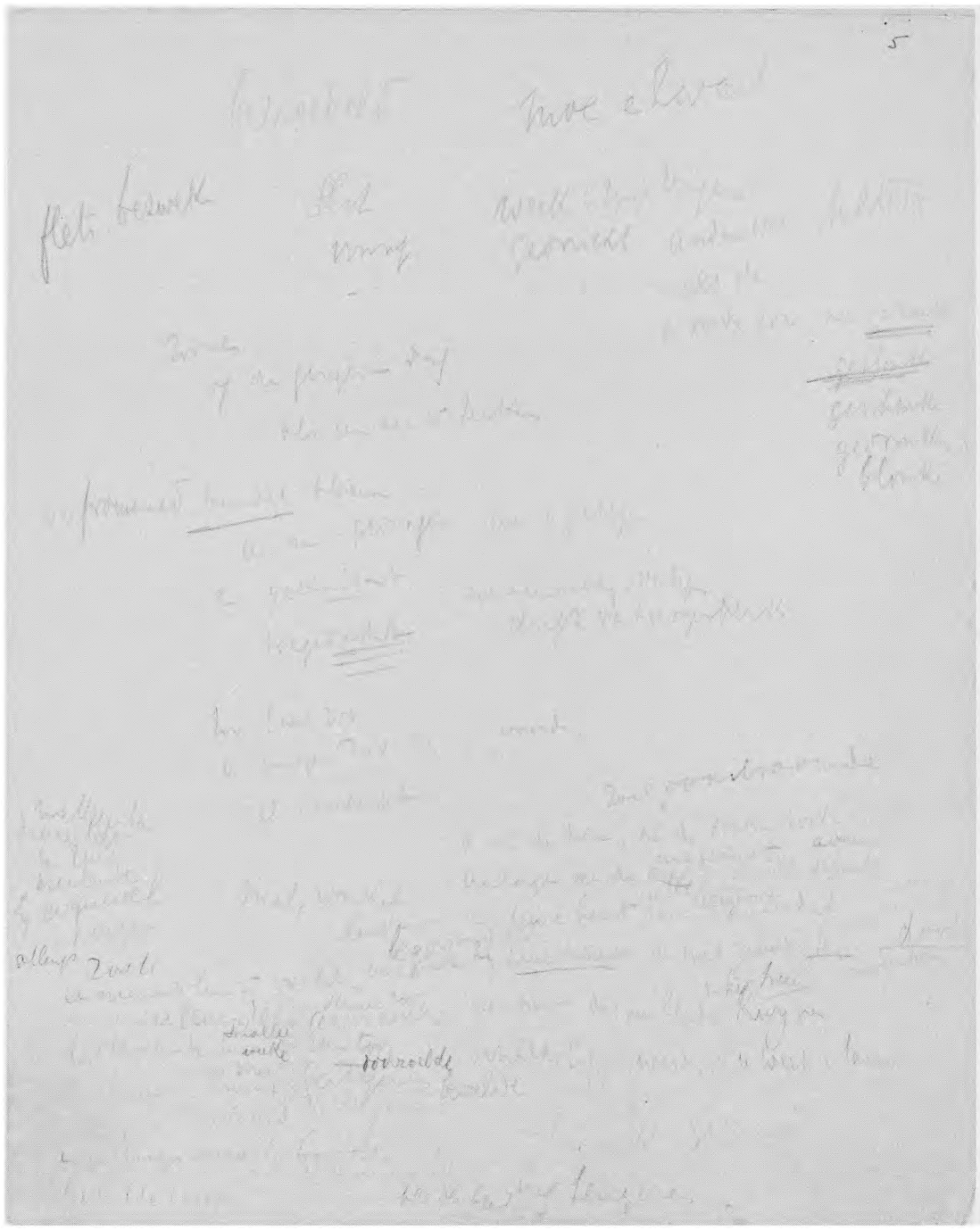

(13) innigste zoo woorden, taal, gedichten
(14) oogopslag het gedrag
(15) een stomme? droom
(16)
(17) zoo woorden oogopslag
(18) *in*
(19) de in de afgang voort besterven overdracht
(20) *een nieuw*
(21) *met* maar in den dood *opstanding* bestaan verwerven
(22) dat *in hun binnenst* lag

A-III

TRANSCRIPTIE a aniline, b *aniline*, c aniline

(1) niettegensta *zoel doorstroomde*
(2) daarentegen o, als de rozen, als de donker roode *[→(4)]*
(3) in ruil *welgeruste ademende*
(4) ruilende aanlagen aan de onvermurwde schat *[→(7)]*
(5) zij evenwel in toedragen
(6) *mat, wankel* zaligende?
(7) hooger *slinkend* van uwe borst, *aanminnende* zoodat *[→(9)] zwakte*
(8) allengs *begevend alle onverwachte*
(9) zoete ineengezonken zij welkende de ruil geboden *ten doode*
(10) *een nieuwe luwte voelden onweerstanen*
(11) hun stengel zoog
(12) *een ander leven, dat* in het huis?
(13) smalle aannamen aanvaarden dat hun bladen kwijnen
(14) *dat langzaam door hun* weeke *kelken toog*
(15) *de smalle?* doorzoelde bezielde lippen werden, in een week
(16) *door hunne? hunne* satijnen bedoelde en lauw
(17) verdwijnen
(18) *zoo gekneusd*
(19) *en allengs werden ze? ⟨bezielde⟩* blad elk gekneusd
(20) *gekneusde bladen*
(21) *bezielde lippen teederheid ing tengeren*

[De vraagtekens zijn niet van Leopold. De onderstrepingen in r.(9): fase b. Op het handschrift staat en lauw *(r. (16)) achter* week *(r. (15))]*

A-IV

TRANSCRIPTIE a aniline, b *aniline*, c aniline

(1) zoo
(2) en hun vergankelijke bladen werden
(3) tot veel? bezielde lippen, trillende en vol zwaar/van een benaderen
(4) van teederheid van ⟨weeke⟩ kussen van een vloed die zwol gebaar noodigend
(5) *van ⟨*in*⟩neiging* van ee⟨n⟩*tot* spreken tegen derden aanhankelijk geheim
(6) *tot nadering tot*
(7) *overdracht overdracht*

SYNOPSIS EN TRANSCRIPTIES	A-II	1–4, 21–28 *[=A-II Transcriptie r.(1)–(12), r.(17)–(22); cf. Toelichting]*
	A-III	1–8 *[=A-III Transcriptie r.(1)–(16); cf. Toelichting]*
	A-IV	9–12 *[=A-IV Transcriptie]*
	B-I	1–14, (17)–(20), 21–28; 13–14 ook in Transcriptie
	B-II	(17)–(20)
	B-III	14–20
	C	1–24
	A-II	a aniline, b aniline, c aniline
	A-III	a aniline, b aniline, c aniline
	A-IV	a aniline, b aniline, c aniline
	B-I	a zw inkt, b aniline, c zw inkt, d potlood
	B-II	a aniline, b aniline
	B-III	a, b, c, d, e, f potlood, g aniline
	C	a zw inkt, b zw inkt
	[afdelingsnr.]	A-II [o]
		A-III [o]
		A-IV [o]
		B-I [o]
		B-II [o]
		B-III [o]
		C 3.

1	A-II	a	O, als de rozen als de donker roode	*[←A-I(7)]*
	A-III	a	o, als de rozen, als de donker roode	
	B-I	a	O, als de rozen, als de donkerroode	
	C	a	O, als de rozen, als de donkerroode	
2	A-II	a ^	^recapitulatie,	
		a	[o] eenvoudig een heilig vat	
		b	[o] [ ] bevend [ ]	
		c	de rozen van uw borst [ ] [2] [ ]	
	A-III	a	aanlagen aan de onvermurwde schat	
		b	[ ] welgeruste [ ]	
		b	[ ] ademende [ ]	
		b	[ ] zoel doorstroomde [ ]	
		b ?	[ ] ?onverwachte [ ]	
		b ?	[ ] ?[onver]zwakte [ ]	
		b ?	[ ] ?onweerstanen [ ]	
	B-I	↓ α a	aanlagen aan de [o] schat	
		↓ α a ?	[ ] ruiker de [o] [ ]	?^zwak ?^trouw,
		↓ α b	[ ] ⟨ ⟩ zoele [ ]	?^gedwee
		↓ β c	[ ] uw borst, de zoele [ ]	
	C	a	aanlagen aan uw borst, de zoele schat,	

3	A-II	a ^			^bezat	
	A-III	a	van uwe borst	[o]	zoodat	
		a	[ ],	aanminnende	[ ]	
		c	[ ]	zaligende?	[ ]	
		c	[ ]	in toedragen	[ ]	
	B-I	↑ α a	van uwe borst,	toe vleiende,	zoodat	
		a		⟨ ⟩		
		↑ α a	[ ]	[toe]neigende	[,]	
		↑ α b	[ ]	toereikende	[ ]	
		↑ α b ?	[ ]	?[toe]?gevoegd	[ ]	
		↑ β c	en waren	[3]	[ ]	
		↑ β c	[ ]	teruggezonken	[ ]	
		↑ β c ?	[ ]	?[terug]gedrukt	[ ]	[←A-I(7),(14)]
		↑ β d	[ ]	in stroomingen gebed	[ ]	
		↑ β d	en zoek gegaan	[ ][ ]		
		↑ β d	omspoeld	[ ][ ]		
		↑ β d	verloren	[ ][ ]		
	C	a	gedrukt, gebed	in stroomingen,	zoodat	
		b	[ge]bed[,][geb]eurd	[ ]		

4	A-II	a ^		^ de [o] bode		
		b ^		^[ ] beladen [ ]		
		b ^		^[ ] hemel[bode]		
	A-III	↓ α a	zij welkende	de ruil geboden		
		↓ α b	[ ] mat, wankel	[ ]		
		↓ α b ?	[ ][ ] slinkend	[ ]		
		↓ β b	begevend alle	[welkende] ten doode		
		↓ β b	[ ]	[ ]		
		↓ β c	ineengezonken	[ ]		
	B-I	↓ α a	begevend alle,	welkende ten doode		
		↓ β a	zij allen zonken,	[ ]		
		↓ β a	zij slonken [allen]	[,]		
		b	⟨begevend alle⟩			
		↓ β b	[zij] allen [slonken]	[ ]		
		↓ β b	[ ] vielen	[ ]		
		↓ β b ?	[allen] ver[vielen]	[ ]		
		b ^				^verkozen
		↓ α b ?	ter rust [verkozen]	[ ]		
	C	a	zij allen zonken,	welkende ten doode		
		b	[ ]	[we]l[kende][ ]		

A-III	*[geen strofewit]*
B-I C	*[strofewit]*

5	A-III	↑ α b	[○]	een nieuwe luwte voelden
		↑ α c	[○]	[ ] zoete [ ]
		↑ α c	allengs	[ ] [2] [ ]
		↑ α c	[ ]	[ ] hooger [ ]
		↑ β c	zij evenwel	[ ] [3] [ ]
		↑ β c ?	[ ] ?ruilende	[ ]
		↑ β c ?	[ ] in ruil	[ ]
		c ?	[ ] daarentegen	[ ]
		c	niettegensta/ande/	[ ]
	B-I	↑ α a	Zij evenwel	een nieuwe luwte voelden,
		c	⟨ ⟩	
		↑ β c	En [ ]	
	C	a	En evenwel	een nieuwe luwte voelden,
6	A-III	b	een ander leven, dat [○]	*[←A-I(5)]*
		c	[ ] hun stengel zoog	
	B-I	a	een ander leven, dat hun stengel zoog,	
		a	⟨ ⟩	
		c	[ ] vurig [ ]	
	C	a	een ander leven, dat hun stengel zoog,	
7	A-III	b	dat langzaam door hun [○] kelken toog	
		b	[ ] de smalle? [ ]	
		c	[ ] [2] weeke [ ]	
		c	[ ] smalle [ ]	
	B-I	a	dat allengs door de wankelenden toog	
		c	[ ] langzaam [ ]	
	C	a	dat langzaam door de wankelenden toog	
8	A-III	b?^	^door? ^hunne? ?^hunne	
		c ^	[○] ^bedoelde	
		c ^	[○] ^doorzoelde	
	B-I	a	en met een hooger tinteling doorzoelde	
		b	[ ] ijler [ ]	
	C	a	en met een hooger tinteling doorzoelde.	
	B-I C		*[strofewit]*	

[A-III is voor het overige te schetsmatig om in de Synopsis te worden opgenomen. Zie Transcriptie A-III r.(12)-(21)]

9	A-IV	a	en hun vergankelijke [o] werden	*[←A-III(13), (19),(20)]*
		c	[ ] bladen [ ]	
		c ?	[ ] zoo [ ]	
	B-I	a	en hun vergankelijke bladen werden	
	C	a	En hun vergankelijke bladen werden	
10	A-IV	α a	bezielde lippen, trillende en vol	*[←A-III(15), (19),(21)]*
		c ?^	^tot veel?	
		β c	[bezielde lippen, trillende en] zwaar	
	B-I	a	bezielde lippen, volge[o] en zwaar	
		b	[ ] sidderend [ ]	
		c	[ ][volge]vloeid [ ]	
		c	〈 〉	
		c	[ ] snikkensvol [ ]	
		c	[ ] levensvol [ ]	
		d ?	[ ] gezwollen [ ]	
	C	a	bezielde lippen, bevende en zwaar	
11	A-IV	α a	van weeke kussen van een vloed die zwol	*[←A-III(15),(21)]*
			〈 〉	
		β c	van een benaderen [ ] [o] gebaar	
		β c	van teederheid [ ]noodigend [ ]	
		β c	[2][ ]geheim [ ]	
		β c	[2][ ]aanhankelijk[ ]	
	B-I	a	van teederheid, van een geheim gebaar	
		b	[ ] en hun stil gebaar	
		b ^		^wilde ^openbaar
		c	[van] teere [o] [, van een geheim gebaar]	
		c	[ ] [ ] [o] [ ] bedoeld [ ]	
		c	[ ] [ ] [o] [ ] beproefd [ ]	
		c ?	[ ]?¨verteedering [ ] [3] [ ]	
	C	a	van teederheid, van een bedoeld gebaar	
12	A-IV	α a	in [o] van een spreken tegen derden	*[←A-II(19)]*
		β b	van 〈in〉neiging [〈ee〉]〈n〉tot [ ]	
		β b	tot nadering tot [ ]	
		β b ?	[2] overdracht [ ]	^overdracht
	B-I	a	tot nadering, van spreken tegen derden	
		b ?	dat wilde ?[o] ?[ ]	
	C	a	tot nadering, van spreken tegen derden	
	B-I C		*[strofewit]*	

[B-I bevat nu een schetsmatig gedeelte; dit wordt weergegeven in de volgende Transcriptie; een gedeelte ervan wordt ook in de daarop volgende Synopsis opgenomen]

TRANSCRIPTIE

a zw inkt, b *aniline*, c ontbreekt, d potlood

(1) [dat wilde] *[= B-I r. 12 in Synopsis]*
(2) een wenschen zoo blank toegenegen
(3) *van overbrengen* *van* *wat meegegeven* toe
(4) Over *dringen* zoo volop aangebracht
(5) *aan* willig steeds meer, steeds
(6) *onvoldaan* zonder achten meer
(7) en een aanbiddelijke toedracht
(8) *en dan* *van een* *vertoonend zijn voortaan*

[Hierna volgt de Synopsis van de vierde strofe waarin zijn opgenomen: B-I (gedeelten uit de boven gegeven Transcriptie), B-III en C]

SYNOPSIS (VERVOLG)

13	B-I	a	[Over] [o]	*[= Transcriptie (4)]*
		d	[[ ] een wenschen zoo blank toegenegen]	*[= Transcriptie (2)]*
	C	a	Over een wenschen zoo blank toegenegen	
14	B-I	d	[o] [zoo volop aangebracht]	*[= Transcriptie (4)]*
		d	[o] [[ ] toe[gebracht]]	*[= Transcriptie (3)]*
		d	[o] [[ ] willig [2][ ]]	*[= Transcriptie (5)]*
		d	[o] [steeds meer, steeds meer [2][ ]]	*[= Transcriptie (5)]*
		d	[o] [zonder achten [2][ ]]	*[= Transcriptie (6)]*
	B-III	a	over een weelde zoo frank aangebracht	
		b	[ ] goedheid [ ][ ] [ ]	
		b	[ ] [2] [ ] gul [ ]	
		b	[ ] [2] [ ] blij [ ]	
		b	[ ] [2] [ ] vrij [ ]	
		c	een [o] liefde zoo vrij [ ]	
		c	zwelling van weelde [ ]	
		c	[een] zucht van [2][ ]	
		g	[6] driftig [ ]	
		g	[6] gaarne [ ]	
	C	a	over een goedheid zoo gul aangebracht	
15	B-III	α a	dat het geluk [o] pracht	
		b	^dracht	
		c	⟨geluk⟩	
		β c	[dat het] bestaan in deze schenkens[pracht]	
		β d	[dat] al verlangst [ ]	
		β d	[ ][2] [ ] volle [ ]	
		β g	[dat al] haar wil [ ][2][ ]	
	C	a	dat al haar wil in deze schenkenspracht	

16 B-III	α β a	tot jubelend [o] was uitgestegen		
	b ^	voldoening		*[cf.B-III20]*
	b ^	beteekenis		
	b ^	volkomenheid		
	b ^	[o] [3] gekregen		
	b ^	[jubelend]e [3] [ ]		
	b ^	gerijpt [3] [ ]		
	β c	[tot jubelend] geluk [was uitgestegen]		
	d ^	had er hoogst geluk gekregen		
	e ^	tot jubelend vervullen uitgestegen!		
	β e	[ ] was ontstegen		
	β e	[ ] hoogste jubel [was uitgestegen]		
C	a	tot jubelend geluk was uitgestegen		

B-III C *[strofewit]*

[De vierde strofe is in B-I schetsmatig aanwezig; deze is hierboven in de Transcriptie weergegeven en tevens voor een gedeelte in de Synopsis van r. 13–16 opgenomen. B-III is een uitwerking van een aanvulling op dit gedeelte van B-I en is eveneens in het zojuist gepresenteerde gedeelte van de Synopsis (r. 13–16) verwerkt. De vijfde strofe is in drie subeenheden aanwezig: B-I, B-II, en B-III. B-I bevat een vrij onvolledige versie, direct hierna weergegeven in de Synopsis r. (17)–(20). B-II is een schets bij deze versie van de strofe in B-I; de lagen van B-II interfereren met die van B-I. Na de synoptische presentatie van strofe V in de B-I-versie volgt B-II in een Transcriptie. Pas daarna wordt de vijfde strofe in de versie van B-III gegeven, die geheel afwijkt van de B-I/B-II-lezingen. C neemt de vijfde strofe over in de versie van B-III.]

SYNOPSIS (VERVOLG)

(17) B-I	a	van toedrang aller beden, biddenslief		
	a	⟨ ⟩		
	a	[ ] wenschen [,]		
	b	[van] ?^omgebogen [ ]		
	c ?¨	¨en ¨heilig ¨achten ¨dat ? [ ]		
	c			^heiliging ^beden
(18) B-I	a	[o] die [o] omgedragen		
	a	[o] [ ] werden [ ]		
	c ?	van wat de [o] ?[ ][ ][ ]		
	c	⟨ ⟩		
	c	en veredelend, [die werden omgedragen]		
	c	⟨ ⟩[ ]		
(19) B-I	a	van plotselinge gift van wat der dagen		

(20)	B-I	a	geheimste [o] was en dierste ontrief
		a	[ ] weelde [ ]
		a	⟨ ⟩
		c	[ ] schade [ ]
		c ?	[ ] ?gemis [ ]
		c ?	^dering en derving ?[ ]
		c	⟨v⟩
		c ?	^ontberen ^armoe ?[ ]
	B-I		*[strofewit]*

[Hierna volgt de Transcriptie van de schets B-II, behorend bij B-I r. (17)–(20)]

B-II

TRANSCRIPTIE

a aniline, b *aniline*

(1)		beloven	belofte
(2)		zoeken troost	schromelijke grief
(3)			wagen
(4)			vragen
(5)		dat wilde	
(6)			
(7)			en biddend zijn en lief
(8)		troosten	geboge grief
(9)			*alle komende dagen?* — — — —
(10)			toekomst

[Hierna volgt de Synopsis van B-III en C, de alternatieve vijfde strofe]

SYNOPSIS (VERVOLG)

17	B-III	d	en dan terug gekomen [o]
		g	[ ] was in de hartegronden
	C	a	En dan terug was op de hartegronden
18	B-III	f	[o] verwonderd in den ommekeer
		f ?	[o] ?<u>dauwende</u> [ ]
		g	verdwaasd [verwonderd][ ]
	C	a	verdwaasd, verwonderd in den ommekeer
19	B-III	d	[o] en in zich een sfeer
		g	en nog nahangend [ ]
	C	a	en nog nahangend en in zich een sfeer

20	B-III	d	van gerijpte voldoening had gevonden	
		d	[ ] rijpende [ ]	
	C	a	van rijpende voldoening had gevonden.....	
	C		*[strofewit]*	
			[Hierna volgt de Synopsis van A-II, B-I en C, de zesde strofe]	

SYNOPSIS (VERVOLG)	21	A-II	a	o als de rozen als de donkerroode	*[←A-I(7)]*
		B-I	a	O als de rozen, als de donkerroode	
		C	a	O als de rozen, als de donkerroode	
	22	A-II	a	[o] slonken, moe en zwart	*[←A-I(2)]*
		B-I	a	[o] moe en zwart	*[cf. Ontwikkelings-*
			b	de [o] [ ]	*gang]*
			b	[ ] – ∪ – ∪ – ∪ [ ]	
			b	[ ] [o] gezonken [ ]	
			c	tesaamgekropen [o] ?groote [ ]	
			c	?^ ?^ge[xx]	
			c	verschrompelend geloken [ ]	
			d	ter rust gegaan, geloken, [ ]	?^dotje
		C	a	verschrompelend geloken, moe en zwart	
	23	A-II	a	een bundel kneuzingen een purper hart	*[←A-I(10)]*
		B-I	a	een bundel kneuzingen, een purper hart	
			d	[ ] bloedend [ ]	
		C	a	een bundel kneuzingen, een purper hart,	
	24	A-II	a	[o] der hand geboden ^zode	
			b	[o] met weeke [ ]	*[←A-I(4)]*
			b	? bloedklomp geronnen[ ]	
			c	? [ ] gestold [ ]	
			c	geronnen bloed in holle hand [ ]	
		B-I	a	geronnen bloed in holle hand geboden	
			b	geschonken [ ] van zalige dooden	
			b	gestort [ ] [ ]	
			b	[ge]vloten [ ] [ ]	
			b	[4] [bloed van] opgestane [ ]	
			b	[ ] herrezen [ ]	
			b	[ ] onverstane dooden	
			b	[ ] bezweken [ ]	
			b	[ ] neergezweken [ ]	
			b	[ ] omgekomen [ ]	
			b	[ ] opofferende [ ]	
			b	? [ ] ?gegeven [ ]	
		C	a	geronnen bloed in holle hand geboden.	
		A-II B-I		*[strofewit]*	
				[C eindigt hier met een streep]	
				[Hierna volgt de Synopsis van A-II en B-I, zevende strofe]	

SYNOPSIS (VERVOLG)

25	A-II	a	zoo woorden [o] oogopslag [←A-I(16),(17)]
	B-I	a	zoo woorden [o] oogopslag [←A-II(13),(14)]
		a	[ ] [o] gedenken, [ ]
		a	[ ] wel[gedenken,][ ]
		d	?^ ?^wonk
26	A-II	a	de in de afgang [o] besterven
		b	[ ] in[gang] [o] [ ]
		c	^ ^overdracht
	B-I	a	bij afgang [o] besterven
		a	[ ] [o] [xxxxxx] [ ]
		c	? [ ] ?[o] den⟨[xxxxxx]⟩scherven? dood [ ]
27	A-II	a	maar in den dood [o] bestaan verwerven
		b	met [ ] ^opstanding [ ]
		b	[2][ ] een nieuw [bestaan][ ]
		c	[ ] voort[bestaan][ ]
	B-I	a	maar in den dood een voortbestaan verwerven
		a	met [ ]
		c	? [maar] ?met een hooger [ ]
28	A-II	a	dat [o] lag
		b	[ ] [o] in hun binnenst [ ]
	B-I	a	dat dan erinnerend in hun [o] lag.
		c	[ ] stom getuigend [ ] binnenst [ ]

[B-I eindigt met een streep]

C

LEESTEKST

3

1	O, als de rozen, als de donkerroode
2	aanlagen aan uw borst, de zoele schat,
3	{ gedrukt, gebed / gebed, gebeurd } in stroomingen, zoodat
4	zij allen zonken, welkende ten doode
5	En evenwel een nieuwe luwte voelden,
6	een ander leven, dat hun stengel zoog,
7	dat langzaam door de wankelenden toog
8	en met een hooger tinteling doorzoelde.
9	En hun vergankelijke bladen werden
10	bezielde lippen, bevende en zwaar
11	van teederheid, van een bedoeld gebaar
12	tot nadering, van spreken tegen derden

13 Over een wenschen zoo blank toegenegen
14 over een goedheid zoo gul aangebracht
15 dat al haar wil in deze schenkenspracht
16 tot jubelend geluk was uitgestegen

17 En dan terug was op de hartegronden
18 verdwaasd, verwonderd in den ommekeer
19 en nog nahangend en in zich een sfeer
20 van rijpende voldoening had gevonden.....

21 O als de rozen, als de donkerroode
22 verschrompelend geloken, moe en zwart
23 een bundel kneuzingen, een purper hart,
24 geronnen bloed in holle hand geboden.

[In het handschrift staat achter het nummer 3 boven het gedicht een punt]

4 'U missen' nr. 1–4

VOORAF

De navolgende presentatie omvat een titelloze cyclus of reeks van vier gedichten. De verzen liggen in de meest definitieve versie bij elkaar en zijn door de dichter voorzien van de nummers 1 tot en met 4. De reeks wordt door mij aangeduid als 'U missen' en de vier gedichten als 'U missen' nr. 1, 'U missen' nr. 2 etc.
Hier wordt eerst een beschrijving gegeven van de documenten die bij de gehele reeks behoren (zie: *Bronbeschrijving*) en een globaal overzicht geboden van de *Ontwikkelingsgang* van de cyclus. Daarna wordt per gedicht een *Stemma* opgesteld en een *Toelichting bij de presentatie* verschaft, waarna de tekstontwikkeling wordt gepresenteerd.

BRON-BESCHRIJVING

Nr. 1: A
Karl Baedeker: *Central Italy and Rome; handbook for travellers*. 15th revised edition. Leipzig enz., 1909. With 19 maps, 55 plans and views, and the arms of the popes since 1417. Op de versozijde van de kaart nr. 14 (The Alban Mountains) uit dit boek – dat uit elkaar ligt – staat nr. 1: A. De kaart hoort blijkens de inhoudsopgave tussen p. 456 en p. 457, maar zij is los aangetroffen tussen p. 272 en p. 273 (met de beschrijving van Rome). De afmetingen van de kaart: 20,8 × 15,6 cm en (waar zich een extra strookje bevindt) 17,1 cm.

Nr. 3: A
Bladzij 26 van een katern van dubbelgevouwen ongelinieerde bladen (deels onopengesneden) – zie ook bijlage 3 A-I etc. – met inliggende bladen en blaadjes van ander formaat en afwijkende papiersoort. De bladzij in kwestie heeft de afmetingen: 20,7 × 16,4 cm (waarop zich dus nr. 3: A bevindt). Plaats in de nalatenschap: I,6 groep 2.

Nr. 1: B-I, B-II, B-III, B-IV
Nr. 2: A-I, A-II, A-III
Nr. 3: B-I, B-II, B-III
Nr. 4: A-I, A-II, A-III, A-IV, A-V
Twee blaadjes gelinieerd luxe postpapier; afmetingen (in opengevouwen toestand): 20,8 × 13,3 cm. Deze blaadjes zijn dubbelgevouwen zodat er, per blad, vier bladzijden ontstaan: 1/1, 1/2, 1/3, 1/4, 2/1, 2/2, 2/3, 2/4. De bladen bevatten de volgende tekst-eenheden:

1/1 nr. 1: B-I, nr. 1: B-III
1/2 nr. 4: A-IV
1/3 nr. 4: A-V
1/4 nr. 2: A-II, nr. 3: B-I
2/1 nr. 1: B-II, nr. 4: A-II, nr. 1: B-IV, nr. 2: A-I
2/2 nr. 4: A-I, nr. 3: B-II, nr. 4: A-III, nr. 3: B-III
2/3 nr. 3: B-II, nr. 2: A-III, nr. 3: B-II
2/4 blanco

De dubbelbladen zijn los in de nalatenschap aangetroffen. Ze zijn geplaatst in I,6 groep 2.

Nr. 1: C, nr. 2: B, nr. 3: C, nr. 4: B
Twee in elkaar liggende dubbelbladen (ongelinieerd papier met linnenpersing); afmetin-

gen (in opengevouwen toestand): 21,6 x 14 cm. De blaadjes zijn dubbelgevouwen en liggen zo in elkaar dat de volgorde der bladzijden is: 1/1, 1/2, 2/1, 2/2, 2/3, 2/4, 1/3, 1/4. De bladen bevatten de volgende teksteenheden:

1/1 nr. 1: C
1/2 blanco
2/1 nr. 2: B
2/2 blanco
2/3 nr. 3: C
2/4 blanco
1/3 nr. 4: B
1/4 blanco

De dubbelbladen bevinden zich in het kaft van een cahier (cahier V) waarop door Leopold een strookje is geplakt met de titel: CHA WAN (geschreven in blauwige inkt). In het kaft ligt een aantal losgeraakte (gesneden of gescheurde?) blanco ongelinieerde schriftbladen en andere bladen; deze laatste bevatten onder meer een netafschrift van 'De lucht was als een perzik' (op papier met linnenpersing in blauwige inkt) en een bundeltje dubbelbladen (gelinieerd luxe postpapier 26,8 x 20,6 cm) met 'Waar zal den tak', 'O, als de rozen', 'Handen', 'Bed van mijn onrust', 'In fijne vingertoppen'.

Nr. 3: D, nr. 4: C
Van Eyck maakt melding van een variant van nr. 3: r. 2 en nr. 4: r. 10, afkomstig "uit een weggeschonken vroegere lezing" (zie de editie Van Eyck dl. 2, p. 664–665). Het is zeker dat er nog een voltooide versie van de gehele reeks bestaan heeft. Of deze inderdaad vroeger is, zoals Van Eyck meent, is de vraag. Zij is in ieder geval verloren gegaan. De lezing die Van Eyck geeft wordt onder het sigle D bij nr. 3 en onder C bij nr. 4 opgenomen. Zie ook hierna: *Ontwikkelingsgang*).

ONTWIKKELINGSGANG

Naar alle waarschijnlijkheid heeft Leopold eerst nr. 3: A geschreven, als een afzonderlijk gedicht (met de titel 'Albumblad'). Later, naar men mag aannemen zonder voort te bouwen op nr. 3: A, werd nr. 1: A ontworpen in de 'Baedeker' *Central Italy and Rome* en wel te Rome op 31 maart 1921.
Daarna – wanneer is onbekend – werkte de dichter aan de kladversie van de *vier* gedichten op twee dubbelbladen (zie de *Bronbeschrijving*). Uit deze bron is duidelijk op te maken dat een *reeks* of *cyclus* werd ontworpen. Hier ontstonden het eerst de inktfasen van nr. 1: B-I (op 1/1) en die van nr. 4: A-I (op 2/2). Vervolgens werkte Leopold in potlood verder, waarbij nr. 1: B-I werd aangevuld en grote delen van de overige teksteenheden die op deze bladen aanwezig zijn, werden geschreven. De volgorde is daarbij niet geheel zeker. Aannemelijk lijkt de volgende: de eerste potloodfase(n) van nr. 1: B-I, nr. 1: B-II, nr. 2: A-I, nr. 2: A-II (met nr. 3: B-I), (nr. 3: B-II Rechterhelft?), nr. 2: A-III, nr. 3: B-III, nr. 4: A-III, nr. 4: A-IV, nr. 4: A-V. Daarna komen de aniline- en de latere inkt- en potloodfasen tot stand – die, voorzover te beoordelen valt, interfereren.
De volgorde van de schrijfstof op de genoemde bladen is dus: vroege inktfase, vroege potloodfase en tenslotte, interfererend, aniline, inkt en potlood.
Leopold werkte op de twee dubbelbladen aan de vier gedichten tegelijk. Textueel zijn ze wel van elkaar te onderscheiden, hoewel een enkele maal elementen die naderhand in verschillende gedichten van de reeks terechtkomen in samenhang zijn geproduceerd.
Tenslotte schreef Leopold de vier gedichten in het net af (waarbij hij wel elementen doorhaalde en open varianten aanbracht) op de bladen die in het cahier inliggen (zie: *Bronbeschrijving*).

Leopold heeft de cyclus, met andere gedichten, opgestuurd naar Annette Monasch (op wie de verzen vermoedelijk geïnspireerd zijn). Hij heeft mej. Monasch eind maart 1921 in Rome ontmoet. Nr. 1: A (in de 'Baedeker') is gedateerd: 31 Maart '21. Na de Romeinse ontmoeting is er een briefwisseling ontstaan tussen beiden. Enkele brieven daaruit van de dichter zijn op het Letterkundig Museum aanwezig. Op 27 maart 1922 stuurde Leopold een brief waaruit is op te maken dat hij een gedicht heeft meegezonden. Naar alle waarschijnlijkheid is dat een overdrukje van het in *De gids* van februari 1922 gepubliceerde 'Albumblad'. Daarna is nog één brief aan Annette Monasch bewaard gebleven, gedateerd 2 mei 1925. Hierin deelt de dichter mee dat hij al weer twee keer in Rome is geweest sinds hun gezamenlijk verblijf aldaar. Uit andere gegevens is op te maken dat Leopold in de zomer van 1922 in Rome is geweest. Op grond van een en ander lijkt de conclusie getrokken te kunnen worden dat het laatste persoonlijke of schriftelijke contact tussen beiden van vóór de zomer van 1922 moet dateren. Dit betekent dat de reeks 'U missen' ná 27 maart 1922 (de datum waarop 'Albumblad' is gezonden) en vóór juli 1922 aan Annette Monasch is opgestuurd.
Van Eyck meent dat de aan Annette Monasch gezonden versie vroeger is dan het in cahier V bewaarde handschrift. Deze veronderstelling lijkt niet juist. Het is waarschijnlijk dat Leopold op basis van de in I,6 groep 2 gelegen kladversie een vrij definitieve versie (met enkele doorhalingen en open varianten) heeft vervaardigd (de dubbelbladen in het cahier) en deze vervolgens heeft overgeschreven (met enkele wijzigingen) in een 'toonbaar' netafschrift (het aan Annette Monasch gezondene). Het lijkt aannemelijk dat de bewaarde en de verloren gegane definitieve versies in tijd dicht bij elkaar liggen. Voor verdere gegevens omtrent deze kwestie zij men verwezen naar het deel van de historisch-kritische Leopold-editie waarin de gedichten uit de nalatenschap worden uitgegeven.
Een *paralipomenon* is nr. 3: A. Dit gedicht, dat de titel 'Albumblad' draagt, vertoont tekstverwantschap met 'U missen' nr. 3, maar het is niet als een versie ervan te beschouwen (aanwijsbare ontstaansverwantschap ontbreekt, de textuele verschillen zijn te groot). Hoe nr. 3: A zich chronologisch verhoudt tot de andere teksteenheden van 'U missen' nr. 3 is niet met volledige zekerheid te zeggen. Vermoedelijk is nr. 3: A eerder geschreven.

Datering: begin: 31 maart 1921 (uitgezonderd nr. 3: A dat waarschijnlijk vroeger is, vermoedelijk uit de jaren 1918–1920). Voltooiing: waarschijnlijk april–juni 1922.

4.1 'U missen en u niet ontgaan'

STEMMA

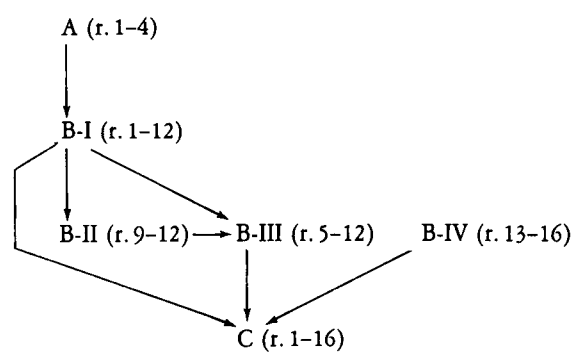

TOELICHTING BIJ DE PRESENTATIE

A, B-I, B-II, B-III en B-IV zijn in *transcriptie* gegeven. Deze teksteenheden zijn eveneens, samen met C in een gecombineerde *synopsis* opgenomen. Daarbij zijn niet overgenomen: A r.(1)–(6), r.(17)–(30) – elementen die niet (direct) in het gedicht zijn gebruikt (zie ook: nr. 4: A-I) –, B-II r.(1)–(7) – elementen voor de laatste strofe van het gedicht zonder 'regelverband' –, B-II r.(8)–(12) – woorden voor 'U missen' nr. 4.

De *leestekst* is gebaseerd op C.

Bijzonderheden: B-III is als een nadere uitwerking van B-I te beschouwen (B-III en B-I bevinden zich op dezelfde bladzijde). B-III vult op enkele plaatsen lezingen van B-I aan. Het zou mogelijk geweest zijn beide eenheden geïntegreerd in één transcriptie te presenteren. De weergave zou dan nog complexer worden dan zij al is. Bovendien zijn de twee eenheden zelfstandig genoeg om afzonderlijke weergave te rechtvaardigen. Waar B-III duidelijk lezingen van B-I aanvult, worden de betrokken elementen van B-I in B-III tussen vierkante haken mede opgenomen. Hetzelfde geschiedt in de gecombineerde synopsis (zie bijvoorbeeld r. 12).

Facsimiles: Van B-II en B-IV wordt een facsimile aangeboden (de eenheden bevinden zich op bladzij 2/1 – hierop staan ook nr. 2: A-I en nr. 4: A-II), evenals van B-III (B-III bevindt zich op bladzij 1/1 waarop ook B-I is aan te treffen).

A

TRANSCRIPTIE

a potlood, b *potlood*, c potlood

(1) *en van elk aangezicht*
(2) *het andere weg te vagen*
(3) *begint te dagen*
(4) *telkens van het beminde*
(5) *tevens uren*
(6)
(7) U missen maar U niet ontgaan
(8) is
(9) In zonlicht ligt Uw wezen open
(10)
(11) In koelten komt Gij toegeslopen
(12)
(13)
(14) In bloemen zien Uw oogen aan
(15)
(16)
(17) 31 Maart '21
(18) geeft mij te verstaan
(19) straat voor blijft staan
(20) natuur leven voortaan
(21) rijkdom mee gegaan
(22) ——
(23) kamerdonker
(24) nacht
(25) ——

(26) fijn fijne lessen
(27) levensbeslissingen woorden herinne
(28) (sterven dood) penetrante woorden
(29) zoete
(30) opgaat

[De strepen in r. (22) en r. (25): face c]

B-I

TRANSCRIPTIE a zw inkt, b *potlood*

(1) U missen en u niet ontgaan
(2) *zonlicht is*
(3) in alles ⟨ligt⟩ uw wezen open
(4) *in koelten*
(5) ungefähr
(6) van komt gij toegeslopen
(7)
(8) en zien uw blanke oogen aan
(9)
(10)
(11) *In glanzen, in de*
(12)
(13)
(14) *in in verholen stemmenval*
(15)
(16) *een om mij leeft*
(17)
(18) *van een verschijnen*
(19)
(20) *een komen en verdwijnen*
(21)
(22) *en begeeft*

B-II

TRANSCRIPTIE a potlood, b *potlood*

(1) *lichte pijn denkende aan deze*
(2) wankelende hel tusschen deze
(3) *in verten*
(4) onzeker tusschen verre wezen
(5) *en een verklärt*
(6) zweeft tusschen verre en gestorven zijn
(7)

FACSIMILE B-II B-IV (en nr. 2: A-I en nr. 4: A-II)

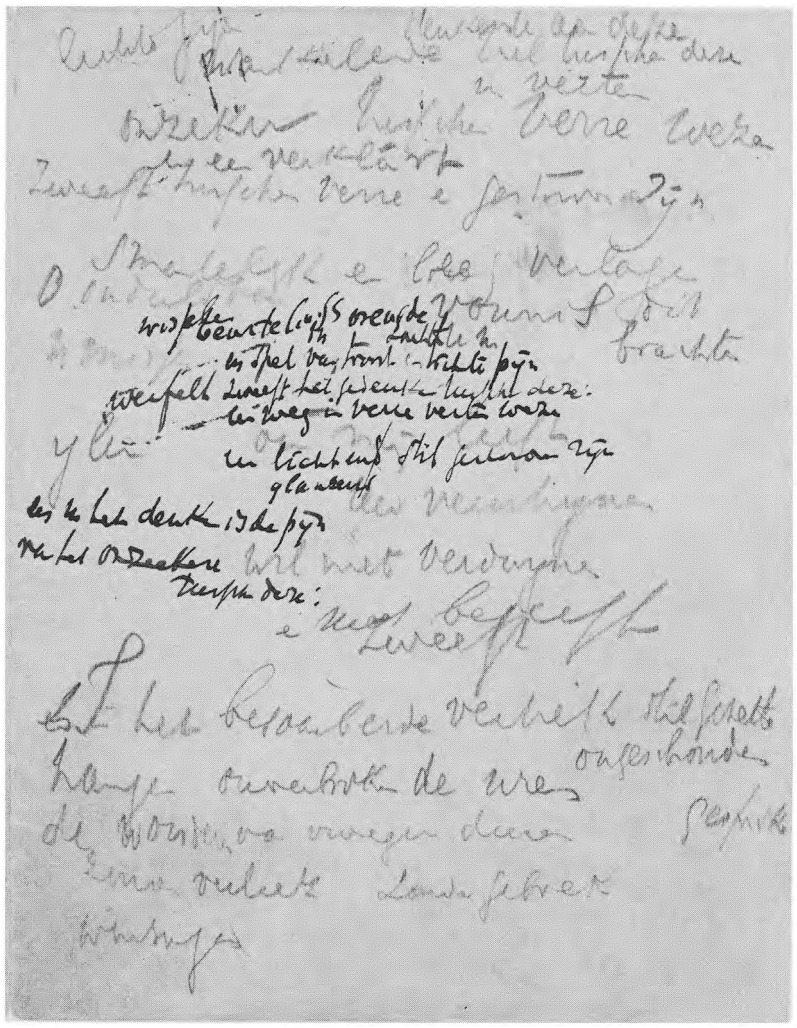

FACSIMILE B-III (en B-I)

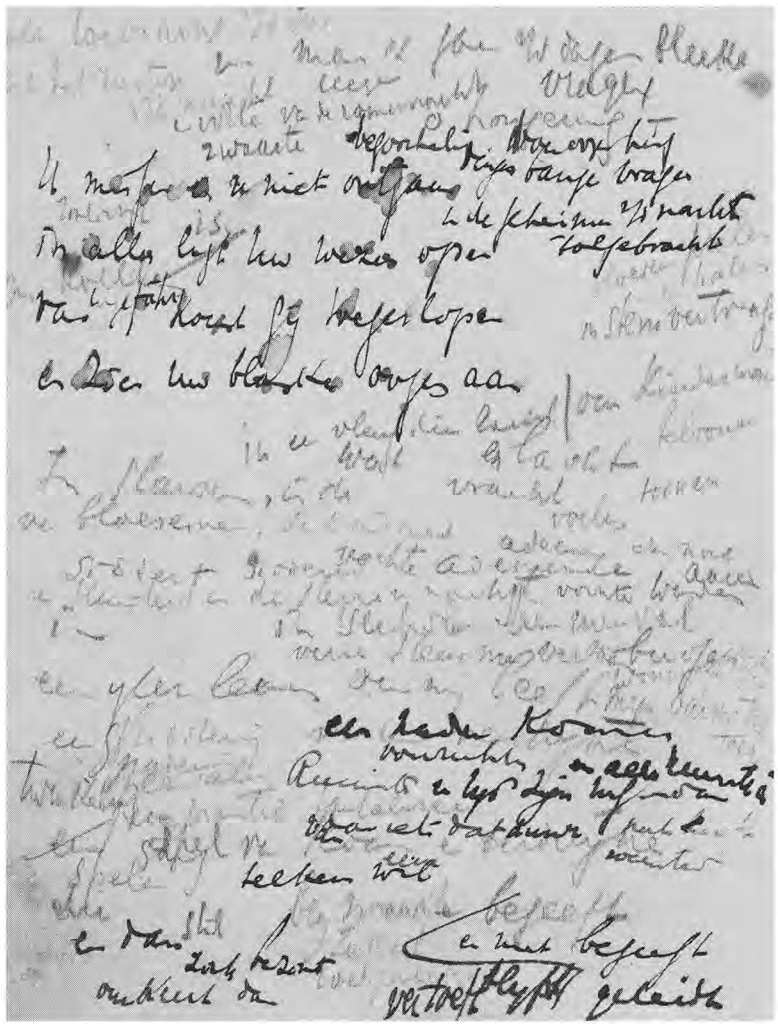

(8) *smartelijk* en l⟨oos⟩*eeg* verlangen
(9) O onduldbaar vonnis *dit*
(10) u missen *u m brachten*
(11) ——
(12)
(13) ijler om mij leeft
(14) uw verschijnen
(15) wil niet verdwijnen
(16) *en niet begeeft*
(17) zweeft

B-III

TRANSCRIPTIE a potlood, b **potlood**, c ***zw inkt***, d potlood, e *aniline*; [ ] *[= B-Ib]*

(1) *in de toedracht v/d da*
(2) **in mank gaan v/d dagen bleeke**
(3) *en in het rusten* **leege vragen**
(4) *v/d nacht* van de zomernacht
(5) in volte **o hongering !—**
(6) zwaarte ***begoocheling voor oogen hing***
(7) ***dingen bange vragen***
(8)
(9) ***in de geheimen v/d nacht***
(10) ***toegebracht***
(11) **bloesempralen**
(12) **en halen**
(13) in stemvertragen
(14)
(15) in een vleug die lacht / om kindermond
(16) wat en lacht **beloonen**
(17) [In glanzen, in de] vracht **toonen**
(18) van bloesemen, schaduw **voelen**
(19) **ademen** *[xxx xxxx]*
(20) **siddert** **sidderend** vochte **ademende** aaien
(21) **en fluistert in de sterren nacht vochte** winden
(22) [in] [in verholen stemmenval]
(23) **verre stemmen vergaan** buigen
(24) *wonensplek*
(25) [een] ijler leven [om mij leeft] *geving*
(26) ***een nader komen*** *mijn ommetrek*
(27) een⟨fli⟩glinstering [van een verschijnen] *toev*
(28) nadering ***voorzichtig en alle ruimte is***
(29) opeens aling? ***Ruimte en tijd zijn ingenomen***
(30) twinkeling *[xxxxxxxx]*
(31) penetrantie ***aan iets dat duur noch heeft***
(32) ***van***
(33) ⟨[een]⟩ spel van [komen en verdwijnen]
(34) gang ***eene*** ***weerstand***

(35) **spelen** ***telkens wil***
(36) die **stil** blij maakt [en begeeft]
(37) ***en dan*** zegent ***en niet begeeft***
(38) ***zich bezint***
(39) toespreekt
(40) ***omkeert dan*** ***vertoeft blijft geleidt***

[De doorhaling in r. (33): fase b. Het invoegteken in r. (37)–(40): fase c]

B-IV

TRANSCRIPTIE a zw inkt, b **zw inkt**, c ***zw inkt***, d zw inkt, e *zw inkt*

(1) *wisselen* vreugde
(2) beurtelings **in** **zachte**
(3) en *[of:* in*]* spel van troost en lichte pijn
(4) ***weifelt*** **zweeft het gedenken tusschen deze:**
(5) een weg in verre verten weze
(6)
(7) een lichtend stil gestorven zijn
(8) glanzend
(9) *en in het denken is de pijn*
(10) *van het onzeekere*
(11) *tusschen deze:*

B-I B-II B-III B-IV C

SYNOPSIS

A	1–4	*[=A Transcriptie r.(7)–(14)]*
B-I	1–12	*[=B-I Transcriptie]*
B-II	9–12	*[=B-II Transcriptie r.(13)–(18)]*
B-III	5–12	*[=B-III Transcriptie]*
B-IV	13–16	*[=B-IV Transcriptie]*
C	1–16	

A	a potlood
B-I	a zw inkt, b potlood
B-II	a potlood, b potlood
B-III	a potlood, b potlood, c potlood, d zw inkt, e zw inkt, g zw inkt, h potlood, i aniline
B-IV	a zw inkt, b zw inkt, c zw inkt, d zw inkt, e zw inkt
C	a zw inkt, b zw inkt, c potlood

[afdelingsnr.]	A	[o]
	B-I	[o]
	B-II	[o]
	B-III	[o]
	B-IV	[o]
	C	1.

1	A	a	U missen maar U niet ontgaan	
	B-I	a	U missen en u niet ontgaan	
	C	a	U missen en u niet ontgaan.....	
2	A	a	In zonlicht ligt Uw wezen open	
		a	[ ] is [ ]	
	B-I	a	in alles ligt uw wezen open	
		b	⟨ ⟩	
		b	[in alles] is [uw wezen open]	
		b	in zonlicht [ ]	
	C	a	in zonlicht is uw wezen open,	
3	A	a	In koelten komt Gij toegeslopen	
	B-I	a	van [o] komt gij toegeslopen	
		a	^ungefähr	
		b	in koelten [komt gij toegeslopen]	
	C	a	in koelten komt gij toegeslopen	
4	A	a	In bloemen zien Uw oogen aan	
	B-I	a	en zien uw blanke oogen aan	
	C	a	en zien uw blanke oogen aan,	
	B-I C		*[strofewit]*	
5	B-I	b	In glanzen, in de [o]	
	B-III ↓ α	a	[ ] [o] vracht	
		b	[ ] wat [o] lacht	
		b	[ ] [o] en [ ]	
		h	[ ] in een vleug die lacht	
	C	a	In glansen, in een vleug, die lacht	
6	B-I		[o]	
	B-III ↑ α	a	van bloesemen, schaduw [o]	
		b ^		?^voelen
		b ^		?^toonen *[of bij 7]*
		b ^		?^beloonen *[of bij 7]*
	↓ β	c ^	^vragen	
	↓ γ	c ^	^o hongering	
	↓ δ	c ^	^bloesempralen	
	↓ β	e ^	dingen? ^bange vragen	
	↓ ε	e ^	^begoocheling	*[of bij 7]*
	↓ β	h	om kindermond [o]	
	↓ β	h	[ ] in stemvertragen	
	C	a	om kindermond, in stemvertragen,	
		c	o[m] [ ]	

7 B-I [o]
B-III a ^ ^winden
a ^ ^[w]aaien
b ^ ^ademende [2]
b ^ ^ademen
b ^ ^[xxx] ^[xxxx]
↑ β b in mank gaan v[an] d[e] dagen
↑ β c [ ] bleeke [ ]
↑ β c [ ] leege [ ]
↑ δ c ^ ^en halen
↑ γ d ^ ^[begoocheling] [= 6e]
↑ γ ↑ ε d ^ ^voor oogen hing
↑ β i in de toedracht v[an] d[e] da[gen]
C a in al de toedracht van de dagen

8 B-I b in [o] in verholen stemmenval
B-III a ^ ^buigen
c ^ ^verre stemmen vergaan
c en fluistert in de sterren nacht
c [ ] siddert [ ]
c ? sidderend [ ]
c ? [3][ ] vochte [ ]
e in de geheimen v[an] d[e] nacht
e ^ ^toegebracht
h in volte van de zomernacht
h [ ] zwaarte [ ]
h [en fluistert/siddert][in de] vochte [nacht]
i en in het rusten v[an] d[e] nacht
C a en in het rusten van den nacht.

B-I B-III *[geen strofewit]*
C *[strofewit]*

9 B-I b een [o] om mij leeft
B-II a [o] ijler [o] om mij leeft
B-III a [een] ijler leven [om mij leeft]
C a Een ijler leven om mij leeft,

10 B-I ↓ α b [o] van een verschijnen
B-II ↓ α a [o] uw verschijnen
B-III ↓ α a een ⟨fli⟩glinstering [van een verschijnen]
α a [ ] nadering [ ]
α a ^ ^opeens aling?
α a [ ] twinkeling [ ]
α a ? penetrantie [ ]
α a ? *[xxxxxxxx]* [ ]
↓ β f [5] een nader komen
↓ β f [5] voorzichtig [ ]
C a een twinkeling, een luchtig komen,
b ⟨ ⟩
b [een twinkeling, een] schrijdend [komen,]

11	B-I	α b	een [o] komen en verdwijnen
	B-II	α a	[o] wil niet verdwijnen
	B-III	α a	[een] spel [van komen en verdwijnen]
		α a	[ ] gang [ ]
		α c	⟨ ⟩
		α c	spelen [van komen en verdwijnen]
		β e	Ruimte en tijd zijn ingenomen
		β f	en alle ruimte is [ ]
		β i	mijn ommetrek [ ]
		β i	[ ] [om]geving [ ]
		β i	[ ] wonensplek [ ]
		β i	[ ] toev[ensplek] [ ]
	C	a	mijn toevensplek is ingenomen
		b	⟨toevens⟩
		b	[mijn] wonens[plek] [is ingenomen]
12	B-I	↑ α b	[o] en begeeft
	B-II	α a ^	^zweeft
		↑ α b	[o] en niet begeeft
	B-III	α a	[o] blij maakt [en begeeft]
		α a	die [o] [ ]
		α a	[ ] [o] zegent [ ]
		α a	[ ] [o] toespreekt [ ]
		↑ α c	[ ] [o] stil [maakt][ ]
		β e	aan iets dat [o] noch heeft
		β e	van [ ] [o] [ ]
		β e	[2] eene [ ] [o] [ ]
		β g	[2] iets [ ] duur [noch] weerstand [heeft]
		β g	en dan [o] en niet begeeft
		β g	[ ] zich bezint [ ]
		β g	[ ] telkens wil [ ]
		β g	[ ] omkeert dan [ ]
		β g	[ ] [dan] geleidt [ ]
		β g	[ ] [ ] vertoeft [ ]
		↑ β g	[ ] [ ] [ver]blijft [ ]
	C	a	van iets, dat dwingt en niet begeeft
	C		*[strofewit]*
13	B-IV	↓ α a	en *[of:* in*]* spel van troost en lichte pijn *[←B-II(1),(2)]*
		α b	[ ] in [ ] zachte [ ]
		α d	[ ][van] vreugde [en][2][ ]
		d ^	^beurtelings
		d ^	^wisselen
		↓ β e	en in het denken is de pijn
	C	a	En denkend is er lichte pijn
		b	⟨ ⟩
		b	[En] in het denken is de [pijn]

14	B-IV	↑ α b	zweeft het gedenken tusschen deze:	*[←B-II(1),(2),(4)]*
		α c	weifelt [ ]	
		↑ β e	van het onzeekere tusschen deze:	
	C	a	van het onzeekre tusschen deze:	
15	B-IV	a	een weg in verre verten weze*[n]*	*[←B-II(4),(3)]*
	C	a	een weg in verre verten wezen,	
16	B-IV	a	een lichtend stil gestorven zijn	*[←B-II(6),(5)]*
		a	[ ] glanzend [ ]	
	C	a	een lichtend stil gestorven zijn.	
	C		*[streep]*	

B

LEESTEKST

1

1 U missen en u niet ontgaan.....
2 in zonlicht is uw wezen open,
3 in koelten komt gij toegeslopen
4 en zien uw blanke oogen aan,

5 In glansen, in een vleug, die lacht
6 om kindermond, in stemvertragen,
7 in al de toedracht van de dagen
8 en in het rusten van den nacht.

9 Een ijler leven om mij leeft,
10 een twinkeling, een schrijdend komen,
11 mijn wonensplek is ingenomen
12 van iets, dat dwingt en niet begeeft

13 En in het denken is de pijn
14 van het onzeekre tusschen deze:
15 een weg in verre verten wezen,
16 een lichtend stil gestorven zijn.

[In het handschrift staat achter het nummer 1 een punt. In het handschrift staat onder het gedicht een streep]

4.2 'In het besomberde vertrek'

STEMMA

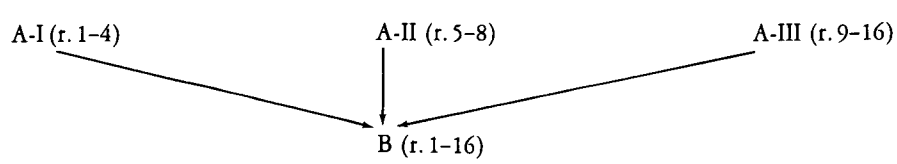

FACSIMILE A-II (en nr. 3: B-I)

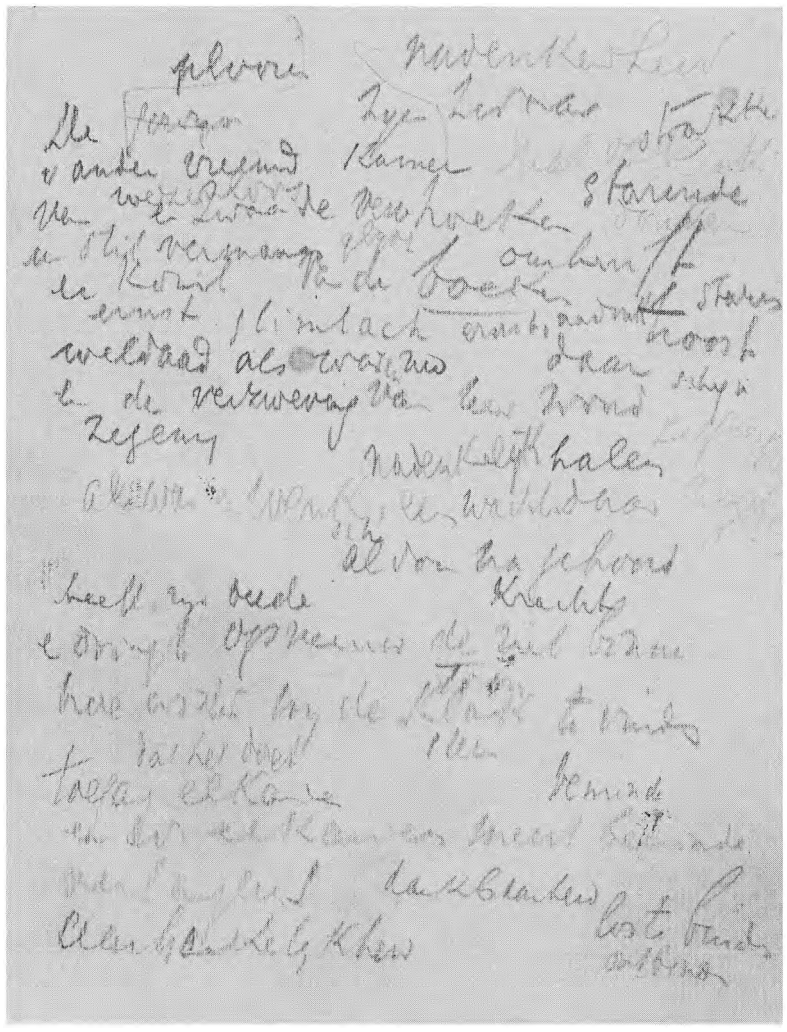

TOELICHTING BIJ DE PRESENTATIE

A-I, A-II en A-III zijn in *transcriptie* gegeven. Alle teksteenheden zijn opgenomen in de gecombineerde *synopsis* – met uitzondering van A-III r.(8) *het zweven*, r.(10) *van de gedragenheid*, r.(11) *gedragene, verbleven* (mogelijk horend bij 'U missen' nr. 3, zie nr. 3: B-III) en van A-II r.(10)–(12) en r.(15)–(25) (hierin zitten elementen voor 'U missen' nr. 3 r. 1–4; deze passus worden onder het sigle B-I bij de presentatie van nr. 3 in de gecombineerde synopsis opgenomen).

De *leestekst* is gebaseerd op B.

Bijzonderheden: de grondlaag (potlood) van A-III sluit grafisch aan bij die van B-II Linkerhelft van 'U missen' nr. 3. Op textuele gronden zijn de onderscheiden eenheden van respectievelijk 'U missen' nr. 2 en 'U missen' nr. 3 geïsoleerd.

Facsimiles: Van A-II (zich bevindend op bladzij 1/4 – hierop staat ook nr. 3: B-I) en van A-III (deze eenheid staat samen met een groot deel van nr. 3: B-II op bladzij 2/3) worden facsimiles gegeven. Wie ook A-I in facsimile wil raadplegen zij verwezen naar de fotografische reproduktie van bladzij 2/1, hiervóór afgedrukt bij nr. 1.

A-I

TRANSCRIPTIE

a potlood, b *potlood*, c aniline

(1) ⟨en⟩ ⟨i⟩⟩In het besomberde vertrek *stil gezette*
(2) *ongeschonden*
(3) hangen onverbroken de uren
(4) de wonderen van vroeger duren *gesnik*
(5) zonder verliez zonder gebrek
(6) windingen

A-II

[Bevat B-I van 'U missen' nr. 3]

TRANSCRIPTIE

a potlood, b *potlood*, c potlood, d *aniline*

(1) *plooien,* *nadenkendheid*
(2) De ⟨gordijn⟩ zijn zwaar *strakke*
(3) *en anders vreemd kamer strak van blik*
(4) *wezenloos* *starende*
(5) van *en zwaar de verre* hoeken *donker*
(6) *een stil vermanen glijdt* *omhuift*
(7) er komt van de boeken *staren*
(8) *ernst* *glimlach* ernst, nadruk *troost*
(9) weldaad *als wa⟨s⟩⟩ren nu* daar *schijn*
(10) en de *verzweving* van uw woord
(11) *zegening* *zelfvergeten*
(12) *nadenkelijk* halen
(13) *als was een wenk, een wachten daar vergeten*
(14) *sch*

(15) al door na gehoord
(16) *heeft zijn oude* *kracht*
(17) en dringt opnieuw de ziel binnen
(18) toon
(19) hoe wisten wij de klank te vinden
(20) *dat het doet* stem
(21) *toegang elkander* *beminde*
(22) en tot elkanders meest beminde
(23) verlangen*s* *dankbaarheid*
(24) *aanhankelijkheid* *los te binden*
(25) *ontbinden*

[De invoegtekens in r.(1)–(2): fase d. De doorhaling in r.(2): fase d; de doorhaling in r.(9): fase c]

A-III

TRANSCRIPTIE a potlood, b **potlood**, c ***potlood***, d aniline, e *aniline*

(1) doorpraten zangerige stemval
(2) uw lachen zangstem
(3) **haar** be
(4) soms **en al uw en klinkt**
(5) af en toe ***ijveren***
(6) **en** ernst **en** Kinderlijk vermanen
(7) en ongezien een wolk van tran
(8) het zweven **ukte**
(9) op den gebogene nederzinkt
(10) van de gedragenheid **schokte**
(11) gedragene, verbleven **af ge ronde**
(12) en in den rond gesloten kring
(13) donker alom ***rondom voller dichter zwevend langsgegleden***
(14) is het vervuld **en** stil nadenkend wez
(15) blikk
(16) uw ⟨liefste⟩ doem **en doorgedrongen ommeware**
(17) tred ***uw lippen..levend*** zijn en levend gestadig ommeweze
(18) en meest gemist o hongering!
(19) en oogopsla*[x]* **doem** ____ *aan*
(20) en handenspel zijn er wezend
(21)
(22) fijnte *gang*glijdende rust

[De doorhaling in r.(16): fase d]

FACSIMILE

A-III (en nr. 3: B-II)

[A-III bevindt zich op de rechter- en voor een klein deel op de linkerbladzij]

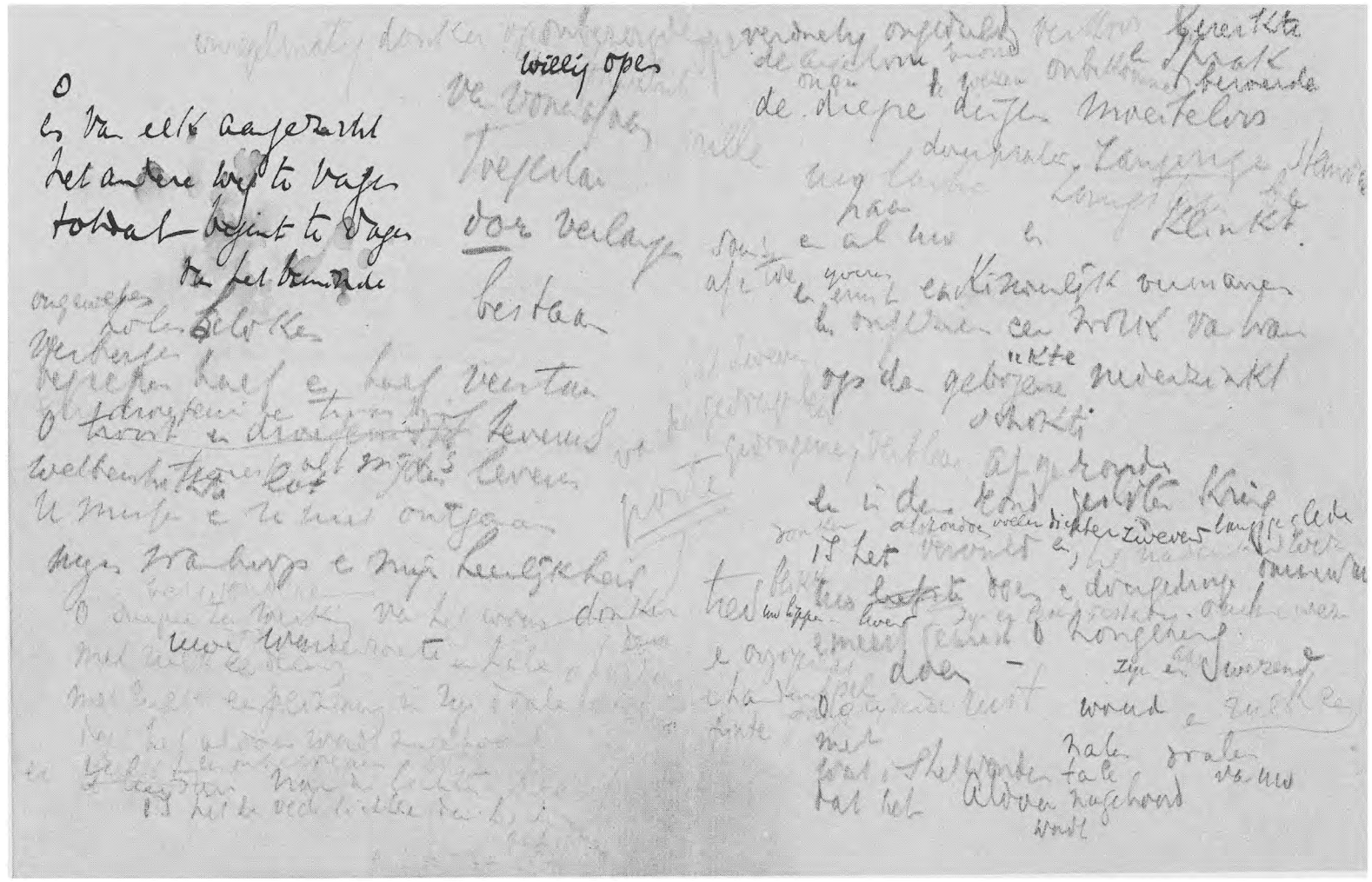

SYNOPSIS

A-I	1–4	*[= A-I Transcriptie]*
A-II	5–8	*[= A-II Transcriptie r.(1)–(9), r.(13)–(14)]*
A-III	9–16	*[= A-III Transcriptie (niet geheel, zie Toelichting)]*
B	1–16	

A-I	a potlood, b potlood, c aniline
A-II	a potlood, b potlood, c potlood, d aniline
A-III	a potlood, b potlood, c potlood, d aniline, e aniline
B	a zw inkt, b potlood

[afdelingsnr.]	A-I	[o]
	A-II	[o]
	A-III	[o]
	B	2

1	A-I	a	en in het besomberde vertrek
		b	〈 〉〈 〉〉I[n het besomberde vertrek]
	B	a	In het besomberde vertrek
2	A-I	a	hangen onverbroken de uren
		b	[ ] ongeschonden [ ]
		b	[ ] [de] stil gezette [uren]
	B	a	hangen de onverbroken uren,
3	A-I	a	de [o]on[o] van vroeger duren
		c	[o] w[on]deren [ ]
	B	a	de wonderen van vroeger duren
4	A-I	a	zonder verliez*[en]* zonder gebrek
		a	*?*^ ^windingen
		b	*?*^ *?*^gesnik
	B	a	zonder verliezen en gebrek.
	B		*[strofewit]*
5	A-II	a	De gordijn [o] zijn zwaar
		b	[ ][gordijn]plooien [o] [ ]
		d	〈gordijn〉
		d	[De][plooien] [o] [ ]
		d	^ ^nadenkendheid
	B	a	De plooien zijn nadenkend zwaar
6	A-II	a	van [o] hoeken
		b	[ ] [o] en zwaar de verre [ ]
		b	en anders vreemd [ ] kamer[ ]
		b	[ ] starende [ ] strakke [ ]
		d	[ ] strak van blik [ ][verre/kamer][ ]
		d	[ ] wezenloos [ ][3][ ] ^donker
	B	a	en starende de strakke hoeken

7	A-II	a	er komt [o] van de <u>boeken</u>	
		b ^		^omhuift
		b	een stil vermanen [ ]	
		b	[er komt een] ernst [o][ ]	
		b	[ ] glimlach [ ]	
		b	[ ] troost [o][ ]	?^schijn *[of bij 8]*
		b	[ ] staren [ ]	
		c	[er komt] ernst, nadruk [ ]	
		d	[er] glijdt [een] [5][ ]	
	B	a	er komt een fronsen van de boeken	
8	A-II	a	weldaad [o] daar	
		b	als was nu [o] [ ]	?^[schijn] *[= 7]*
		c	[ ][wa]⟨s⟩ren [ ] [o] [ ]	
		d	als was een wenk, een wachten daar	
		d	[ ] [wen]sch[,] [ ]	
	B	a	als was een wenk, een wachten daar.	
	B		*[strofewit]*	
9	A-III	a	en in den rond gesloten kring	
		b	[ ] af ge ronde [ ]	
		c ?^	^rondom ^voller ^dichter ^zwevend	*[of bij 10c]*
		d ?^	^donker ^alom	*[of bij 10d]*
	B	a	En in den rond gesloten kring	
10	A-III	a	is het vervuld [o]	
		b	[ ] en [o]	
		c ?^	[^rondom ^voller ^dichter ^zwevend]	*[= 9d]*
		c	[is het vervuld en] langsgegleden	
		d ?^	[^donker ^alom]	*[= 9d]*
		d ?^	^stil nadenkend wez*[en]*	*[of bij 11d]*
	B	a	is het vervuld, en langsgegleden	
11	A-III	a	uw liefste doem [o]	^tred
		b	[ ] en doorgedrongen	
		b ?^	?^ommeware*[n]*	
		c ?^	^uw lippen..levend	
		d	⟨liefste⟩	
		d ?^	[^stil nadenkend wez*[en]*]	*[= 10d]*
		d ?^	^blikk	
		d ?^	^zijn en levend ^gestadig ommeweze*[n]*	
		d ?^	^zijn er wezend	
		e ?^	^[ ] aan[wezend]	
	B	a	is iets als oogen, zachte treden	
		a	[ ] li[chte] [ ]	

12	A-III	a	en meest gemist o hongering!	
		b ^		^doem
		d	en oogopsla/x/ [ ]	
		d	en handenspel [ ]	
		d	glijdende rust [ ]	
		e	[en][handen]gang [ ]	
		e	[ ][handen]fijnte [ ]	
	B	a	en handenfijnte. O hongering!	
	A-III		*[geen strofewit]*	
	B		*[strofewit]*	
13	A-III	b	en al uw [o] en [o] klinkt	
		b ?^	^haar	
		d ?	[?] uw lachen [ ]	
		d ?	[?] [ ] doorpraten [ ]	
		d ?	[?] [ ] zangstem [ ]	
		d	[uw] zangerige stemval [ ]	^be
	B	a	Uw zangerige stemval klinkt	
14	A-III	a	[o] kinderlijk vermanen	
		b	en [o] en [ ]	
		c ^	^ijveren	
		d	[ ] ernst [ ]	
		d ^		^soms
		d ^		^af en toe
	B	a	in zorg en kinderlijk vermanen	
		a	⟨in⟩ee[n][zorg][ ]	
		b	⟨org⟩	
		b	[een][z]acht [en kinderlijk vermanen]	
15	A-III	a	en ongezien een wolk van tran/en/	
	B	a	en ongezien een wolk van tranen	
16	A-III	a	op den gebogene nederzinkt	
		b	[ ] [ge]schokte [ ]	
		b	[ ] [geb]ukte [ ]	
	B	a	op den gebukte nederzinkt	
	B		*[streep]*	

B

LEESTEKST 2

1 In het besomberde vertrek
2 hangen de onverbroken uren,
3 de wonderen van vroeger duren
4 zonder verliezen en gebrek.

5 De plooien zijn nadenkend zwaar
6 en starende de strakke hoeken
7 er komt een fronsen van de boeken
8 als was een wenk, een wachten daar.

9 En in den rond gesloten kring
10 is het vervuld, en langsgegleden
11 is iets als oogen, { zachte / lichte } treden
12 en handenfijnte. O hongering!

13 Uw zangerige stemval klinkt
14 een zacht en kinderlijk vermanen
15 en ongezien een wolk van tranen
16 op den gebukte nederzinkt.

[r. 16: de punt ontbreekt in het handschrift. In het handschrift staat onder het gedicht een streep]

4.3 'O donker en grootmogend woord'

STEMMA

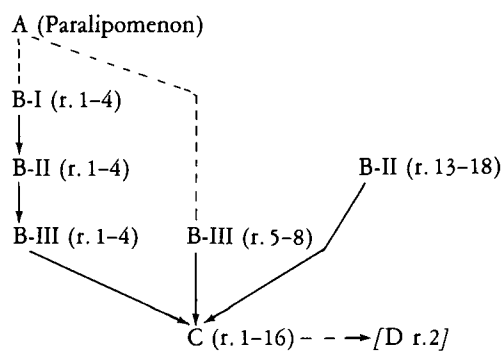

TOELICHTING BIJ DE PRESENTATIE

A bevat een gedicht getiteld 'Albumblad'. Dit is niet als een versie van 'U missen' nr. 3 te beschouwen. Wel staan er in het vers enkele verwante regels. A wordt grotendeels in een afzonderlijke *synopsis* weergegeven en waar dat onmogelijk is (vanwege het ontbreken van 'regelverband') in een *transcriptie*. B-I maakt onderdeel uit van A-II van 'U missen' nr. 2; de teksteenheid is hier niet opnieuw gepresenteerd; zie voor B-I dus: nr. 2: A-II en wel r.(10)–(12) en r.(15)–(25). B-II en B-III zijn in *transcriptie* weergegeven. B-I, B-II en B-III zijn met C in de gecombineerde *synopsis* opgenomen (uitgezonderd B-I r.(16)–(25)). D r.2 is afkomstig uit de aan Annette Monasch geschonken versie.

De *leestekst* is gebaseerd op C.

Bijzonderheden: B-II beslaat een deel van de twee binnenzijden van een (opengevouwen) dubbelblad. De elementen die als B-II Linkerhelft zijn gepresenteerd bevinden zich grotendeels op de linkerbladzijde, geheel links van de woorden die als B-II Rechterhelft zijn weergegeven (in de bron op de rechterbladzijde). De verdeling van de transcriptie van B-II in Linkerhelft en Rechterhelft is noodzakelijk: de ruimte ontbrak om beide gedeelten naast elkaar af te drukken. Om een indruk te geven van de positie die de twee

'helften' ten opzichte van elkaar innemen, zijn enkele woorden van B-II Linkerhelft herhaald in die van B-II Rechterhelft (en omgekeerd). De linkerbladzij van de bron bevat bovendien A-III van 'U missen' nr. 4. Eén element van nr. 4: A-III is in de presentatie van B-II Linkerhelft opgenomen. Op de rechterbladzij staat ook A-III van 'U missen' nr. 2. Deze laatste wordt hier niet geheel overgenomen. Wel worden enkele elementen uit nr. 2: A-III in de presentatie van B-II Rechterhelft aangegeven, zodat de gebruiker in staat is de onderlinge samenhang van het in B-II Rechterhelft en in nr. 2: A-III getranscribeerde te achterhalen. B-III bestaat uit in aniline geschreven woorden op de linkerbladzij waarop ook B-II Linkerhelft zich bevindt. B-III bevat een latere uitwerking van een deel van B-II Rechterhelft. Om het (waarschijnlijk alleen grafische) verband met de omringende eenheden te verduidelijken zijn bij de presentatie van B-III enkele elementen van de teksteenheid die zich boven haar bevindt (nr. 4: A-III) en enige in aniline geschreven woorden uit nr. 2: A-III mede opgenomen. Van r. 9–12 van het gedicht bestaat geen voorversie. Het is zeer waarschijnlijk dat deze er wèl is geweest.

Facsimiles: Van B-II (zich bevindend op de bladzijden 2/2 en 2/3 – op 2/2 samen met nr. 4: A-I, nr. 4: A-III en nr. 3: B-III en op bladzij 2/3 samen met nr. 2: A-III) wordt een facsimile gegeven, evenals van B-III, dat, zoals gezegd, eveneens op bladzij 2/2 is aan te treffen.

A (Paralipomenon)

SYNOPSIS EN	(1)–(16)	Synopsis	
TRANSCRIPTIE	(17)–(38)	Transcriptie	
		a zw inkt, b zw inkt, c aniline, d zw inkt	
[titel]	a	*Albumblad*	
[?motto]	a	but then, how it was sweet!	?^wrang
(1)	a	o vleug van andre beetre dag	
	b	[ ] verre [ ]	
	b	[ ] glinsterende [ ]	
	c ^		^glissando
(2)	a	het licht s/xx/eek over verre landen	
	b	[ ][s]tr[eek][ ]	
	c	als [ ]	
(3)	a	waar schemerende aan de randen	
	b	[ ] bevende [ ]	
	b	[ ] tintelende [ ]	
	c	⟨ ⟩	
	c	en wemelende [ ]	
(4)	a	een ander leven wezen mag	
		[strofewit]	

```
(5)   a      in vlinder [ o ] van den wind
      c     [ ][vlinder]wieken [              ]

(6)   a      wankel stoeit voortvluchtig
      b             〈    〉
      b ?   [        ] schok [              ]

(7)   a      tot [     o     ]  luchtig
      c     [   ] beloften [ o ] geruchtig

(8)   a        [       o       ]   als een kind
      b                            〈      〉
      b      als voor ons uit een  stoeiend [     ]
      b      als bode van een     [              ]
      b ?¨   ¨betere tijding [van een]       [     ]
      c      als voor ons uit een  spelend  [     ]
      c     [                    ] stoeiend [     ]
      c       [o]   er? zijn  bestemming  vindt
      c      verlangen [                         ]
      d      bemoeien zijn  bestemming  vindt

             [strofewit]

(9)   a      een       plotselinge      oogopslag
      c          [       o       ]    [oogop]slaan
      c      een  praten,   plotsling [             ]
      c     [   ] wenkend [          ][             ]
      c     [   ] flitsend  [         ][             ]
      d                                      〈slag〉
      d      en   onder    ons een   [oogop]slaan
      d      een flits van  schietend [             ]
      d     [              ] schielijk  [             ]

(10)  a        [       o       ]    vreemde klem
      a      bij diepe toon  [ o ]   [              ]
      c ^                                            ^wuft

(11)  a      dalende  [   o   ] ontroerde   stem
      b     [        ] [   o   ] gezonken  [     ]
      c ^                                            ^drift
      d ^       ^val
      d      en soms  een [ o ] [2         ] [     ]

(12)  a ^                          ^verslag
      c        [       o       ]  verstaan
      c        [   o   ] half   [        ]
      c        [   o   ] beter  [        ]
      d        [   o   ] dieper [        ]
      d        [       o       ][ver]〈slag〉staan
      d ^    ^dieper ondergrond  [verstaan]
```

[strofewit]

(13) a [o] lippen [o] woord
c blinkend wonder vragend [ ]
c vluchtig [ ]
c klinkend [ ]
d ? o [o] gesproken [o] ?[ ]
d ? [ ] tenger? gehangen [o] ?[ ]

(14) a hoe kan uw wezen zoo fijn

(15) a en tevens zoo doordringend zijn
c en toch [ ]

(16) a ^ ^boort
b dat het nog steeds wordt nagehoord
b [ ] aldoor [ ]

TRANSCRIPTIE a zw inkt, b **zw inkt**, c ***aniline***, d zw inkt

(17) van toeven
(18) beklijvend niet liet
(19) nauw
(20) **even**
(21) ⟨O⟩, alles, alles ⟨wuft⟩ gekomen en
(22) vervlogen
(23) ***getogen***
(24) als vogelen blijven liet
(25) die niet van blijven weten.
(26) kwamen zij op
(27) voor goed
(28) un ***vertrouwde***
(29) zijn zij van? huis gewesten
(30) gewezen
(31) terecht en in nog lauwe nesten plek.
(32) de van hun gewesten ek ***nek***
(33) ***of*** is het een tijdelijke trek
(34) en komt het **oud verlangen**
(35) **maakt er vele wijd**
(36)
(37) **bij nieuwe lente en zonneschijn?**
(38) **zomertijd plooien ontluikenis**
(39) **bij zomersche pluimen ontvangend gemis**

[De doorhalingen in r.(21): fase b]

B-I

TRANSCRIPTIE *[Zie Transcriptie A-II van 'U missen' nr. 2, r.(10)-(13) en r.(15)-(25)]*

B-II

TRANSCRIPTIE a potlood, b **potlood**, c ***aniline***, d aniline, e *aniline*, f *zw inkt*

B-II Linkerhelft

[ ] *[=nr. 4: A-III]*, [[ ]] *[=B-II Rechterhelft]*

(1) *onregelmatig donker open*onbezorgde
(2) *willig open* [[open]]
(3) preutsche
(4) [van voren af aan]

B-II Rechterhelft

[ ] *[=nr. 2: A-III]*, [[ ]] *[=B-II Linkerhelft]*

(1) [[onbezorgde]] verdrietig ongeduld ***verkoos*** **bereikte**
(2) [[*willig open*]] open ***de argelooze mond*** en sprak
(3) ***onge[x]*** ***te wezen*** ***onbekommerd*** **beroerde**
(4) de diepe dingen moeiteloos
(5) ***prille*** [***doorpraten*** ***zangerige*** ***stemval***]
(6) [***uw*** ***lachen*** ***zangstem***]

[Hier volgt nr. 2: A-III r.(3)-(19)]

(7) [***en handenspel*** ***zijn*** ***en*** ***wezend***]
(8) **o** **woord**
(9) [fijnte gang***glijdende rust***] ***en zulk een***
(10) **met** **halen** **dralen**
(11) **wat is het wonder** **tale** **van uw**
(12) **dat het** **aldoor** **nagehoord**
(13) **wordt**

[Het invoegteken in r.(9)-(10): fase c]

FACSIMILE

B-II B-III (en nr. 4: A-I, nr. 4: A-III en nr. 2: A-III)

[B-II staat op de rechter- maar ten dele ook op de linkerbladzij; B-III bevindt zich op de linkerbladzij]

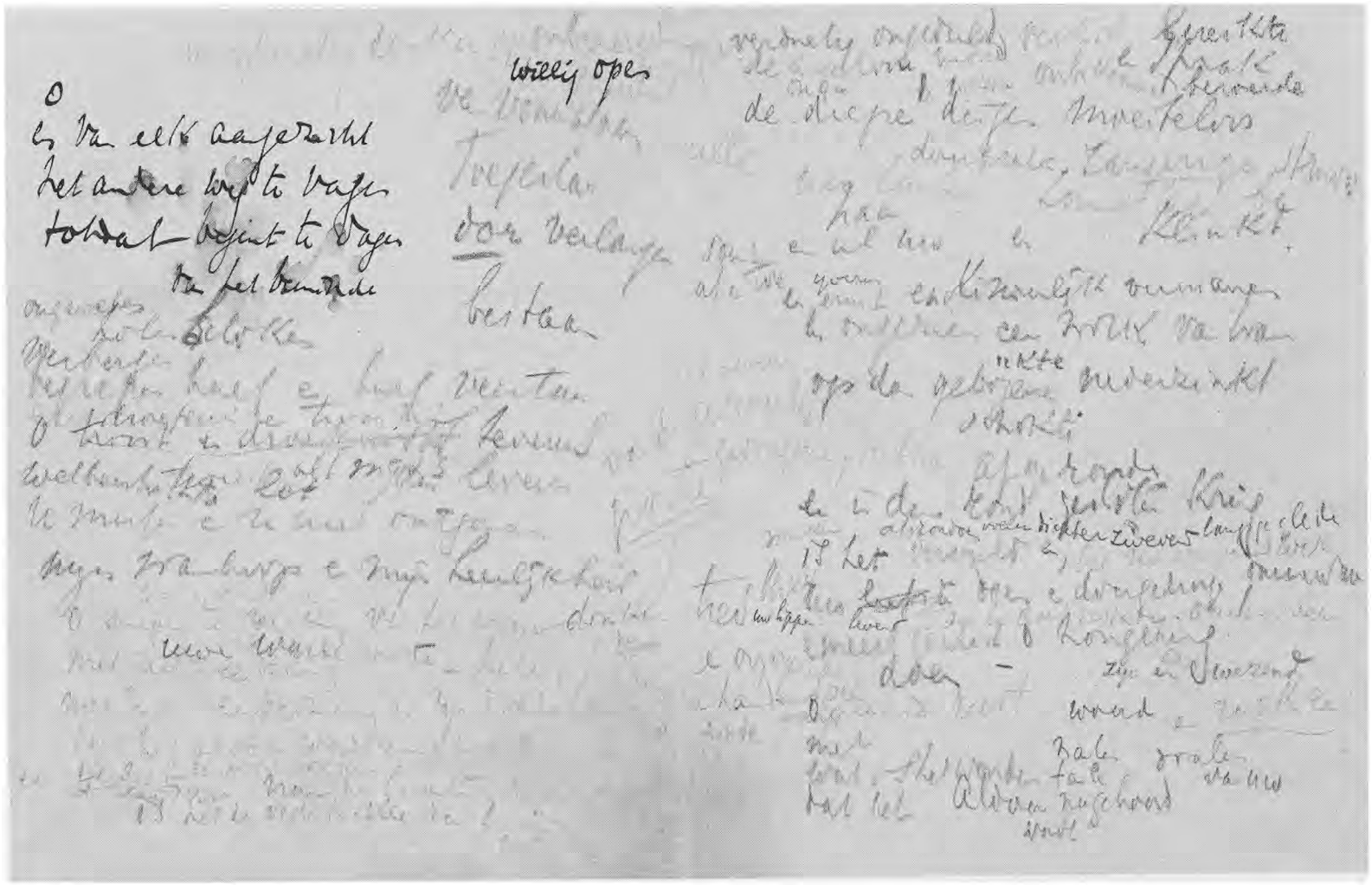

TRANSCRIPTIE

a aniline, b **aniline**, c ***aniline***

[ ] *[= nr. 4: A-III]*, [[ ]] *[= nr. 2: A-III]*

(1) [[***het zweven***]]
(2) [[***van de gedragenheid***]]
(3) [[***gedragene, verbleven***]]
(4) [u missen en u niet ontgaan] ***grootte***
(5) [mijn wanhoop en mijn heerlijkheid]
(6) **verwonderen**
(7) o dieper ter werking van het woord ***donker***
(8) ***uwe zoo woordenroute?*** ⟨***donzen***⟩
(9) met zulk een deling? en halen **en peinzens**
(10) met zulk een peinzing in zijn dralen **voeten** *[of:* **volten***]*
(11) dat het aldoor wordt nagehoord **zijn dralen***?*
(12) **rust** ***een onbegrepen***
(13) **een***?* ⟨u luister⟩ naar de lichte klem
(14) is het de vederlichte van het zweven *[***xxxxx***]*
(15) geheven
(16) ontroerde stem

[Het teken in r. (5)–(8): fase c. De doorhaling in r. (8): fase c; de doorhaling in r. (13): fase b]

SYNOPSIS

B-I	1–4	*[= nr. 2: A-II Transcriptie r. (10)–(12), r. (15)]*
B-II	1–4, 13–16	*[= B-II Transcriptie Rechterhelft r. (8)–(13) en r. (1)–(5), Linkerhelft r. (1)–(3)]*
B-III	1–4, 5–8	*[= B-III Transcriptie r. (4)–(16)]*
C	1–16	
[D]	2	

B-I	a potlood, b potlood, c aniline
B-II	a potlood, b potlood, c aniline, d aniline, e aniline, f zw inkt
B-III	a aniline, b aniline, c aniline
C	a zw inkt, b aniline, c potlood, d zw inkt

[afdelingsnr.]	B-I	[o]
	B-II	[o]
	B-III	[o]
	C	3

1	B-I	a	en de [o] van uw woord		*[←A(13)]*
		b	[ ] verzweving [ ]		
		b	[ ] zegening [ ]		
	B-II	b	o [o] woord		
	B-III	a	o dieper ter werking van het woord		
		b ^	^verwonderen		
		c ^			^donker
		c ^			^⟨donzen⟩ ^groote
		c *?*^	*?*^uwe woordenroute*?*		*[of bij: 2c]*
	C	a	O donker en grootmogend woord,		
		b			^ijl ^subtiel
		d	[O] overhangend schaduw[woord,]		
2	B-I	a ^	^halen		
		b *?*^	*?*^nadenkelijk		
		c *?*^	*?*^zelfvergeten [ ]		
		c *?*^	*?*^vergeten [ ]		
	B-II	b	met [o] halen		
		b ^	^dralen		*[of bij 3b]*
		b ^	^van uw[ ]		*[of bij 3b]*
		c ^	^en zulk een[ ]	*[of:]*	*[of bij 3c]*
		c	en zulk een [o][van uw dralen]		*[of bij 3c]*
	B-III	a	met zulk een deling*?* [o] en halen		
		b ^			^en peinzens
		b	[ ] zoo [ ] [o][ ]		
		c *?*^	[^uwe woordenroute]		*[= 1c]*
	C	a	waren het glanzend zijen halen,		
		a	met [o] [ ]		
		c	[ ] [o] smachtend [ ]		
		d	⟨ ⟩		
		d	[ ] kalmte en [glanzend][ ]		
		d	maakten de [ ]		
	/D	a	waren 't de glanzend zijen halen,/		
3	B-I		[o]		
	B-II	b ^	wat is het wonder tale		
		b ^	[^dralen]		*[= 2b]*
		b ^	[van uw]		*[= 2b]*
		c ^	[en zulk een]	*[of:]*	*[= 2c]*
		c ^	[en zulk een [o] [van uw dralen]]		*[= 2c]*
	B-III	a	met zulk een peinzing in zijn dralen		
		b *?*^			*?*^voeten *[of:* volten*]*
		b *?*^			*?*^zijn dralen?
	C	a	was het de peinzing in het dalen,		
		c	is [ ]		
		d	⟨was⟩		
		d	is [het de peinzing in] uw [dalen,]		

4	B-I	a ^	^aldoor nagehoord	*[←A(16)]*
	B-II	b ^	^aldoor nagehoord	
		b	dat het [ ] wordt [nagehoord]	
	B-III	a	dat het aldoor wordt nagehoord	
	C	a	dat het aldoor wordt nagehoord?	
		d	die nu [ ]	
		d	[ ] nog [ ]	
		d	[dat] gij [ ]	
	B-III		*[geen strofewit]*	
	C		*[strofewit]*	
5	B-III	a	u luister naar de lichte klem	*[←A(10)]*
		b	⟨ ⟩	
		b ?	een rust [o]	
	C	a	Is het de toover van een klem	*[←A(10)]*
6	B-III	a	is het de vederlichte van het zweven	
		b ?^		*?^[xxxxx]*
	C	a	die rept zijn onbegrepen voeten?	
		d ?	[ ][onbegr]ast[e] [ ] *	
7	B-III	a ^	^geheven	
	C	a	Welt het gehoopte zielsontmoeten	
8	B-III	a ^	^ontroerde stem	*[←A(11)]*
	C	a	op uit de bodem van de stem?	
		d	[ ][de]n [ ]	
	C		*[strofewit]*	
9	C	a	In purpren eenzaamheden zonk	
10	C	a	de volle toon en bleef verwijlen	
11	C	a	⟨in⟩waar wel de schoonste wezens schuilen	
		d	[ ] perels [ ]	
		d ?	[ ] oorden [ ]	
12	C	a	en hunne? rijkdom donker blonk.	
		d	⟨ ⟩	
		d	verborgen [ ]	
	C		*[strofewit]*	

[C r. 6:* ast *staat onder* van *r. 5 en boven* begrepen *r. 6]*

13 B-II	a ?^	^verdrietig ^ongeduld		
	c	de argelooze mond verkoos		
	c	[ ] onge/x/[o] [ ]		
	d	[ ] onbezorgde [ ]		
	d ?	[ ] open [ ]		
	d ?	[ ] preutsche [ ]		*[of bij 16d]*
	e ?^			?^onregelmatig
	e ?^			?^donker
	e ?^			?^open
	f ?^			?^willig
	f ?^			?^open
C	a	Of ook de stoeische mond verkoos		
14 B-II	c	te wezen onbekommerd *[of:]*		
	c	onbekommerd te wezen		
C	a	in spel te wezen en vervoerde		
15 B-II	a ^	^en sprak		
	b ^	^[ ] bereikte		
	b ^	^[ ] beroerde		
C	a	tot hemellachen en beroerde		
16 B-II	a	de diepe dingen moeiteloos		
	c	[ ] prille [ ]		
	d ?	[ ] [preutsche] [ ]		*[= 13d]*
C	a	de diepe dingen moeiteloos		
C		*[streep]*		

C

LEESTEKST 3

1 O { donker en grootmogend / overhangend schaduw } woord,

2 { waren het / met kalmte en / maakten de } glanzend zijen halen,

3 is het de peinzing in { het / uw } dalen,

4 { dat { het / gij } / die { nu / nog } } aldoor wordt nagehoord?

5 Is het de toover van een klem
6 die rept zijn onbegrepen voeten?
7 Welt het gehoopte zielsontmoeten
8 op uit den bodem van de stem?

9	In purpren eenzaamheden zonk	
10	de volle toon en bleef verwijlen	
11	waar wel de schoonste { wezens / perels / oorden }	schuilen
12	verborgen rijkdom donker blonk.	
13	Of ook de stoeische mond verkoos	
14	in spel te wezen en vervoerde	
15	tot hemellachen en beroerde	
16	de diepe dingen moeiteloos.	

[De punt in r. 16 staat niet in het handschrift]

4.4 'Verborgen half en half verstaan'

STEMMA

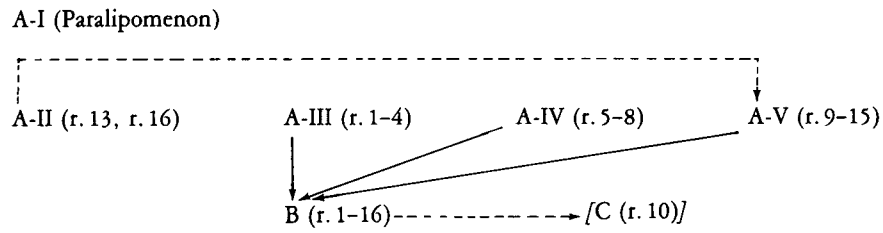

TOELICHTING BIJ DE PRESENTATIE

A-I, A-II, A-III, A-IV en A-V worden in *transcriptie* gegeven. A-II maakt deel uit van B-II van 'U missen' nr. 1 en is hier niet opnieuw gepresenteerd. Men zie dus: nr. 1: B-II en wel r.(8)–(10). A-III, A-IV, A-V, B en C worden in de gecombineerde *synopsis* opgenomen (met uitzondering van A-III r.(18)). C r. 10 is afkomstig uit een door Leopold aan Annette Monasch geschonken en verloren gegane versie van de reeks. Van Eyck heeft van nr. 4 de variant in r. 10 kunnen optekenen. De handschriftelijke staat van r. 10 van B is nogal ingewikkeld. Daarom is deze regel van B mede in *transcriptie* gegeven.

De *leestekst* is gebaseerd op B.

Bijzonderheden: A-I is een paralipomenon: textuele verwantschap met de overige eenheden ontbreekt. A-I is gebaseerd op nr. 1: A r.(1)–(5). Het paralipomenon is hier gepresenteerd omdat het op de bladzijde staat waar zich ook andere eenheden van nr. 4 bevinden.

Facsimiles: Van A-IV en A-V (zich bevindend op respectievelijk bladzij 1/2 en bladzij 1/3) worden facsimiles gegeven. Wie van de andere in transcriptie weergegeven tekst-eenheden van nr. 4 de fotografische reproduktie wil raadplegen, zij verwezen naar de andere afdelingen van de reeks: – voor A-I en A-III zie men de reproduktie van bladzij 2/2, opgenomen bij nr. 3; – voor A-II zie men het facsimile van bladzij 2/1, opgenomen bij nr. 1.

A-I (Paralipomenon)

TRANSCRIPTIE a zw inkt

(1) O
(2) en van elk aangezicht
(3) het andere weg te vagen
(4) totdat begint te dagen
(5) van het beminde

A-II

TRANSCRIPTIE *[Zie Transcriptie B-II van 'U missen' nr. 1, r.(8)-(10)]*

A-III

TRANSCRIPTIE a potlood, b **potlood**, c ***potlood***, d potlood, e *aniline*

(1) van voren af aan
(2)
(3) toegestaan
(4) dor verlangen
(5)
(6) ongeweten bestaan
(7) ***holen*** ⟨*g*⟩***beloken***
(8) **verborgen**
(9) begrepen half en half verstaan
(10) *en* **droefenis en troosting**
(11) O ⟨troost en droefeniste⟩ tevens
(12) **tweespalt mijns**
(13) welbeschikte lot des levens
(14) u missen en u niet ontgaan
(15) mijn wanhoop en mijn heerlijkheid

[De doorhaling in r. (7): fase d; de doorhaling in r. (11); fase b]

A-IV

TRANSCRIPTIE a potlood, b **potlood**, c ***aniline***, d aniline

(1) ***stomp*** ***dof***
(2) ***armoe*** ***barre nood***
(3) dig
(4) ***Tot*** ***leegheid***

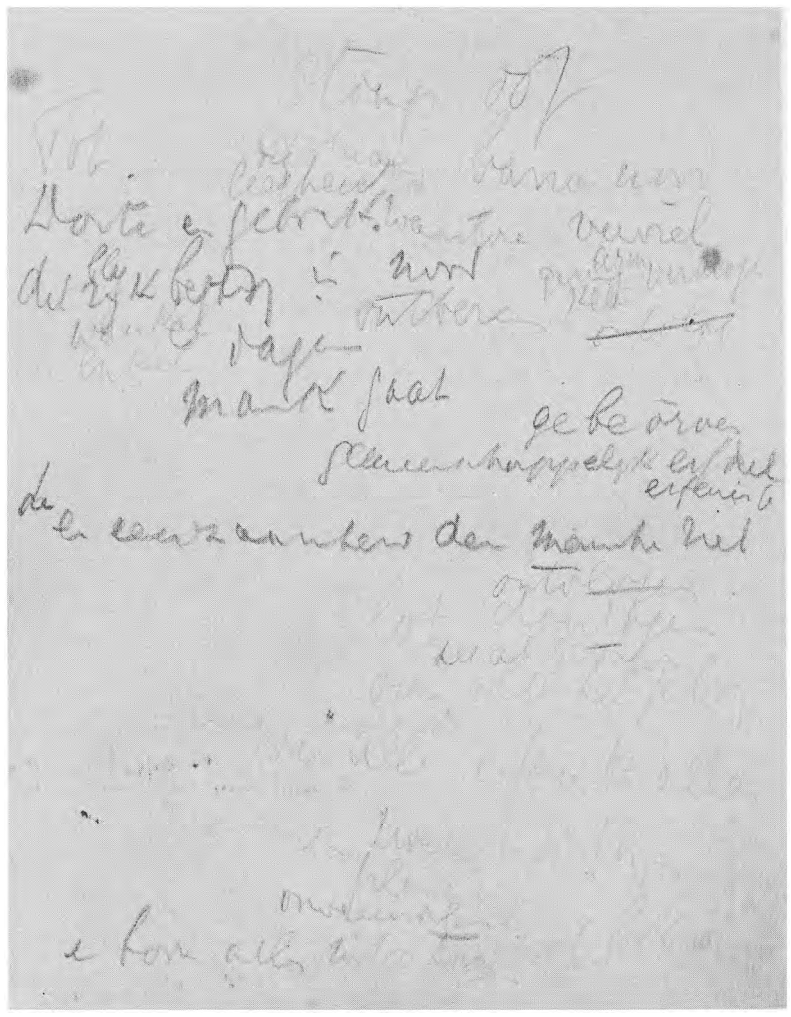

FACSIMILE A-V

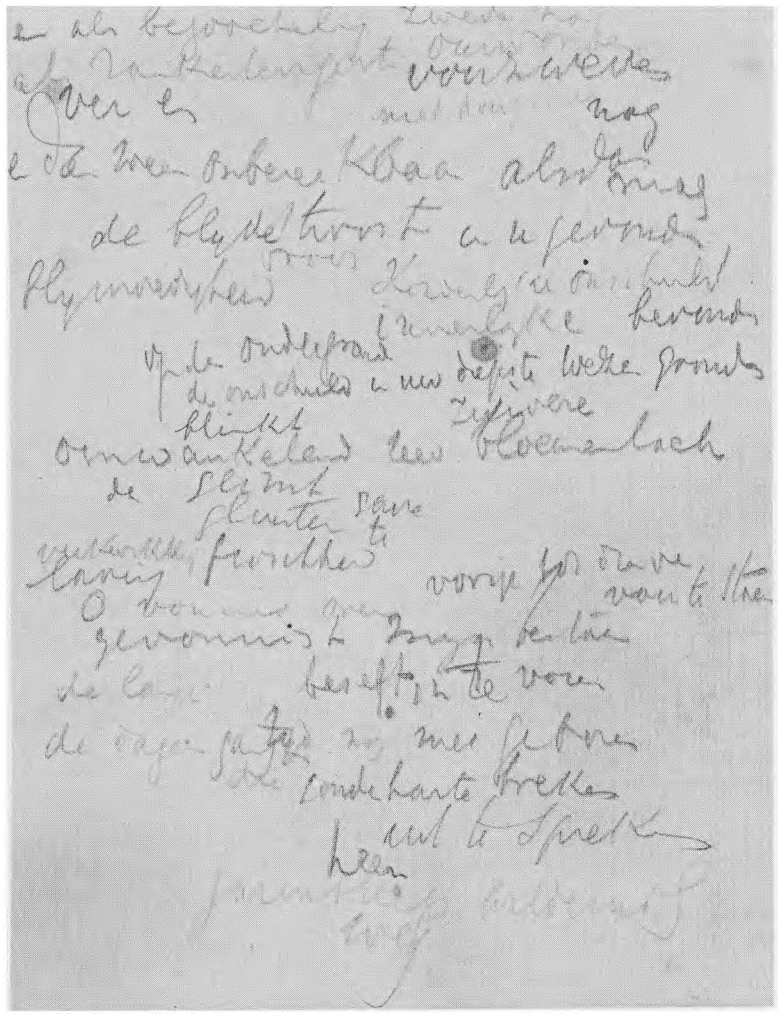

(5) Dorte en gebrek ***waartoe verviel***
(6) **blij** arm
(7) dit rijk beg⟨in⟩in in nood ***gering vermogen***
(8) wankel ***ontberen*** klein
(9) ***al*** enkel dagen ***⟨ontvlog⟩***
(10) mank gaat
(11) ge beörven
(12) gemeenschappelijk erfdeel
(13) **de** **erfenissen**
(14) en eenzaamheid der mensche ziel
(15) ontvlogen
(16) ***lot doortogen***
(17) het al getogen
(18) ***door alle heen getog*** *[of:* ***gelop****]*
(19) ***en over alle*** ***erfenis van alles***
(20)
(21) ***en zwevend in den hoogen***
(22) ***planant***
(23) onvermogen
(24) ***hoogst bekronen***
(25) en boven alles uitgetogen

[De doorhaling in r. (9): fase c]

A-V

TRANSCRIPTIE a potlood, b **potlood**, c ***potlood***, d potlood, e *aniline*, f ***aniline***

(1) *en als begoocheling zweven ma [of: za]*
(2) *als rankentengerte omwonden*
(3) **ver en** **voorzweven**
(4) *niet doorgronden*
(5) zag
(6) **en dan weer onbereikbaar als dan**
(7) mag
(8) de blijde troost in u gevonden
(9) **broos?**
(10) **blijmoedigheid** **kinderlijke onschuld**
(11) **innerlijke** ***bevonden***
(12) ***op den ondergrond***
(13) ***de onschuld in uw diepste wezen gronden***
(14) ***blinkt*** **zuivere**
(15) omwankelend uw bloemenlach
(16) ***glimt***
(17) de gave
(18) ***glinster*** te
(19) verkwikking **frischheid**
(20) **laving** **vorige tot dusver**
(21) *O vonnis over* **voor te staan**
(22) gevonnist mijn bestaan

(23) *de lange* ***beseft*** **en⟨t⟩*te* voren**
(24) *de dagengang⟨*tijd*⟩* nog niet geboren
(25) *die* zonder harte breken
(26) uit te spreken
(27) ***heen***
(28) *jarensleep* *wildernis*
(29) *weg*

[De doorhalingen/dooreenschrijvingen in r. (23) en r. (24): respectievelijk fase f en fase e]

A-III A-IV A-V B *[C]*

SYNOPSIS	A-III	1–5	*[=A-III Transcriptie r.(1)–(14)]*
	A-IV	5–8	*[=A-IV Transcriptie]*
	A-V	9–15	*[=A-V Transcriptie]*
	B	1–16	10 ook in Transcriptie
	[C]	10	
	A-III	a potlood, b potlood, c potlood, d potlood, e aniline	
	A-IV	a potlood, b potlood, c aniline, d aniline	
	A-V	a potlood, b potlood, c potlood, d potlood, e potlood, f aniline, g aniline,	
	B	a zw inkt, b zw inkt, c zw inkt	
	[afdelingsnr.]	A-III	[o]
		A-IV	[o]
		A-V	[o]
		B a	4.

1	A-III	a ^	^van voren af aan
		a ^	^toegestaan
		a ^	^bestaan
		a	begrepen half en half verstaan
		b	verborgen [ ]
		c	[ver]holen [ ]
		c	geloken [ ]
		d	⟨g⟩b[eloken] [ ]
		d	ongeweten [ ]
	B	a	Verborgen half en half verstaan,
2	A-III	a	O troost en droefeniste tevens
		b	⟨ ⟩
		b	[O] droefenis en troosting [tevens]
		e	en [ ]
	B	a	o droefenis en troosting tevens
3	A-III	a	welbeschikte lot des levens
		b	[ ] mijns [ ]
		b ?	[o] tweespalt [2][ ]
	B	a	en toebeschikte lot mijns levens:

4	A-III	a	u missen en u niet ontgaan	*[←nr. 1: B-II(10)]*
	B	a	u missen en u niet ontgaan.	
	A-III		*[geen strofewit]*	
	B		*[strofewit]*	
5	A-III	a ^		^dor verlangen
	A-IV	a	Dorte en gebrek [o]	
		c	Tot [/d/orte en gebrek] [o]	^stomp ^dof
		c	[ ] armoe [o]	
		c	[ ] barre nood [o]	
		c	[ ][ ] verviel	
		c	[Dorte en gebrek] waartoe [ ]	
		c	[Tot /d/orte en] leegheid [ ]	*[←nr. 1: B-II(8)]*
		c	[ ][le]dig[heid][ ]	
	B	a	Tot dorte en ledigheid verviel	
6	A-IV	a	dit rijk begin in nood [o]	
		b	[ ] blij [ ] [o]	
		c		^al
		c		^ontberen
		c	[dit][2][begin] gering vermogen	^ontvlogen
		d	[ ][o] arm [ ]	^enkel ^wankel
		d	[ ][o] klein [ ]	
		d	[ ][o] onvermogen	
	B	a	dit jong begin, en arm vermogen	
		b	〈 〉	
		b	[dit] [jong] [begin, en] on[vermogen]	
		b	[ ] trotsch [ ]	
7	A-IV	a ^		^dagen
		a ^		^mank gaat
		a ^		^beörven
		a ^		^ge[örven]
		a ^		^gemeenschappelijk
		b ^		^erfenissen ^erfdeel
		c ^	^lot doortogen	
		c	[o] door alle/s/ heen getog/en/*[of:* gelop/en/*]*	
		c	en over alle/s/ [ ]	
		c ^	^erfenis van alles	
		c	[o] en zwevend in den hoogen	
		c	[o] [ ]planant [ ]	
		c ^	^hoogst bekronen	
		d ^	^ontvlogen	
		d	[o] [door] het al getogen	
		d	en boven alles uitgetogen	
	B	a	en boven alles uitgetogen	
		b	〈 〉	
		b	met [boven alles uitgetogen]	

8	A-IV	a	en eenzaamheid der mensche*[n]* ziel	
		b	de [ ]	
	B	a	de eenzaamheid der menschenziel	
	B		*[strofewit]*	
9	A-V	a ^	^zag	
		a ^	^mag	
		c	ver en [o] voorzweven [2]	
		c	en dan weer onbereikbaar [zag]	
		c ?	alsdan [ ]	
		f	en als begoocheling zweven ma*[g]* *[of:* za*[g]]*	
	B	a	Maar als begoocheling zweven mag	
		b	⟨M⟩	
		b	W[aar][als begoocheling zweven mag]	
10	A-V	a	de blijde troost in u gevonden	
		c ^	^broos?	
		c	blijmoedigheid [ ]	
		f	als rankentengerte omwonden	
		f ^	^niet doorgronden	*[of bij 11]*
	B	a	de blijde weg? in u gevonden,	
		b	⟨ ⟩	
		b	als ranken onbereikt gewonden	
		b	[ ]⟨ ⟩[ ] [ge]⟨w⟩v[onden]	
		c	[o] als nimmermeer [ge]v[onden]	
	[C		als ranken wir dooreen gewonden*]*	
11	A-V	c ^	^kinderlijke onschuld	
		c ^	^innerlijke [ ]	
		d	op den ondergrond [o] bevonden	
		d	de onschuld in uw diepste wezen	
		d	[ ] gronden	
		f ^	^[niet doorgronden]	*[= 10]*
	B	a	de onschuld van uw diepste? gronden	
		b	⟨ ⟩	
		b	[de onschuld van uw] harte[gronden]	
		b	[ ] ziele[gronden]	

12 A-V	a	omwankelend uw bloemenlach	
	c	[ ] zuivere [ ]	
	c ^	^frischheid	
	c ^	^laving	
	d ?	[om]blinkt [uw] [zuivere bloemenlach]	
	d ?	[om]glimt [ ]	
	d ?	glinster[t] [ ]	
	e	de gave [o][uw bloemen/zuivere lach]	
	e	[ ][laving] [o][ ]	
	e	[ ][frischheid] [o][ ]	
	e	[ ][frisch]te [o][ ]	
	e	verkwikking [o][ ]	
B	a	de bloesem van uw zuivere lach.	
	b	〈 〉	
	b	[de] frischte [van uw zuivere lach.]	
	b	[ ] zeegning [ ]	
A-V	?	*[strofewit]*	
B		*[strofewit]*	
13 A-V	a	gevonnist [o] mijn bestaan	
	c ^		^vorige
	c ^		^tot dusver
	c ^		^voor te staan
	f	O vonnis over [mijn bestaan]	*[←nr. 1: B-II(9)]*
B	a	O vonnis over mijn bestaan	
14 A-V	a ?^	^voren	
	b ?^	^zonder hartebreken	
	c ?^	^en t/e/[voren]	
	d ?^	?^beseft [ ]	
	f	de lange [o] [ ]	
	f	[ ] jarensleep [ ]	
	f	][jaren]weg [ ]	
	f ?	[ ] ?wildernis [ ]	
	g	[ ][jaren] heen te [ ]	
B	a	de lange jaren heen te voren,	
	b	[ ][h]ier [ ]	
15 A-V	a ^	^tijd nog niet geboren	
	b ^	^uit te spreken	
	f	de dagengang〈tijd〉[nog niet geboren]	
	f	[ ] die [ ]	
B	a	de dagen die nog niet geboren:	
	b	[ ] on[geboren:]	
16 A-V		[o]	
B	a	U missen en u niet ontgaan!	
B		*[streep]*	

B r. 10

TRANSCRIPTIE

a zw inkt, b **zw inkt**, c ***zw inkt***

(1) ***als v nimmermeer***
(2) **als ⟨ranken⟩ onbereikt ge⟨w⟩⟩vonden**
(3) ⟨de blijde weg? in u gevonden⟩,

[De (eerste) doorhaling in r. (2): fase c; de dooreenschrijving in r. (2) en de doorhaling in r. (3): fase b]

B

LEESTEKST

4

1 Verborgen half en half verstaan,
2 o droefenis en troosting tevens
3 en toebeschikte lot mijns levens:
4 u missen en u niet ontgaan.

5 Tot dorte en ledigheid verviel
6 dit { jong / trotsch } begin, en onvermogen
7 met boven alles uitgetogen
8 de eenzaamheid der menschenziel

9 Waar als begoocheling zweven mag
10 { als [o] onbereikt / [o] als nimmermeer } gevonden
11 de onschuld van uw { harte / ziele } gronden
12 de { frischte / zeegning } van uw zuivere lach.

13 O vonnis over mijn bestaan
14 de lange jaren { heen / hier } te voren,
15 de dagen die nog { niet geboren / ongeboren }:
16 U missen en u niet ontgaan!

[In het handschrift staat achter het nummer 4 boven het gedicht een punt]

5 'Voor vrouwestem' nr. 1–3

VOORAF

De navolgende presentatie omvat de uit drie gedichten bestaande cyclus of reeks 'Voor vrouwestem'. Het eerste en het derde vers zijn in de meest definitieve versie door Leopold genummerd, respectievelijk 1 en 3. Het tweede is ongenummerd maar uit de ontstaansgeschiedenis is duidelijk op te maken dat dit gedicht als nummer 2 van de reeks beschouwd moet worden.
Hier wordt eerst een *Bronbeschrijving* en een overzicht van de *Ontwikkelingsgang* van de reeks als geheel geboden. Daarna wordt per gedicht een *Stemma* opgesteld en een *Toelichting bij de presentatie* gegeven; vervolgens wordt de tekstontwikkeling gepresenteerd.

BRON-BESCHRIJVING

Nr. 1: A, B-I, B-II, C
Nr. 2: A, B-I, B-II, C, D-I, D-II, D-III
Nr. 3: A-I, A-II, D-I, D-II
Katerntje van twee bladen (ongelinieerd papier), die zo gevouwen zijn dat 8 bladzijden ontstaan; de bladen liggen in elkaar. Afmetingen per bladzijde: 20,8 × 16,7 cm. De eerste bladzijde is door Van Eyck genummerd: c^1. Plaats in de nalatenschap: I,4 groep 4. Hieronder volgt per bladzij een overzicht van wat de bladen uit het katerntje bevatten:

1/1 (Notities waarboven een kopje geplaatst is: *Hafis.*)
1/2 nr. 1: C, nr. 2: C, (fragment van het gedicht 'Alsof alleen ik en ontdaan' cf. de editie Van Eyck, p. 292–293)
2/1 nr. 1: A, nr. 1: B-I, nr. 1: B-II, nr. 2: B-I, nr. 2: B-II, nr. 3: A-I, nr. 3: A-II, (elementen voor 'Alsof alleen ik en ontdaan', elementen voor de schets 'O wat ik kamp in vele uren' – cf. de editie Van Eyck, p. 339)
2/2 nr. 2: D-I, nr. 2: D-III (gedeeltelijk), (notities inhoudend een opsomming van specerijen)
2/3 nr. 2: A (ook gebruikt voor 'Albumblad' – het 'Bloemen-albumblad'), nr. 2: D-II, nr. 2: D-III (gedeeltelijk)
2/4 (voorwerk voor 'Alsof alleen ik en ontdaan')
1/3 nr. 3: D-I, nr. 3: D-II
1/4 (voorwerk voor 'Alsof alleen ik en ontdaan')

In het bovenstaande is datgene dat niet direct verband onderhoudt met de reeks tussen haakjes geplaatst.

Nr. 1: D
Blaadje (ongelinieerd papier) uit notitieblokje, met perforatierand aan de bovenzijde, door Van Eyck genummerd, op de rectozijde: c^2, op de versozijde: 3. Afmetingen: 13,9 × 10,2 cm. Op de rectozijde staat nr. 1: D, op de ommezijde 'O wat ik kamp in vele uren'. Plaats in de nalatenschap: in het boven besproken katerntje uit I,4 groep 4, samen met een gelijksoortig blaadje (waarop onder meer staat: 'Of het nog iets mag vinden' – cf. de editie Van Eyck, p. 340). Beide blaadjes zouden afkomstig kunnen zijn uit notitieblokje 1 uit III, 1 (groep 1) dat de meest definitieve versies van 'Voor vrouwestem' bevat (zie de beschrijving sub nr. 1: E etc. hierna).

Nr. 3: B
Laatste bladzij van een (deel van een) kaftloos cahier (gelinieerd papier); de meeste bladen van het cahier zijn losgeraakt. Afmetingen per bladzijde: 20,9 × 16,6 cm. De groep

bladen is door Van Eyck genummerd, de eerste bladzij: a[1], de tweede: 2, de derde: 3 etc.; de laatste bladzij draagt het nummer: 16. Op deze bladzijde staat nr. 3: B tussen een passus voor 'Een ondergang aan walmende horizon'. De groep cahierbladen bevat voorts onder meer materiaal voor 'Soms in de volte van de straat', 'En op de bodem van de nacht', 'Gij stondt en leundet aan de brug', 'O kostelijkste vrucht, verwekt', 'Geheven kelk en tartend flintkristal', '''Ik ben een rustelooze stroom', 'O de verdoembare, [o] tot wien', 'Een ondergang aan walmende horizon', 'Hoe is hier het bestaan van allen', 'Het licht is van hun hemel afgegleden' (cf. de editie Van Eyck, p. 452-456, p. 248-252, p. 274, p. 362, p. 365, p. 364, p. 369-370, p. 366). Plaats in de nalatenschap: I,6 groep 1.

Nr. 3: C
Blaadje van ongelinieerd papier dat zo is dubbelgevouwen dat er 4 bladzijden ontstaan. Afmetingen van het blaadje in opengevouwen toestand: 21,8 × 14,2 cm. Op bladzijde 2 staat nr. 3: C. De overige bladzijden bevatten onder meer voorwerk voor 'Soms in de volte van de straat' en '''Ik ben een rustelooze stroom'. Het blaadje ligt met vele andere blaadjes bij het hierboven besproken kaftloze cahier in I,6 groep 1.

Nr. 1: E, nr. 2: E, nr. 3: E, nr. 1: F
Notitieblokje (zonder kaft) waarin zich nog 40 blaadjes bevinden (van ongelinieerd papier); afmetingen per blaadje: 13,9 × 10,2 cm. Het eerste nog aanwezige blaadje is losgeraakt en door Leopold op het tweede geplakt. Op blaadje 21 is een notitieblaadje van een kleiner formaat geplakt dat niet in de telling is opgenomen. Het blokje is op het eerste perforatiestrookje door Van Eyck genummerd: 1. Het eerste (opgeplakte) blaadje is genummerd: II,1. Op de volgende blaadjes bevinden zich teksteenheden van 'Voor vrouwestem':

blad 6 recto nr. 1: E
blad 11 recto en 12 recto nr. 2: E
blad 13 recto en 14 recto nr. 3: E
blad 15 recto en 16 recto nr. 1: F

Het blokje bevat voorts onder meer materiaal voor 'Herfstbladen op en af', 'Regen' (''Schaduwen van wie er gaat''), 'O jammerlijke menschgeslachten', 'Van uit de donkerte in den lommertuin', 'De [o] dartelden op onzen mond', 'Een waskaars op het hoogaltaar' (cf. de editie Van Eyck, p. 413, p. 261, p. 513, p. 242, p. 514, p. 278). De meeste teksten zijn in zwartige inkt geschreven, doch op een aantal blaadjes is ook blauwige inkt gebruikt. Plaats in de nalatenschap: III,1 groep 1.
Het is niet onwaarschijnlijk dat het bloknootblaadje waarop nr. 1: D staat ook uit dit notitieblokje afkomstig is (zie hiervóór).

ONTWIKKELINGSGANG

Leopold is waarschijnlijk begonnen met in potlood nr. 1: A en nr. 2: A te schrijven; nr. 2: A vormt een lijst met bloemennamen; het is niet ondenkbaar dat Leopold deze lijst al eerder had opgesteld en wel ten behoeve van (de eerste, gepubliceerde versie van) het zogenaamde 'Bloemen-albumblad' - een aantal elementen uit nr. 2: A komt inderdaad in 'Albumblad' voor (men zie de historisch-kritische editie van de tijdens Leopolds leven gepubliceerde gedichten).
Vervolgens worden op het blad, waarop nr. 1: A staat, elementen in aniline toegevoegd: fase c van nr. 1: A (deze fase bevat eveneens nr. 3: A-I) en een deel van nr. 2: B-I.

Daarna is de dichter verder gaan werken in zwartige inkt, aanvankelijk weer op hetzelfde blad waarop de reeds genoemde teksteenheden staan. Zo zijn ontstaan: nr. 2: B, nr. 3: A-II (waarin ook de kiemen gelegen zijn voor 'Alsof alleen ik en ontdaan'), de d-fase van nr. 1: A en geheel nr. 1: B-I en nr. 1: B-II (waarbij ook elementen tot stand zijn gebracht van wat naderhand wordt uitgewerkt tot het schetsmatige gedicht 'O wat ik kamp in vele uren') en nr. 2: B-II. De elementen die tot dusver gevonden zijn, worden naderhand uitgewerkt tot kladversies. Eerst heeft Leopold op de tegenoverliggende bladzij naar alle waarschijnlijkheid nr. 1: C (de a-fase: r. 1–12), nr. 2: C (de eerste en laatste strofe van nr. 2) en nr. 1: C (de resterende fasen, met r. 13–16) geschreven – waarbij hij ook het volgende genoteerd heeft (het eerste woord in aniline, de rest in zwartige inkt):

wimpers
welkomst
Alsof alleen ik en ontdaan
heuvels wegen alle
regen

Hier zijn elementen voor het gedicht 'Alsof alleen ik en ontdaan', die ten dele al in nr. 3: A-II gevonden waren, geïsoleerd uit de context van 'Voor vrouwestem'.
In dezelfde schrijfgang als de vorige zijn ontstaan nr. 2: D-I, nr. 2: D-II, nr. 2: D-III (de middelste drie strofen van nr. 2) en nr. 3: D-I en D-II. Aan het eind van dit schrijfstadium zijn er min of meer complete voorversies van de drie gedichten gereedgekomen (uitgezonderd de derde strofe (r. 9–12) van nr. 1, die nog zeer fragmentarisch is gebleven).
De derde strofe (r. 9–12) van nr. 1 is in een wat meer uitgewerkte vorm te vinden in nr. 1: D, als tweede strofe van een in kladstadium verkerend gedicht 'Al wat voor anderen werd verborgen'. Het blaadje waarop D staat bevat op de versozijde het schetsmatige gedicht 'O wat ik kamp in vele uren', een voortzetting van een groepje woorden uit nr. 1: B-I en B-II.
Vóór nr. 3: D-I en nr. 3: D-II zijn waarschijnlijk nr. 3: B en nr. 3: C geschreven. Beide kleine schetsen bevatten onder meer de twee eerste regels van nr. 3: ''ik keer mij tot u heen en mijn gezicht / is overstroomd van uw ontmoeten''. Deze regels – die op nr. 3: B ontstaan zijn (vgl. nr. 3: B r.(6)–(7)) – worden aanvankelijk letterlijk in D-I overgenomen. Het is niet onmogelijk dat nr. 3: B en nr. 3: C veel vroeger zijn dan de overige ontwerpen van de reeks (dus ook vóór de A-eenheden). Zoals gezegd (vgl. *Bronbeschrijving*) maakt nr. 3: B deel uit van een verzamelhandschrift dat voorwerk bevat voor onder meer de reeks die bestaat uit de gedichten 'Soms in de volte van de straat', 'En op de bodem van de nacht' en 'Gij stondt en leundet aan de brug'. Het blaadje waarop nr. 3: C staat, bevat eveneens elementen die met deze reeks samenhangen. Van Halsema, die deze reeks (door hem 'Whitman-reeks' gedoopt) bespreekt (in zijn artikel 'Een rusteloze stroom' – zie de *Bibliografie* bij deel 2) wijst erop dat in het eerste gedicht ('Soms in de volte van de straat') de menigte als één levend wezen, als ''het ontmoetende'' gezien wordt (vgl. het genoemd artikel, p. 13). Mogelijk is de notie 'ontmoeten' in 'Voor vrouwestem' als een uitloper te beschouwen van 'het ontmoetende' uit de 'Whitman-reeks'. De twee regels van nr. 3: B en nr. 3: C zijn in de context van 'Soms in de volte van de straat' ontstaan en pas naderhand zijn ze geïntegreerd in het derde gedicht van 'Voor vrouwestem'. Overigens komt ''het ontmoetende'' voorzover ik kon nagaan niet woordelijk voor in het voorwerk van de 'Whitman-reeks' in I,6 groep 1.
Van nr. 1: C (en waarschijnlijk van een deel van nr. 1: D) heeft Leopold een definitievere versie gemaakt: nr. 1: E (in het notitieblokje). Boven het gedicht staat de titel 'Voor vrouwestem', maar het reeksnummer ontbreekt. De volgende vier blaadjes bevatten ele-

menten die, voorzover ik kan beoordelen, niet op de reeks betrekking hebben; op blad 8 staan (in zwartige inkt) onder meer de volgende, naderhand doorgehaalde regels:

Hoe heeft nu stilte en blanke rust
intree gehouden

Op blad 9 bevinden zich boven een overgeschreven gedicht van Austin Dobson ('In afterdays when grasses high') drie regels in zwartige inkt:

O antwoord van zijn diepste wezen
dat sidderend ik werd gewaar
dat als een zwaar

Het is niet geheel onmogelijk dat de beide geciteerde fragmenten in verband staan met de genese van de gedichten uit 'Voor vrouwestem'.
Op blad 11 en 12 van het notitieblokje dat ook nr. 1: E bevat, heeft Leopold nr. 2: E geschreven, een afschrift dat hij naderhand sterk bewerkt. De eerste drie strofen staan op blad 11; rechts onderaan de bladzij staat: v.s. (volti subito). Het gedicht draagt geen reeksnummer.
Op blad 13 en 14 – dus direct ná het vorige gedicht – heeft Leopold nr. 3: E afgeschreven (en later nog wat bewerkt). Boven dit gedicht heeft de dichter in tweede instantie het reeksnummer 3 toegevoegd. Daarmee is het gerechtvaardigd het ongenummerde gedicht dat onmiddellijk voor nr. 3 staat als nr. 2 te beschouwen.
Op blad 15 en 16, direct na nr. 3, heeft Leopold nr. 1: F geschreven. Hierboven staat 'Voor vrouwestem' en het nummer 1.

Datering: De datering kan slechts op uiterst onzekere gronden plaatsvinden. Nr. 2: A (de bloemennamen) behoort zeker tot de vroegste elementen van het 'Bloemen-albumblad' en dient vermoedelijk op 1918 of 1919 te worden gedateerd. Op grond hiervan kan men voorzichtig stellen dat I,4 groep 4 in de jaren 1918/1919 is ontstaan. De handschriften uit I,6 groep 1 die betrekking hebben op de 'Whitman-reeks' stammen vermoedelijk uit de jaren 1915–1918 (er bestaat een voorversie van deze reeks – die gebaseerd is op, dus later is dan, de brokstukken uit I,6 –, aanwezig in I,5 groep 1. Op grond van de ductus en de inktkleur die men op deze laatste handschriften aantreft, zou men kunnen besluiten tot een datering vóór 1917/1918 – maar grote evidentie voor deze onderstelling bestaat er niet). Daar nr. 3: B en nr. 3: C vermoedelijk vroeger zijn dat nr. 3: A-I etc., zou men kunnen zeggen dat de reeks waarschijnlijk in 1919 begonnen is (uitgezonderd wellicht nr. 3: B en nr. 3: C, die uit de periode 1915–1918 zouden kunnen stammen).
Op een aantal blaadjes uit het notitieblokje dat de meest definitieve versie van de reeks 'Voor vrouwestem' bevat, heeft Leopold blauwige inkt gebruikt. Op grond van de aanwezigheid van inktsoorten in gedateerde of te dateren stukken (waaronder brieven) kan men met een grote mate van zekerheid stellen dat de dichter pas in het begin van 1924 of in elk geval niet eerder dan de tweede helft van 1923 met blauwige inkt schreef en dat de zwartige inkt voornamelijk vóór die tijd gebruikt werd. Het bloknootje bevat dus handschriften afkomstig uit de periode vóór en stammend uit het tijdvak ná eind 1923/begin 1924. Het notitieblokje bevindt zich in een map waarin zich ook andere bloknootjes bevinden: de meeste daarvan zijn gedagtekend van 1921 tot (augustus) 1924. Het is niet onaannemelijk dat Leopold notitieblokje nr. 1 eerder is gaan gebruiken dan de gedateerde bloknootjes, dus vóór 1921, mogelijk in 1920; maar ook ná 1921 heeft hij het gebruikt (en wel tot in 1924: de handschriften in blauwige inkt). Een en ander zou tot de voorzichtige conclusie kunnen leiden dat de meest definitieve versies van 'Voor vrouwestem', die vrij vooraan in het bloknootje staan, in 1920 of 1921 zullen zijn vervaardigd.
Tijdens het corrigeren van de proeven van de editie werd ik geconfronteerd met enkele nadere gegevens omtrent de cyclus 'Voor vrouwestem'.

1° H.T.M. van Vliet ontdekte onlangs de correspondentie tussen P.N. van Eyck en de directeur van de uitgeverij waar Van Eycks editie van de *Verzamelde verzen* van Leopold in 1935 verscheen, W.L. Brusse. Brusse schrijft op 20 maart 1935 dat Mevrouw H. de Ruiter-Van der Vijver te Breda meedeelt dat zij in het bezit is van enkele handschriften van Leopold, die zij omstreeks 1920 van hem kreeg. Daaronder een vers "in twee deelen en 9 strophen dat [...] aldus begint:

Nu ik in Uw oogen heb gelezen
den blik, waarom ik altijd vroeg,
de welgezindheid van Uw wezen
mij toegebracht, o laat genoeg.

Nu mocht ik het wel weg gaan beuren
dat ik het spare en zoo hoû,
nu mag er niets meer bij gebeuren,
dat schaden slechts en krenken zou.

Het origineele handschrift hiervan kreeg zij destijds ook van Leopold, maar leende het uit aan een vriendin, die er muziek bij maken zou en kreeg het nimmer terug." Het gaat hier dus om de twee eerste gedichten van 'Voor vrouwestem' (samen inderdaad negen strofen). De originele handschriften en de afschriften die Mevrouw De Ruiter zegt te hebben gemaakt, zijn tot op dit moment niet teruggevonden. Het afschrift dat Brusse geeft van het afschrift van Mevrouw De Ruiter van de eerste twee strofen van 'Voor vrouwestem' nr. 1 wijkt in een aantal punten af van versie nr. 1: F. Enkele varianten zijn mogelijk niet authentiek maar door een van beide afschrijvers ingebracht (de komma's in r. 1, r. 6 en r. 7). In r. 3 staat in het afschrift *weten* in plaats van *wezen* (boven door mij verbeterd). Het opvallendst is natuurlijk de vervanging van *zijn* (in F r. 1 en r. 3) door *Uw*. Men mag aannemen dat in de laatste strofe, die niet was overgeschreven, voor *zijner* de variant *Uwer* geschreven stond.

2° In een exemplaar van de *Verzamelde verzen* uit 1935 dat heeft toebehoord aan Ida Gerhardt en dat nu berust bij A.L. Sötemann, staan bij verschillende gedichten aantekeningen van de dichteres, die mogelijk - geheel zeker is dit niet - gebaseerd zijn op mededelingen van Leopold zelf. Bij het derde gedicht uit 'Voor vrouwestem' (p. 312-313) staat onder meer de naam van Sappho. Het blijkt dat Leopolds gedicht elementen bevat uit een gedicht van Sappho dat begint met de regel *Φαινεται μοι κηνος ἴσος θεοισιν* (in de editie *Alcée; Sapho* van Th. Reinach en A. Puech (Paris, 1960) nr. 2 uit het eerste boek, p. 193-197). In een ander verband hoop ik nader te kunnen ingaan op de relatie van 'Voor vrouwestem' en het Griekse gedicht.

Ik dank H.T.M. van Vliet en A.L. Sötemann die mij van een ander op de hoogte stelden. Zij gaven daarmee, onbedoeld, een illustratie van wat ik in 2.3.4. van dit deel stelde over de beperkingen van de historisch-kritische uitgave.

5.1 'Nu ik zijn oogen heb gelezen'

STEMMA

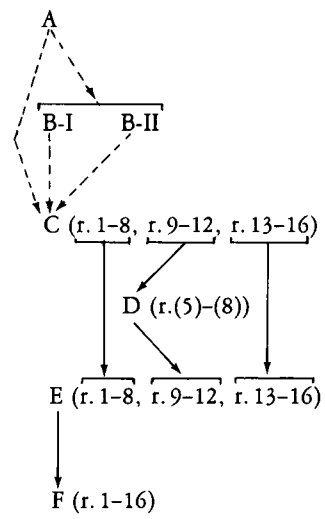

TOELICHTING BIJ DE PRESENTATIE

A, B-I, en B-II zijn in *transcriptie* gegeven. Dan volgt in een afzonderlijke *synopsis* de presentatie van D. Tenslotte worden C, E en F in een gecombineerde *synopsis* opgenomen.

De *leestekst* is gebaseerd op F.

Bijzonderheden: A, B-I en B-II bevinden zich op hetzelfde blad. Om een indruk te geven van de positie die deze teksteenheden innemen ten opzichte van elkaar zijn in de presentatie van B-I enkele elementen uit A en B-II en in die van B-II enkele woorden uit A en B-I opgenomen tussen vierkante haken. De regel die in C fase a en b als r. 12 is opgenomen, wordt in latere instantie door Leopold verplaatst en fungeert dan als r. 16.

Facsimiles: Van A, B-I en B-II (die zich bevinden op bladzij 2/1 van het katerntje uit I,4 groep 4 - hierop staan ook nr. 2: B-I, nr. 2: B-II, nr. 3: A-I en nr. 3: A-II) wordt een facsimile gegeven.

A

TRANSCRIPTIE

a potlood, b **potlood**, c ***aniline***, d zw inkt

(1) *[xxxxxxxxx]* ontmoeten
(2) ***Ontmoet***
(3) jong
(4) ***oogengave***
(5) **verwonderlijke** **zoet** **eindelijk**
(6) **verwerpelijke** **gunst van zijn oogen** **toegezind**
(7) ***het aanzien***
(8) **waarom ik altijd vroeg**
(9) nu dit **vollen?** **het toekomen zijn wil**

FACSIMILE A B-I B-II (en nr. 2: B-I, nr. 2: B-II, nr. 3: A-I en nr. 3: A-II)

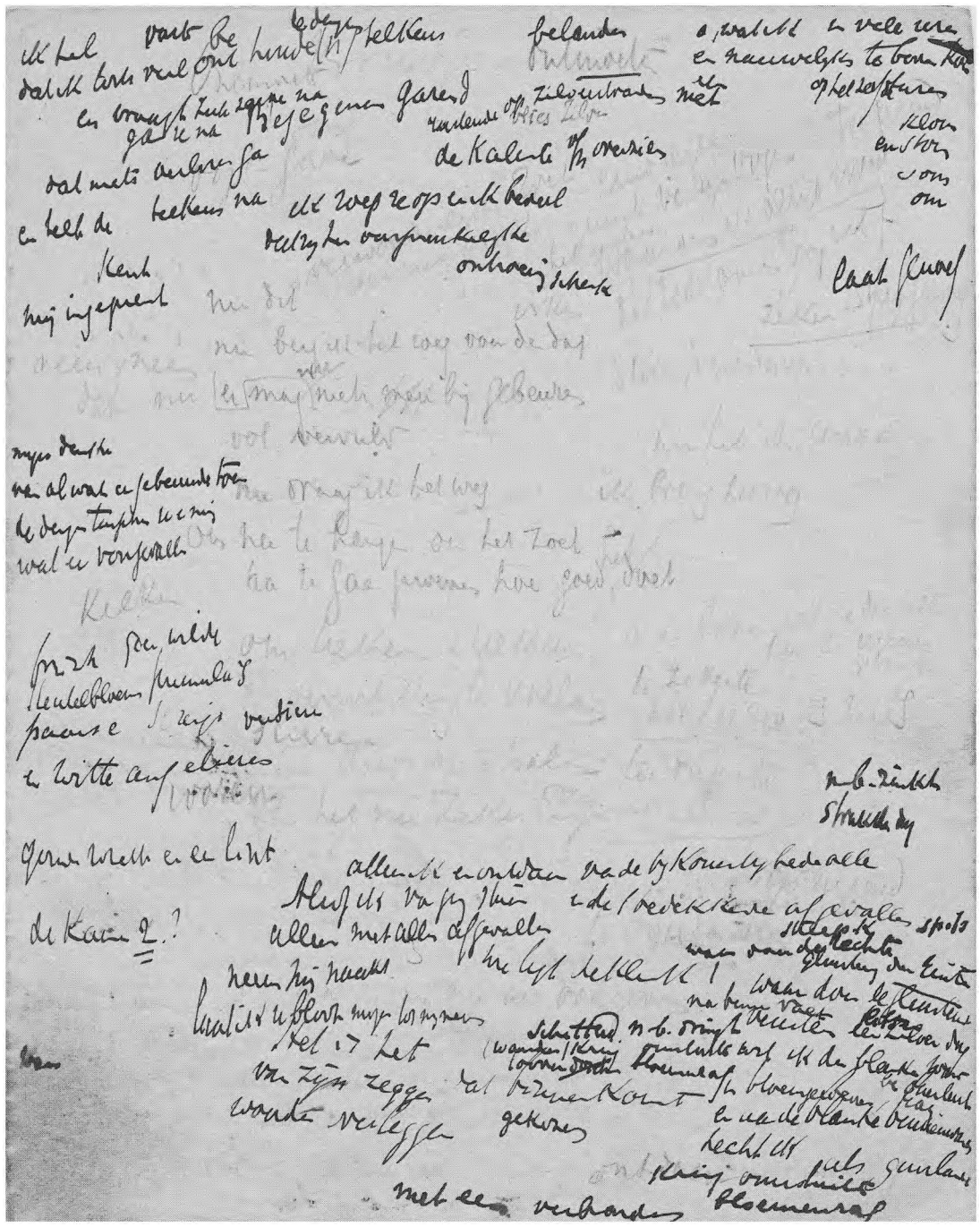

(10) laat genoeg
(11) nu berg ik het weg voor den dag zeker streng genoeg
(12) **neen, neen** ***nu***
(13) **dat nu** (er mag niets ⟨meer⟩ bij gebeuren **storen, veranderen**
(14) vol vervuld ***nu heb ik genoeg***
(15) nu draag ik het weg **ik breng het weg**
(16) **om** na te hangen, om het zoet
(17) **het**
(18) ***kelken*** na te gaan proeven hoe goed, doet
(19) **om telkens en telkens** ***o en boven alles en door alles***
(20) ***heen de regen is***
(21) **de verrukking te voelen te zekerte** ***gebeurtenis***
(22) ***slieren*** **dat het zoo is, zoo is**
(23) **diep op te halen ten diepste** n.b. zinkt
(24) ***ivoren*** **van het nu zeker zijn** strakke dag?
(25) **weer op nieuw**
(26) **te overdenken**
(27) ***3***
(28) ***ik mag er mij nu aan overgeven***
(29)
(30)
(31) ***ontdaan***

[De onderstrepingen in r. (8) en r. (11): fase c. Het invoegteken in r. (12)–(13): fase c; het omzettingsteken in r. (13) en het invoegteken in r. (17)–(18): fase b. De doorhaling in r. (13): fase b]

B-I

TRANSCRIPTIE a zw inkt, b **zw inkt**, [ ] *[=nr. 1: A]*, [[ ]] *[=nr. 1: B-II]*

(1) vast de dagen *[of:* dingen*]*
(2) ik heb be
(3) dat ik toch veel ont houde(n) telkens [[belanden]]
(4) [Ontmoet] [ontmoeten]
(5) **en vraagt zich zelve na**
(6) ga ze na Bejegenen garend [[op zilverstranden]]
(7) [jong] [[rustende vlies zilver]]
(8) dat niets verloren ga
(9) [oogengave] [[de kalmte v/h overzien]]
(10) en telk de telkens na
(11) ik roep ze op en ik beveel
(12) kent dat zij hun oorspronkelijke
(13) mij ingeprent ontroering schenk
(14) [neen, neen]
(15) [dat nu]
(16) mijn denken
(17) van al wat er gebeurde toen
(18) de dingen tusschen u en mij
(19) wat er voorgevallen

B-II

TRANSCRIPTIE a zw inkt, b **zw inkt**, [ ] *[nr. 1: A]*, [[ ]] *[= nr. 1: B-I]*

(1)		o,wat ik in vele uren
(2)		en nauwelijks te boven kom
(3)		een op het zelfde turen
(4)	[[garend]] **op zilverstranden**	met [toegezind]
(5)	**rustende** vlies zilver	klom
(6)	de kalmte v/h overzien	en stom
(7)		som
(8)		om

D

SYNOPSIS a zw inkt, b zw inkt

(1)	a	Al wat voor anderen werd verborgen
	b	[ ] opgeborgen
(2)	a ^	^groet ^schat.
(3)	a	het is mijn avond en mijn morgen
(4)	a	het zal mijn nacht zijn als het moet.
		[strofewit]
(5)	a	het is mijn liefste toebehooren
	b *?*^	*?*^gekoesterd, gehoed
(6)	a	wat telkens ik bedenken moet.
	b	[ ] [ik] nu gaan [ ]
(7)	a	[o]
	b	ik zoek en vind het onverloren
	b *?*	[ik vind het] jong en [ ]
(8)	a	[o] te bespeuren hoe goed het doet
	b	⟨ ⟩
	b	en speur hoe goed [ ]
	b	[ ] proef [ ]

SYNOPSIS

	C		a zw inkt, b zw inkt, c zw inkt, d zw inkt *[fasering onzeker, behoudens a en d]*	
	E		a zw inkt, b zw inkt	
	F		a zw inkt, b zw inkt	
[reekstitel]	C		[o]	
	E	a	Voor vrouwestem.	
	F	a	Voor vrouwestem.	
[afdelingsnr.]	C		[o]	
	E		[o]	
	F	a	1.	
1	C	a	Nu ik zijn oogen heb gelezen	
		b	⟨ ⟩	
		b	[ ] het wenken [ ]	
		b	[ ] de [o] wenken [ ]	
	E F	a	Nu ik zijn oogen heb gelezen	
2	C	a	den blik waarom ik altijd vroeg	*[←A(8)]*
		b	[ ] mijn [o] [ ]	
		b	de troost waarom mijn bangen vroeg	
	E F	a	den blik waarom ik altijd vroeg	
3	C	a	de toekomen [o] van zijn wezen	*[←A(9)]*
		b ?	[ ][toe]gezinde ?[o] [ ]	
		b	het over komen [ ]	
		b	de oogen die te mijnent wezen,	
		b	[ ] overschaduwing [van zijn wezen]	
		b	[het] overneigen [ ]	
		b	[de][over]neiging [ ]	
		b	[ ] overwelving [ ]	^naderkwam *[of bij 4]*
	E	a	de welgezindheid van zijn wezen	
		b	[ ] zachte [war/mte]? [ ]	
		b	[ ] hooge [ ] [ ]	
	F	a	de welgezindheid van zijn wezen	
4	C	a	[o] zeker laat genoeg	*[←A(10),(11)]*
		b	[o][ ] o [ ]	
		b	mijn eigen thans [ ]	
		b	[ ] dit is genoeg	
		b ?^		^[naderkwam] *[=3]*
		b	mij toegebracht [o laat genoeg]	
	E	a	mij toegebracht o laat genoeg,	
	F	a	mij toegebracht, o laat genoeg,	
	C	?	*[strofewit]*	
	E F		*[strofewit]*	

5	C	a	nu mocht ik liefst het weg gaan beuren	*[←A(11),(15)]*
		b	〈 〉	
		b	[ ] [het] wel [ ]	^sparen
		b	en [nu mocht ik het][ ]	
		b	[ ] ik [mocht] [ ]	
	E	a	nu mocht ik het wel weg gaan beuren	
		b	[ ] liefst [het][ ]	
	F	a	nu mocht ik het wel weg gaan beuren	
6	C	a	dat ik het zoo [o] hoû.	*[←B-I(3)]*
		b	[ ] spare en [zoo][ ]	
		b	en sparen [dat ik het] [ ]	
	E	a	dat ik het spare en zoo hoû	
		b	[ ]aldus [ ] *[of:]*	
		b	[ ] *[,]* aldus [ ]	
	F	a	dat ik het spare en zoo hou	
7	C		[o]	
	E F	a	nu mag er niets meer bij gebeuren	*[←A(13)]*
8	C	a	[o] slechts [o] en krenken kon	*[←A(13)]*
		a ^	^ik wil maar verzwakke*[n]*	
		a *?*^	^[ ] wijzigen	
		b	dat niet dan schade*[n]* bederven zou	^troebelen
		b ^		^hinderen
		b	[ ] schaden [slechts en [krenken][ ]	
	E F	a	dat schaden slechts en krenken zou	
	C E F		*[strofewit]*	
9	C	c ^	^nu alles	
		c ^	^[ ] elk	
		d	Diep, diep ligt in mijn dag begraven	
	E	a	Mijn tederst, mijn liefste toebehooren	*[←D(5)]*
		b	〈 〉*[〈,〉]*	
		b	[ ] liefst en dierste [ ]	
		b	dit [ ]	
		b	〈 〉	
		b	o [liefst en dierste toebehooren]	
	F	a	mijn liefst mijn dierste toebehooren	
10	C	a	aldoor het eene te bedenken	*[←A(25),(26)]*
		b	[ ] her[denken]	
		d ^	^zoet	*[←A(16)]*
	E	a	wat telkens ik bedenken moet	*[←B-I(3),(10)]*
		a	〈w〉d[at][ ]	*[←D(6)]*
	F	a	dat telkens ik bedenken moet	

11	C	a	[o]	
		d ^	^oogengave	*[←A(4)]*
	E	a	en zoek en vind het onverloren	*[←B-I(8);D(7)]*
		b	⟨ ⟩	
		b	ik [ ]	
	F	a	ik zoek en vind het onverloren	
12	C	a	dat nu zoo zeker, zeker is.	*[←A(21),(22),(24)]*
		a	[ ] volkomen [ ]	
		b	⟨nu⟩	
		b	[ ]wel [2][ ]	
		b	⟨ ⟩	
		b	[ ][zoo][volkomen][ ]	
		b	die zeker en volkomen is	^zelfzuchtig *[of bij 13]*
		d	[o] hoe wel het doet	*[←A(18),(17)]*
	E	a	en weet hoe goed hoe goed het doet	*[←D(8)]*
		b	⟨ ⟩	
		b	[ ] voel [ ]	
	F	a	en voel hoe goed,hoe goed het doet	
	C E F		*[strofewit]*	
13	C	b	in zoete zelfzucht ingetogen	^[zelfzuchtig] *[= 12]*
	E F	a	in zoete zelfzucht ingetogen	
14	C	b	leef ik en ééne heugenis:	
		c ^		^teugen
		c ^		^vleugen
	E F	a	leef ik en ééne heugenis:	
15	C	b	[o] de gave zijner oogen	*[←A(6),A(4)]*
		c	de gunst [ ]	
	E F	a	de gunst, de gave zijner oogen	
16	C	b ^	^erkentenis	
		b	[die zoo volkomen zeker is.]	*[= 12]*
		b	[die zeker en volkomen is]	*[= 12]*
		c	mijn zoet, mijn zoet mijn eigen [is.]	
	E	a	die zeker en mijn eigen is.	*[←A(21),(24)]*
		b	[ ] nu mijn zeker [ ]	
		b	⟨ ⟩	
		b	[ ] zoo [ ]	
		b	[ ] mijn bezit mijn eigen is	
	F	a	die zoo mijn zeker eigen is.	
		b	[ ] nu mijn schat, mijn [ ]	
	E F	a	*[streep]*	

LEESTEKST 1

1 Nu ik zijn oogen heb gelezen
2 den blik waarom ik altijd vroeg
3 de welgezindheid van zijn wezen
4 mij toegebracht, o laat genoeg,

5 nu mocht ik het wel weg gaan beuren
6 dat ik het spare en zoo hou
7 nu mag er niets meer bij gebeuren
8 dat schaden slechts en krenken zou

9 mijn liefst mijn dierste toebehooren
10 dat telkens ik bedenken moet
11 ik zoek en vind het onverloren
12 en voel hoe goed, hoe goed het doet

13 in zoete zelfzucht ingetogen
14 leef ik en ééne heugenis:
15 de gunst, de gave zijner oogen
16 die { zoo mijn zeker / nu mijn schat, mijn } eigen is.

[In het handschrift staat achter het nummer 1 een punt]

5.2 'Het is als ging met lichte gangen'

STEMMA

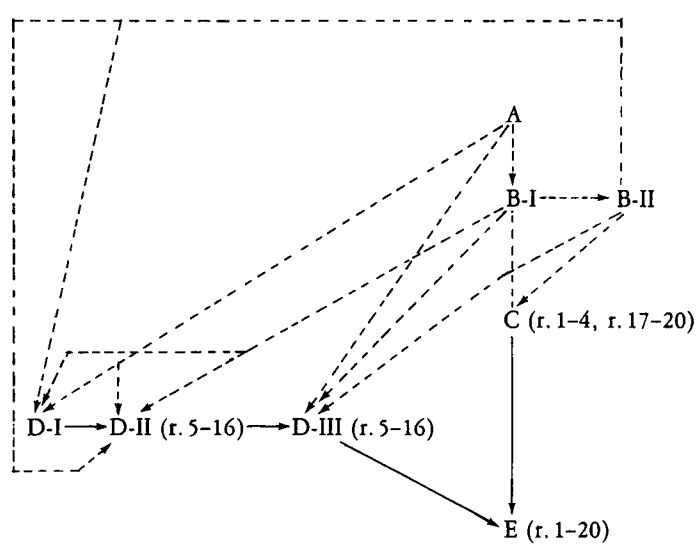

TOELICHTING BIJ DE PRESENTATIE

Eerst worden A, B-I, B-II en D-I in *transcriptie* gegeven. C, D-II, D-III en E zijn opgenomen in een gecombineerde *synopsis*. De 'bloemen'-passage (r. 5–16) ontbreekt in C. Deze wordt in D-I (een schets), D-II en D-III tot stand gebracht waarbij gebruik gemaakt wordt van elementen uit A, B-I en B-II.

De *leestekst* is gebaseerd op E.

Bijzonderheden: B-I en B-II bevinden zich op hetzelfde blad als nr. 1: A. Om een indruk te geven van de onderlinge positie van nr. 2: B-I, B-II enerzijds en nr. 1: A anderzijds zijn in de transcriptie van B-I en B-II enkele elementen tussen vierkante haken opgenomen uit nr. 1: A.
In D-III wordt materiaal verwerkt uit D-II. Met name in r. 13–16 bestaat D-III ten dele uit woorden die tussen elementen van D-II geschreven zijn. D-III vult dus lezingen van D-II aan. In zulke gevallen moeten woorden uit D-II bij regels van D-III worden meegelezen. (Men zie bijvoorbeeld r. 13; de bij D-III mee te lezen woorden uit D-II zijn daar tussen vierkante haken geplaatst.)
De presentatie van de vierde strofe (r. 13–16) is nogal ingewikkeld omdat in de loop van de tekstontwikkeling regels (en rijmklanken) worden 'verplaatst'. In D-II was aanvankelijk de volgende ordening aanwezig (alleen de rijmwoorden worden geciteerd):

13 groen 14 dragen 15 [o] 16 geslagen

In D-III wordt deze ordening in eerste instantie overgenomen (vgl. in de synopsis de α-lezingen):

13 groen 14 dragen 15 festoen 16 geslagen

Daarna wordt een en ander gewijzigd. Het rijmwoord van r. 14 verhuist naar r. 13. Dit heeft tot gevolg dat ook de andere rijmwoorden veranderd moesten worden:

D-III α	13 groen	14 dragen	15 festoen	16 geslagen
D-III β(i)	13 dragen	14 ^last ^dracht	15 geslagen	16 aangebracht
D-III β(ii)	13 [dragen]	14 last	15 [geslagen]	16 vast

Tussen stadium β(i) en β(ii) probeert Leopold in r. 15 nog een woord dat alleen binnen een lezing met het oude *-oen*-rijm kan functioneren; tussen β(i) en β(ii) valt dus nog de volgende α-lezing te onderscheiden:

13 [groen] 14 [dragen] 15 [festoen] 16 [geslagen]

Een extra complicatie bij deze wijzigingen wordt gevormd door de verplaatsing van D-II r. 16 (en D-III r. 16α) naar r. 15 (het gaat om de regel: "rozetten (plat) uit goud geslagen").

Facsimiles: Wie B-I en B-II in facsimile wil raadplegen zij verwezen naar de fotografische reproduktie van bladzij 2/1 van het katerntje uit I,4 groep 4, opgenomen bij nr. 1.

A

TRANSCRIPTIE a potlood

(1)	kamperfoelie?	jasmijn
(2)	glanzende klimopblaren	
(3)	paarse gouden regen glycinen	
(4)	acacia's	
(5)	paarse azaleas	lila violet
(6)		wassen, sneeuwen
(7)	iets kostbaars	dikvliezige, glanzende
(8)	tuberozen	heloranje
(9)		zuiverwit
(10)	iris	
(11)	nymphaeen	
(12)	pioenen	nachtcactus stekelbl
(13)	papavers	
(14)	ranonkels	

B-I

TRANSCRIPTIE a zw inkt, [ ] *[=nr. 1: A]*

(1)	[kelken]	
(2)	frisch groen? wilde	
(3)	sleutelbloem primula's	
(4)	paarse seringen versieren	
(5)	[slieren]	
(6)	en witte anjelieren	
(7)	[ivoren]	[n.b. zinkt]
(8)		[strakke dag]
(9)	gouden rozette en een lint	
(10)		
(11)	de kamer 2.?	

B-II

TRANSCRIPTIE a zw inkt, b **zw inkt** *[fasering niet geheel zeker]*, [ ] *[=nr. 1: A], [zie ook: Transcriptie nr. 3: A-II]*

(1)	[n.b. zinkt]	
(2)	[strakke dag]	
(3)		
(4)	**streep k**	**spits**
(5)	**waar door de rechte**	
(6)	**glinstering der ruiten**	

(7) wie ligt de klink? waar door de glinsterende *[→(9)]*
(8) **na binnen valt flitsen**
(9) vensters een zilver dag
(10) **schitterend n.b. dringt**
(11) **(wanden) kring omsluiten wil ik de blanke wand**
(12) **loover ⟨donker⟩ bloemenrag** be overl*[xxx]*
(13) in bloemgeweven rag.
(14) **gekozen** en aan de blanke binnenwanden
(15) hecht ik
(16) als guirlande
(17) **kring omschuilt**
(18) **bloemenrag**
(19) **met een verbonden**

[De doorhaling in r. (12): fase b]

D-I

TRANSCRIPTIE

a zw inkt

(1) paars
(2) paarse flapbladen, lippen
(3) aderbladen
(4) en kelken wassen overtogen
(5) en groen blad.

C D-II D-III E

SYNOPSIS

C	1–4, 17–20
D-II	5–16
D-III	5–16
E	1–20

C	a potlood, b zw inkt, c zw inkt, d zw inkt *[fasering niet geheel zeker]*
D-II	a zw inkt
D-III	a zw inkt, b zw inkt, c zw inkt, d zw inkt, e zw inkt, f zw inkt, g zw inkt, h zw inkt *[fasering niet geheel zeker]*
E	a zw inkt, b zw inkt, c zw inkt, d aniline

[afdelingsnr.]	C	[o]
	D-II	[o]
	D-III	[o]
	E	[o]

1	C	b	het is als ging met lichte gangen
	E	a	Het is als ging met lichte gangen

2	C	b	en met een hunkerende voet	
		b	[ ] feestelijke [ ]	
		b	[ ] <u>heugelijke</u> [ ]	
		b	[ ] tintelende [ ]	
		c	[ ] opgeheven [ ]	
		c	[ ][opge]richte [ ]	
	E	α a	en met een tintelende voet	
		β c	ik [en][*[⟨ ⟩]*]	
3	C	α b	ik alom binnenkant behangen	*[←B-II(11),(14)]*
		α b	[ ] alle [ ][ ]	
		α b ?	[ ][2] [binnen]wand [ ]	
		β c	[ ] het [o] vertrek [ ]	
		β c	[ ] wel[o] [ ]	
		β d	[ ] vredige [ ]	
		β d	[ ] blank[e] [ ]	
		β d	[ ] helder [ ]	
		β d	[ ][3] gebouw [ ]	
	E	α a	ik het gerust vertrek behangen	
		b	⟨ ⟩	
		β b	[het] wel[gerust] [ ]	
		β b	[ ] helderblank[ ]	
4	C	α b	die een [o] ontvangen moet	
		α c	[ ] bezoek [ ]	
		α c	[ ][een]en komst [ ]	
		β d	dat eenen gast [ ]	
		β d	[ ] vriend [ ]	
	E	a	dat eenen komst verwachten moet.	
		d	⟨ ⟩ ⟨en⟩	
		d	nu het [een][ ]	
	C E		*[strofewit]*	
5	D-II	a	zuivre [o] van glycinen	*[←A(3)]*
		a ^	^bengelende trossen	
		a ^	^vlinder[trossen]	
	D-III	a	glycinen licht [o] trossen,	
		b	[ ] getinte [ ]	
		b	[ ] gedunde [ ]	
		c	[ ] vlinderende [ ]	
		c	[ ] aetherische [ ]	
		e	[ ] fijn ge/x/[o][ ]	
	E	a	glycinen, licht getinte trossen	
		b	[ ][geti]lde [ ]	

6	D-II		[○]	
	D-III	α a	die zweven [○] verband	
		β b	[ ] in een ijle [○]	
		β b ^	^onwezenlijk	
		β b ?	[ ] in het gindsche [○]	
		c ?	als in een wonderwereld gelicht	
		c ?	[ ] verre [wereld] [ ]	
		c ?	[ ] verten [○] [ ]	
		c ?	[ ] gindsche [verten] [ ]	
		γ d	zwevend als in onwezenlijkheid	
	E	a	zwevende in onwezenlijkheid	
7	D-II		[○]	
	D-III	a	een iris wier weeke, losse	*[←A(10)]*
		b	⟨ ⟩	
		b	[iris] [ ] gekneusde [ ]	
		b	[ ] [ ] geweekte [ ]	
		d	[ ] [ ] gekneusde losse	
		d	iris wier [ ]	
	E	a	iris, wier vocht-gekneusde, losse	
		b	[ ][vocht]ig koele [ ]	
8	D-II		[○]	
	D-III	α a	flapbladen [○]	*[←D-I(2)]*
		β b	[ ] week zijn aangelegd	
		β b	[ ] aangebracht	
		β b	omhulselen[ ][2]	
		γ d	[flapbladen] week zijn aangevleid	
		γ d	[ ] koel [ ]	
	E	a	flapbladen week zijn aangevleid	
	D-II D-III		*[geen strofewit]*	
	E		*[strofewit]*	
9	D-II	a	en andere kelken [○] waas	*[←B-I(1);D-I(4)]*
	D-III	a ^	^ademende kelken	
		b	en wit naast lila [○][ ]	
		b	[ ] groote, [ademende][ ]	
		b	[ ] witte [,] [ ]	
	E	a	en groote, ademende kelken	
10	D-II		[○]	
	D-III	a ^	^er door	
		α b	de smettelooze zonder spoor	
		β b	[ ] kreukelooze [ ]	
	E	α a	de kreukelooze zonder spoor	
		c	⟨ ⟩	
		β c	[ ] smettelooze [ ]	

11	D-II	a	[○]	
	D-III	a ^	^verwelken	
		α b	van kreuk [○]	
		β c	[ ] smet of krenking, in hun melken	
		β d	van smet of inbreuk [ ]	
	E	α a	van smet of inbreuk in hun melken	
		b	⟨ ⟩	
		β b	[ ] breuk *[of]* krenking [ ]	
12	D-II	a ^	^over kostbaar ivoor	*?*^van *[←B-I(7)]*
	D-III	a ^	^ivoor	^teloor
		b	matheid in gewelfd [ ]	
		d	verzadiging en mat ivoor	
		d	vlaktestroom [ ]	
		d	afstroomen [ ]	
	E	a	verzadiging en mat ivoor	
		b	uitstroomingen [ ]	
		b	vol[stroomingen][ ]	
	D-II D-III	*?*	*[strofewit]*	
	E		*[strofewit]*	
13	D-II	a	en witte anjers en ⟨de⟩ het groen	*[←B-I(6);D-I(5)]*
	D-III	e	⟨ ⟩	
		α e	[en] bleeke [anjers en het groen]	
		β e	[ ] te dragen	
	E	a	en bleeke anjers en te dragen	
14	D-II	a	van zwaar klimopblad te dragen	*[←A(2)]*
	D-III	α e	[van] zwaar klimopblad [te dragen]	
		e ^		^last
		e ^		^dracht
		β g	van slingers klimopblad de last	
		β h	[ ] donker [ ]	
	E	a	van donker klimopblad den last	
15	D-II		[○]	
	D-III	α e	gehecht [○]	*[←B-II(15)]*
		α e	[ ] [○] in het festoen	
		β e	[rozetten plat uit goud geslagen]	*[=D-III 16e;*
		α f	[○] gehecht [in het festoen]	*cf.D-II 16]*
	E	a	rozetten plat uit goud geslagen	
16	D-II	a	rozetten [○] uit goud geslagen	*[←B-I(9)]*
	D-III	α e	[rozetten] plat [uit goud geslagen]	*[cf.D-III 15e]*
		β e	op gereeden afstand aangebracht	
		β f	hier en daar [○] [ ]	
		β f	met welbedachten keur [ ]	
		β g	hel in groene glanzen vast	
		β g	[ ] de [ ]	
	E	a	hel in de groene glanzen vast.	
	E		*[strofewit]*	

17 C	b ^	^als	
	b	gereed de tooi, gereed de wanden	
	c ^		^van de
	c ^		^guirlanden
	d	[gereed de] bloei[, gereed de] banden	*[←B-II(16)]*
E	a	Gereed de tooi, gereed de wanden,	
18 C	b	wanneer ik in een luisteren zink	
E	a	wanneer ik in een luisteren zink	
19 C	a ^		^moe ^blik ^rust
	b	gezeten stil met leege handen	
	b	[ ] vroom [ ]	
	c	[ ] moe [ ]	
	c	neergezeten [ ]	
	c	[neer]gezegen [ ]	
	c ?	moe gezeten [ ]	
E	a	gezeten stil met leege handen	
20 C	b	[o] wie ligt den klink	*[←B-II(7)]*
	c	[o] oog [ ]	
	c	[o] hart [ ]	
	d	en starend [oog] [ ]	
	d	[ ] neigend [2] [ ]	
	d	[ ] sluitend [oog] [ ]	
	d	[ ] sluitend oog [ ]	
E	a	en starend oog. Wie licht den klink?	
E	a	*[streep]*	

E

LEESTEKST 2

1 Het is als ging met lichte gangen
2 ik en met een tintelende voet
3 het { welgerust / helderblank } vertrek behangen
4 nu het een komst verwachten moet.

5 glycinen, licht { getinte / getilde } trossen
6 zwevende in onwezenlijkheid
7 iris, wier { vocht-gekneusde / vochtig koele }, losse
8 flapbladen week zijn aangevleid

9 en groote, ademende kelken
10 de smettelooze zonder spoor

11 van breuk of krenking in hun melken
12 { verzadiging / { uitstroomingen / volstroomingen } } en mat ivoor

13 en bleeke anjers en te dragen
14 van donker klimopblad den last
15 rozetten plat uit goud geslagen
16 hel in de groene glanzen vast.

17 Gereed de tooi, gereed de wanden,
18 wanneer ik in een luisteren zink
19 gezeten stil met leege handen
20 en starend oog. Wie licht den klink?

[In het handschrift ontbreekt het afdelingsnummer.
R. 11 of *is samen met een eerdere lezing voor* breuk of krenking *doorgehaald, maar dient uiteraard te worden hersteld. In het handschrift staat onder het gedicht een streep]*

5.3 'Ik keer mij toe en mijn gezicht'

STEMMA

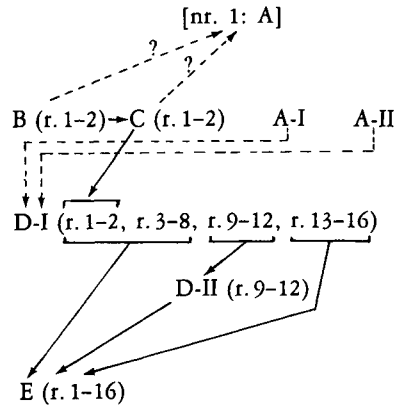

TOELICHTING BIJ DE PRESENTATIE

Eerst worden A-I, A-II, B en C in *transcriptie* gegeven. A-I is identiek aan nr. 1: A r.(27)–(31). Daarna volgt een gecombineerde *synopsis*, waarin zijn opgenomen D-I, D-II en E. De synopsis wordt onderbroken door een weergave in *transcriptie* van dat deel van D-I dat te schetsmatig is om geheel synoptisch te worden gepresenteerd.

De *leestekst* is gebaseerd op E.

Bijzonderheden: A-II bevindt zich op hetzelfde blad als nr. 1: A (en dus nr. 3: A-I en A-II) en nr. 2: B-II. Om een indruk te geven van de onderlinge positie die deze teksteen-

heden innemen op het papier worden in nr. 3: A-II elementen uit die andere eenheden overgenomen tussen vierkante haken.
In D-I r. 13–15 verwisselen in de loop van de tekstontwikkeling enkele regels van plaats:

r. 13	... doorschiet → Ø		r. 13	... bij een
r. 14	... bij een		r. 14	... vernomen
r. 15	... niet → Ø		r. 15	... een voor een
r. 16	... een voor een		r. 16	... komen

Rechts bovenaan de bladzijde waarop zich D-I bevindt, staat een regel die niet in het gedicht gebruikt is, maar kennelijk wèl tot de genese ervan behoort. Deze regel is in de gecombineerde synopsis gegeven vóór r. 1, ná het afdelingsnummer.

Facsimiles: Wie A-I en A-II in facsimile wil raadplegen zij verwezen naar de fotografische reproduktie van bladzij 2/1 van het katerntje uit I,4 groep 2, opgenomen bij nr. 1.

A-I

TRANSCRIPTIE *[= Transcriptie nr. 1: A r.(27)–(31)]*

a aniline

(1) 3
(2) ik mag er mij nu aan overgeven
(3)
(4) ontdaan

A-II

TRANSCRIPTIE a zw inkt, b **zw inkt**, [ ] *[= nr. 3: A-I]*, [[ ]] *[= nr. 2: B-II]*, [[[ ]]] *[= nr. 1: A]*

(1) [[[n.b. zinkt]]]
(2) [[[strakke dag]]]
(3) **alleen ik en ontdaan van de bijkomstigheden alle**
(4) Alsof ik van? ging? staan **en de / bedekkende afgevallen**
(5) alleen met alles afgevallen
(6) [3]
(7) **neem mij naakt** [[wie ligt de klink?]]
(8) [ik mag er mij nu aan overgeven]
(9) **laat ik u bloot mogen tot mij nemen**
(10) Het is het
(11) van zijn zeggen dat binnenkomt
(12) woorden verleggen
(13) [ontdaan]

B

TRANSCRIPTIE a aniline, b **aniline**

(1) En witte scherven
(2)
(3) En toch en toch
(4) wind langs mijn hoofd en takken langs mijn kleeren
(5) hooger aanraken *[xxx]*
(6) **s tranen langs mijn gezicht** zich zelf herkent
(7) **notities van uw ontmoeten**
(8) **gegund**
(9) **ik keer mij tot u heen en mijn gezicht**
(10) **is overstroomd van uw ontmoeten** En toch trots
(11) prijs
(12) pal

C

TRANSCRIPTIE a potlood

(1) gegund
(2) ik keer mij tot u heen
(3) en mijn gezicht
(4) is overstroomd van uw
(5) ontmoeten
(6)
(7) wat al in uren
(8) doorworstelde
(9) in onvolkomen(heden)
(10) in den blinde
(11) dat het in U mocht vinden
(12) begrip
(13) O, aanblik

D-I D-II E

SYNOPSIS EN TRANSCRIPTIE

D-I	1–8, 13–16; 9–12 in Transcriptie, 13–16 ook in Transcriptie
D-II	9–12
E	1–16

D-I	a zw inkt, b zw inkt, c zw inkt, d zw inkt
D-II	a zw inkt, b zw inkt, c zw inkt
E	a zw inkt, b zw inkt

[afdelingsnr.]	D-I (D-II)	[o]	
	E b	3.	*[←A-I(1)]*

D-I *[bovenaan]* a ? ik heb het niet aan u verdiend

1	D-I	a	ik keer mij tot u heen en mijn gezicht	*[←B(7),(9);C(2),(3)]*
		a	[ ]〈 〉[ ]〈 〉[ ]	
	E	a	Ik keer mij toe en mijn gezicht	
		b	Gij [keer]t u [ ] [ ]	
		b	O, toegewend! [ ]	
		b	Keer, keer u toe! – En [ ]	
2	D-I	a	is overstroomd van uw ontmoeten	*[←B(7),(10); C(4),(5)]*
	E	a	is overstroomd van uw ontmoeten	*[←nr. 1:A(1),(2)]*
		b	[ ] dit [ ]	
3	D-I	a	mijn blanke oogen zijn gezwicht	
		b	[ ][bl]inkende [ ]	
		b	[ ] gespalkte [ ]	
		b	[ ] opgaande [ ]	
	E		mijn op gaande oogen zijn gezwicht	
4	D-I	a	om dat wat zij verduren moeten	
	E	a	om dat wat zij verduren moeten	
		b	〈 〉	
		b	[ ] al [ ]	
		b	[ ] bejeegnen [ ]	
	D-I E		*[strofewit]*	
5	D-I	a	een bleeke siddering [o] van vuur	
		b	[ ] wilde [ ]	
		b	〈2 〉	
		b	[ ][siddering van] beven/d/ [ ]	
		b	[ ] driftig [ ]	
		c	[ ] spichtig [ ]	
		c	[ ] stekend [ ]	
		c	[ ] sch[ichtig] [ ]	
	E	a	een siddering van stekend vuur	
		b	〈 〉	
		b	[ ] vluchtig [ ]	
		b	[ ] [vlucht]end [ ]	
6	D-I	a	o haren [o] mijn leden	
		b	[ ] mantel om [ ]	
	E	a	o haren mantel om mijn leden	
7	D-I	a ^		^schrijnend
		a ^		^folter
		c	een schokken zonder rust of duur	
		c ?	[ ] onrust [ ] vrede [ ]	
		c	[ ][folter] [ ][2][ ]	
		c	een helle die ik meer verduur	
	E	α a	een folter zonder rust of duur	
		β b	loopt pijnend [ ]	
		β b	[ ] schrijnen/d/ [ ]	

8	D-I	a	[o] naar beneden	^ontgleden
		b	loopt van mijn schouders [ ]	
		b	vloeit [ ]	
		b	golft [ ]	
		b	schokt [ ]	
	E	α a	loopt van mijn schouders naar beneden	
		b	⟨ ⟩	
		β b	[van]af [ ]	
	D-I E		*[strofewit]*	

[Het volgende gedeelte van D-I is nogal schetsmatig. Het kan niet geheel in de Synopsis worden opgenomen. Daarom wordt het in Transcriptie weergegeven. De a-fase van D-I is een ontwerp voor de uiteindelijke vierde strofe (r. 13–16). (Deze fase wordt eveneens verwerkt in de Synopsis r. 13–16.) In de b-fase van D-I wordt de ruimte die aanvankelijk op het papier was opengelaten, opgevuld met toevoegingen bij de a-fase en met elementen voor wat naderhand de derde strofe van het gedicht zal worden (r. 9–12). N.B. De fasenonderscheiding in de Transcriptie loopt niet geheel gelijk met de fasevolgorde-aanduiding in de Synopsis. Na de Transcriptie van D-I wordt de gecombineerde Synopsis voortgezet. Hierin treft men, naast E, aan: D-II (r. 9–12) en D-I (r. 13–16) – deze laatste eenheid is dus al eerder in Transcriptie gegeven.]

D-I

TRANSCRIPTIE a zw inkt, b **zw inkt**, [ ] *[= D-II]*

(1) [verraderlijk en de jacht]
(2) **in het zwoegen v/m borst** [van borst en angstig ademhalen]
(3) af en dan een schrik mijn hart doorschiet
(4) brak en al mijn ziels krimpt bij een meen verleenen
(5) begaf **mijn hart hangt** **schrok geen**
(6) **en overijld overstelpend klopt ik luister naar mij zelve heen**
(7) **heb een vreemde stem vernomen** stem
(8) en ik herken mijn vreemde woorden niet *[→10]* heb vernomen
(9) **de woorden**
(10) zooals zij moeilijk een voor een *[→12]*
(11) **stroeve**
(12) over mijn droge lippen komen
(13) doffe
(14) dorre
(15)
(16) in de verlamming vastgehouden

9	D-II		a	mijn hart hangt armig in den nacht	*[←D-I(3),(5)]*
	E	↓	α β a	mijn hart hangt poover in den nacht	
		↓	β b	[ ] angstig [ ]	
10	D-II		a	van borst en [○] ademhalen	*[←D-I(2)]*
			b	[ ] gonzend [ ]	
			c	van borst en angstig ademhalen	
	E	↑	α a	van borst en angstig ademhalen	
		↑	α β b	[ ] gonzend [ ]	
11	D-II		α a	en klopt [○] in zijn jacht	*[←D-I(6)]*
			α b	[ ] [○] nadruk [ ]	
			α b	[ ] [○][ ][ ]macht	
			α c ?	[ ] verraderlijk [ ] [jacht]	
			β c ?	[ ] en de jacht	
	E	↓	α a	en bonst vermanend in zijn jacht	
			b	〈 〉 〈 〉〈i〉e[n]	
		↓	β b	[ ] klopt nadrukkelijk [ ]	
			b ?^	^stem ^bedacht	
12	D-II		α a	en overstelpend vele malen	*[←D-I(6)]*
			α b	[ ] telken [ ]	
			β c	*[is]* [ ][2][ ]	
	E	↑	α a	en overstelpend telken male	
			b	〈 〉	
		↑	β b	is [ ]	
	E			*[strofewit]*	
13	D-I		α a	en dan een schrik mijn hart doorschiet	
			β c	[en al mijn ziels[○]? krimpt bij een]	*[= 14αa]*
			β d	ik luister naar mijzelve heen	
	E		α a	ik luister naar mij zelve heen	
			β b	en luisterend [ ]	
14	D-I		α a	en al mijn ziels[○]? krimpt bij een	^verleenen
			β c ?^	^[stem heb vernomen]	*[= 15αa]*
			β d	[en] heb een vreemde stem vernomen,	*[[ ] = 15αa]*
	E		α a	en heb een vreemde stem vernomen,	
			b	〈 〉	
			β b	[heb] ik [ ]	
15	D-I		α a	en ik herken mijn vreemde woorden niet	^stem heb vernomen
			β c	[zooals zij [○] moeilijk een voor een]	*[= 16αa]*
			d	[ ] de woorden [ ]	
	E		a	zooals de woorden een voor een	

16 D-I	α a	zooals zij [o] moeilijk een voor een	
	β b	over mijn droge lippen komen	
	b	[ ] doffe [ ]	
	b	[ ] dorre [ ]	
	d	[ ] stroeve [ ]	
E	a	over mijn dorre lippen komen.	
	a	⟨rr⟩	
	a	[ ][do]ff[e] [ ]	
E	a	*[streep]*	

E

LEESTEKST 3

1 { Ik keer mij toe / Gij keert u toe } en / O, toegewend! en / Keer, keer u toe! - En } mijn gezicht
2 is overstroomd van { uw / dit } ontmoeten
3 mijn opgaande oogen zijn gezwicht
4 om al wat zij { verduren / bejeegnen } moeten

5 een siddering van { vluchtig / vluchtend } vuur
6 o haren mantel om mijn leden
7 loopt { pijnend / schrijnend } zonder rust of duur
8 vanaf mijn schouders naar beneden

9 mijn hart hangt { α β poover / β angstig } in den nacht
10 van borst en { α angstig / α β gonzend } ademhalen
11 en klopt nadrukkelijk en zijn jacht
12 is overstelpend telken male

13 en luisterend naar mij zelve heen
14 heb ik een vreemde stem vernomen,
15 zooals de woorden een voor een
16 over mijn doffe lippen komen.

[In het handschrift staat achter het afdelingsnummer een punt. R. 3 opgaande *is in het manuscript niet aaneen geschreven. R. 7* schrijnend*: de laatste letter staat niet in het handschrift. In het handschrift staat onder het gedicht een streep]*

6 'Cha-wan'

BRON-BESCHRIJVING

A

Een passage uit het augustusnummer van *The studio; an illustrated magazine of fine and applied art* 74 (1918) heeft als thematische bron gediend. Het gaat om een gedeelte uit de vaste rubriek 'Studio-talk'; hierin wordt door Harada-Jiro melding gemaakt van "public sales in Japan during the past year" en met name van de veiling van de collectie van "Viscount Inaba" (p. 97–100). Enkele fragmenten uit dit van illustraties voorziene stuk heeft Leopold overgeschreven (zie hierna A-I, A-II en A-III).
Het titelwoord 'Cha-wan' komt in de genoemde aflevering niet voor. In een eerdere en latere 'Studio-talk' wordt het woord wel gebruikt, gespeld als *chawan* en *cha-wan* (zie *The studio* 72 (1917), p. 166–168 waarin gesproken wordt over het veilen van onder meer "cha-wan (tea-bowls for cha-no-yu ceremony)" – onderschrift bij een foto op p. 167 – en *The studio* 75 (1918–1919), p. 94–95 over de opzienbarende verkoop van "*cha-no-yu* utensils", o.a. bestaande uit "*cha-ire* – small caddies for pulverized tea" en "a large variety of *chawan* (tea-bowls)"). Het is niet zeker dat Leopold de stukken uit de laatstgenoemde twee *Studio*'s gebruikt heeft; niettemin zullen enkele passages hieruit onder het sigle A worden weergegeven (naast een groot deel van de 'Studio-talk' uit de augustus-aflevering van 1918). Het is in ieder geval duidelijk dat de dichter nog andere bronnen heeft geraadpleegd dan het augustusnummer van *The studio* (zie hierna sub B).

A-I, C

Blaadje geknipt en gesneden (gescheurd) uit een blad van groter formaat, waarschijnlijk een vel briefpapier van het Rotterdamsch leeskabinet – links op het blaadje is nog de rechter lijn van het voorgedrukte kadertje te ontwaren. De afmetingen van het (ongelinieerde) blaadje zijn ongeveer: 9,8 × 9,2 cm. Het blaadje is door Van Eyck (recto) genummerd: c^5. De rectozijde bevat A-I (een passage uit *The studio*) en C (notities bij het *Studio*-fragment). Plaats in de nalatenschap: I,3a groep 2.

A-II, A-III, D, E-I, E-II

Dubbelgevouwen blaadje (gelinieerd papier), waarschijnlijk gesneden uit een groter blad. De afmetingen van het blaadje in opengevouwen toestand: 16,6 × 12,8 cm. Door vouwen zijn er 4 bladzijden ontstaan. Bladzij 1 is door Van Eyck genummerd: c^4. De bladzijden van het blaadje bevatten de volgende eenheden:

1. A-II en D
2. (niet nader thuis te brengen notities)
3. E-I (dat mogelijk niet tot het voorwerk van 'Cha-wan' behoort) en, ondersteboven geschreven, E-II
4. A-III en in dezelfde inkt als A-III (en A-II) een literatuurvermelding, die, voorzover is na te gaan, niets met 'Cha-wan' uit te staan heeft: "Robert Scheffer. Orient Royal / 1886–1895. / Paris. L'édition française illustrée / Rue de Provence 30." (N.B.: de schuine strepen zijn van mij). (A-II en A-III staan dus aan de buitenzijden van het blaadje.)

Plaats in de nalatenschap: I,3a groep 2.

B

Blaadje geknipt of gesneden uit een groter blad ongelinieerd briefpapier. De versozijde bevat een getypte datum: 30 October '20 (de datering van de aan Leopold gezonden

brief). De rectozijde (die door Van Eyck genummerd is: c^6) bevat B (in eenzelfde inktsoort als A-II en A-III) en in potlood notities die niet tot het voorwerk van 'Cha-wan' behoren. Op de versozijde staan enkele aantekeningen, onder meer D van 'Het adelszwaard' (zie voor een verdere beschrijving bijlage 1). Plaats in de nalatenschap: I,3a groep 2.

F, G, H-I, H-II, L
Tweemaal gevouwen kaart van ongelinieerd geschept papier. De kaart bevat een gedrukte mededeling van "Kunstzalen Unger & Van Mens" te Rotterdam dat op "Zaterdag 17 Februari a.s." de opening van "onze Expositiezalen" plaatsvindt en een uitnodiging voor "onze eerste Gemengde Tentoonstelling van Moderne Schilderkunst". De afmetingen van de kaart in eenmaal gevouwen toestand zijn, per blad: 17,2 × 13,5 cm. Tweemaal gevouwen telt de kaart 8 bladzijden. Bladzij 1 is door Van Eyck genummerd: c^1. De bladzijden zijn als volgt gebruikt:

1 F
2 (deel van de gedrukte uitnodiging)
3 blanco
4 G, H-II
5 blanco
6 H-I
7 (deel van de gedrukte uitnodiging)
8 L (dwars geschreven) en twee woorden van F (Bladzij 1 en 8 vormen de buitenzijden van de tweemaal gevouwen kaart.)

Plaats in de nalatenschap: I,3a groep 2.

I, J, K
Dubbelgevouwen blad (ongelinieerd papier), waarschijnlijk uit een cahier gescheurd; afmetingen in opengevouwen toestand ongeveer: 20,6 × 16,4 cm. De vier bladzijden die door vouwen van het blad ontstaan, zijn als volgt gebruikt:

1 I
2 blanco
3 J
4 K

Plaats in de nalatenschap: I,3a groep 1, tussen bladzij 8 en 9 van een kaftloos cahier – zie ook hierna sub U; bladzij 9 van het cahier is door Van Eyck genummerd: a^5.

M, N, O-I, O-III, P-I, P-II, P-III, Q
Tweemaal gevouwen kaart van ongelinieerd geschept papier. De kaart bevat een gedrukte huwelijksaankondiging ("12 October 1911"). De afmetingen van de kaart zijn in eenmaal gevouwen toestand per blad: 22,3 × 17,6 cm. Doordat de kaart tweemaal is gevouwen, zijn 8 bladzijden ontstaan – enkele vouwen zijn daarbij opengesneden. De eerste 3 bladzijden zijn door Van Eyck genummerd, bladzij 1: c^2, 1, bladzij 2: 2, bladzij 3: 3. De bladzijden van de kaart zijn als volgt gebruikt:

1 M
2 O-I, O-II, O-III
3 N
4 P-I, P-II, P-III
5 P-III (bladzij 4 en 5 vormen de tegenover elkaar liggende binnenzijden van de tweemaal gevouwen kaart, waarop de huwelijksaankondiging staat)

6 ('Het adelszwaard': F – zie bijlage 1)
7 (notities voor 'O vlonder, tot ons toegeschoven' – vgl. editie Van Eyck, p. 322–323)
8 Q

Plaats in de nalatenschap: I,3a groep 2.

R, S-I, S-II, T
Dubbelgevouwen kaart van geschept papier, die waarschijnlijk deel heeft uitgemaakt van een aankondiging of uitnodiging. (N.B. de beide helften zijn naderhand van elkaar losgeraakt). De afmetingen van de kaart in opengevouwen toestand: 22,2 × 17,2 cm. De bladzijden zijn door Van Eyck genummerd, bladzij 1: c^3 en: 1, bladzij 2: 4, bladzij 3: 3 (de 'binnenbladzijden' zijn ondersteboven genummerd), bladzij 4: 2 (naast een doorgehaalde nummering). De 4 bladzijden van de kaart bevatten de volgende teksteenheden:

1 R
2 (ondersteboven geschreven: notities voor 'O vlonder, tot ons toegeschoven' – vgl. hiervóór sub M etc.)
3 S-I, S-II (ondersteboven geschreven: notities voor 'O vlonder, tot ons toegeschoven' – vgl. hiervóór bladzij 2)
4 (ondersteboven geschreven: notities voor 'O vlonder, tot ons toegeschoven' – vgl. bladzij 3 en 2; noties voor 'Er voeren vele paden' (vgl. editie Van Eyck, p. 382).

Plaats in de nalatenschap: I,3a groep 2.

U, U-I, U-II
Kaftloos cahier bestaande uit 40 ongelinieerde bladzijden, afmetingen per bladzij: 20,6 × 16,5 cm. Het cahier is op de voorzijde genummerd (door Van Eyck): 13 en: a^1; de overige beschréven bladzijden (op twee na): a^2 tot en met a^{14}. Het schrift bevat de meest definitieve versies van 'Er is een ademen, een dauwen' (op blz. 1 en 3), 'De achterovergelegen wind' (op blz. 5 en 7), 'De maan: een heldere vensterschijn' (op blz. 9 en 11) – vgl. editie Van Eyck, p. 279–282; op bladzij 38 staat onder meer een schets van 'De oude buur' (vgl. editie Van Eyck, p. 324–325); op het laatste blad staat 'Het adelszwaard': G (zie hiervóór bijlage 1). 'Cha-wan': U staat op de volgende bladzijden (tussen haakjes staat de nummering van Van Eyck):

13	(a^7)	U r. 1–8
15	(a^8)	U r. 9–28
17	(a^9)	U r. 29–42
19	(a^{10})	U r. 43–54
21	(a^{11})	U r. 55–67^b
23	(a^{12})	U r. 68–69, r. 73–85/83

U-I (r. 70–72) staat op blz. 23 (a^{12}), U-II (r. 70–72) hier tegenover op blz. 22. U van 'Cha-wan', dat het reeksnummer 4 draagt, komt in het cahier direct na drie gedichten, die respectievelijk 1, 2 en 3 genummerd zijn (zie ook hierna *Ontwikkelingsgang*).
Plaats in de nalatenschap: I,3a groep 1.

V
Dubbelgevouwen blaadje (ongelinieerd papier), waarschijnlijk afkomstig van een groter blad; de afmetingen van het blaadje in opengevouwen toestand zijn: 14 × 13,3 cm. Het blaadje bevat – opengevouwen, over de gehele breedte getypt (met enkele inkt-correcties)

– V. Links aan de onderkant van het blaadje staat (zeer waarschijnlijk níet in de hand van Leopold) in potlood:

> 6 Dec '22 ontvangen

Van Eyck merkt naar aanleiding hiervan op: "De eerste 8 regels [id est: V] door de dichter op 6 Dec. 1922 voor een tentoonstelling gezonden" (editie Van Eyck, dl. 2, p. 668). Uit een brief van W.L. Brusse aan Van Eyck (26 feb. 1930) blijkt dat Leopold op 6 december 1922 een stukje handschrift heeft gezonden "om het neer te leggen op een tentoonstelling, die wij in den Rotterdamschen Kring hielden." V (nu in I,3a groep 2) is een door Brusse voor Van Eyck gemaakt afschrift. Het handschrift zelf is niet teruggevonden. In het Letterkundig Museum bevindt zich een getypte kaart (poststempel 14.XI.1923) gericht aan den Heer B. Canter, Westerbaenstr. 24a Den Haag, met de volgende tekst, ondertekend door Leopold:

> De ondergeteekende machtigt het secretariaat der Tentoonstelling voor Letterkunde zijn (haar) brieven, handschriften en photografisch portret na afloop der Tentoonstelling te Amsterdam ten geschenke af te staan aan het Gemeente-Archief te 's-Gravenhage, ter wille van het vormen van een verzameling op 't gebied der letterkunde. [...]

Hieruit valt op te maken dat Leopold mogelijk het handschriftje naar deze Tentoonstelling voor Letterkunde heeft ingestuurd. Of het inderdaad naar het Gemeente-Archief van Den Haag gegaan is, is twijfelachtig gezien een schrijven van Leopold aan Dr. W. Moll (d.d. 17 juni 1924), waarin staat:

> In antwoord op Uw schrijven No 204 kan ik U mededeelen, dat ik niets terug ontvangen heb indertijd van het ingezondene ter Tentoonstelling voor Letterkunde. Het is evenwel mogelijk, naar ik mij meen te herinneren, dat het een en ander terecht gekomen is bij de Heeren Brusse uitgevers hier ter stede. Mocht U er zich voor interesseeren, dan zult U dus het beste doen zich tot genoemde Heeren te wenden.

ONTWIKKELINGSGANG

Bij de lectuur van *The studio* van augustus 1918 (A) zag Leopold aanknopingspunten voor een gedicht: hij schreef de passages die hem het meest troffen over (A-I, A-II, A-III). Daarnaast heeft hij nog andere bronnen geraadpleegd: B is niet overgenomen uit *The studio* van 1918; het titelwoord 'Cha-wan' komt niet in de 'Studio-talk' van het augustusnummer voor – Leopold moet dit dus elders gevonden hebben (mogelijk in een der andere stukjes van Harada-Jiro uit *The studio* (zie Bronbeschrijving sub A)).
Leopold is begonnen met een woord uit de *Studio*-passage van A-I te onderstrepen ("evanescence") en enkele notities te maken (C) bij de *Studio*-elementen, die de kiemen vormen van wat later r. 9 vlgg. van het gedicht zullen worden. Daarna heeft de dichter de aantekeningen op D, E-I en E-II gemaakt, die geen van alle herkenbaar in het latere gedicht zijn terechtgekomen. Zoals bij het eerste stadium, het verzamelen van de *materia*, meer thematische bronnen zijn gebruikt dan de overgeleverde, is het niet ondenkbaar dat in de tweede fase, die van het ontwerpen, meer notities en schetsen zijn gemaakt dan D, E-I en E-II. Zij zijn echter verloren gegaan.
Na het verzamel- en ontwerp-stadium is Leopold kladversies gaan maken van delen van het gedicht. De volgorde die hierbij is aangehouden is niet volkomen zeker. Een complicatie wordt gevormd door de verschillende interfererende lagen van de teksteenheden (verscheidene inkt-, potlood- en aniline-lagen). In hoeverre de lagen die binnen één tekseenheid onderscheiden kunnen worden, aansluiten bij die van andere, is doorgaans niet

uit te maken. Heeft Leopold eerst (in inkt) de grondlaag van alle of verscheidene teksteenheden geschreven om vervolgens bij die eenheden in potlood en aniline varianten toe te voegen en daarna weer in inkt en aniline bij alle eenheden de volgende correctielagen aan te brengen? Of heeft hij per eenheid afzonderlijk gewerkt: dus eerst de grondlaag en de correctielagen van F, vervolgens alle lagen van G etc.? Het meest waarschijnlijk is dat beide werkwijzen gecombineerd zijn toegepast. Als gezegd is niet meer te achterhalen hóe de lagen uit een teksteenheid zich verhouden tot die van de andere teksteenheden.
Het eerst schreef de dichter op de eerste buitenzijde van de tweemaal gevouwen kaart van Unger (vgl. *Bronbeschrijving*) F, die vermoedelijk in eerste instantie als het begin van het gedicht is bedoeld: bovenaan staat "Chawan.", welk woord als titel of motto functioneert. F is duidelijk gebaseerd op A (met name A-I) en de notities bij A-I (namelijk C).
Na F, die naderhand het tweede deel van het latere gedicht zal blijken te vormen, r. 9–28, is op de linker binnenkant van de kaart waarschijnlijk G geschreven, die in de meest definitieve versie r. 29–35 vormt, dus direct aansluit bij F. Vervolgens is op de rechter binnenkant H-I neergezet – die in de uiteindelijke tekst r. 36–42 uitmaakt en met G het derde deel van het gedicht zal zijn. H-I is een tamelijk schetsmatige versie. Op de tegenoverliggende bladzij, die nog gedeeltelijk onbeschreven was, heeft Leopold H-I uitgewerkt in H-II.
Op een ander blad zijn notities gemaakt voor de rest van het gedicht in I, J en K.
L is op de laatste buitenzijde van de kaart van Unger geschreven. L is de basis voor het latere eerste deel van het gedicht (r. 1–8). Zoals gezegd is de hier voorgestelde volgorde niet volkomen zeker. Ik veronderstel dat F eerder is dan L omdat F de titel draagt (en dus waarschijnlijk als begin van het gedicht was bedoeld) en deze eenheid het meest aansluit bij A. G en H-I/H-II zijn eerder dan L, neem ik aan, aangezien in het latere gedicht deze het vervolg bevatten op de tekst van F. I, J en K zijn potlood-notities die mogelijk tegelijkertijd gemaakt zijn met de potloodvarianten bij F en H-I.
Ná F, G, H-I/H-II en L, die op de kaart van Unger staan (en ná I, J en K), is Leopold verder gaan werken op de kaart met de huwelijksaankondiging (zie *Bronbeschrijving*).
Eerst heeft hij op de eerste buitenzijde M geschreven (de eerste versie van r. 43–59^{b}).
Daarna heeft hij de kaart opengeslagen en is op de rechterbladzijde (blz. 3) verder gegaan met N (deze eenheid sluit direct aan bij M). N bevat onder meer r. 59^{b}–63, r. 67^{b}–69 en r. 72–73 van de laatste versie, maar ook een groot aantal regels die niet in de uiteindelijke tekst zijn terechtgekomen. Op de tegenoverliggende bladzij (blz. 2) is vervolgens O-I geschreven (waarin de basis is gelegd voor r. 74–77 en r. 84–85 van de uiteindelijke versie) met erboven notities: O-II (waarin een kernwoord voor de latere r. 75). O-I gaat over in een schets: O-III (hierin zijn elementen aanwezig voor de latere regels 78, 79, 80 en 81).
Leopold heeft weer een blad van de huwelijksaankondiging omgeslagen en is op de linkerbladzijde (blz. 4) doorgegaan. Hier is P-I ontstaan, een tweede versie van een groot deel van N. P-I bevat 14 regels. Hiervan komen er 5 in het uiteindelijke gedicht terecht (r. 60–63 en r. 67^{b}). In aniline heeft Leopold onder P-I notities gemaakt (P-II) en in aniline en zwartige inkt, voornamelijk op de tegenoverliggende (rechter)bladzijde (blz. 5), een schets geschreven, P-III, waarin de latere regels 64, 65, 66, 67^{a} en 79 zijn te ontwaren.
Daarna is Q (met latere elementen van de latere regels 74 en 75) op de tweede buitenkant van de kaart geschreven (blz. 8; blz. 6 en 7 zijn overgeslagen: de vouw was daar niet opengesneden zodat deze bladzijden niet bereikbaar waren tenzij door de gehele kaart open te leggen; bladzijde 6 en 7 waren overigens mogelijk al beschreven met respectievelijk een versie van 'Het adelszwaard' en notities voor 'O vlonder, tot ons toegeschoven').

Op een andere kaart (zie *Bronbeschrijving*) heeft Leopold R geschreven, een tweede versie van M, waarin de regels 43–59[a] en r. 67[b]–68 zich bevinden. Op dezelfde kaart zijn S-I en S-II ontstaan, die als een toevoeging zijn te beschouwen op enkele regels uit N; S-I en S-II bevatten de latere regels 69–73. Op deze kaart staat ook T, waarvan men zich kan afvragen of zij tot het voorwerk van 'Cha-wan' behoort.
In dit stadium van de tekstontwikkeling waren de volgende regels van het latere gedicht aanwezig (tussen haakjes zijn de voornaamste teksteenheden vermeld waarin de regels tot stand zijn gekomen):

r. 1–8	(L)
r. 9–28	(F)
r. 29–32	(G)
r. 34–35	(G)
r. 36–42	(H-I/H-II)
r. 43–59[a]	(M, R)
r. 59[b]	(M, N)
r. 60–63	(N, P-I)
r. 64–67[a]	(P-III)
r. 67[b]	(N, P-I, R, S)
r. 68	(N, R)
r. 69	(N, S)
r. 70–71	(S)
r. 72–73	(N, S)
r. 74–75	(O-I, Q)
r. 76–77	(O-I)
r. 78	(O-III)
r. 79	(O-III, P-III)
r. 80–81	(O-III)
r. 84–85	(O-I)

F was, zoals gezegd, naar alle waarschijnlijkheid aanvankelijk als het begin van het gedicht gedacht. Met name N en P-I en O-I bevatten ook regels die niet in de latere versie worden opgenomen. De opeenvolging van de regels in de teksteenheden is niet overal dezelfde als in de uiteindelijke versie. Vooral in het gedeelte r. 59–73 is de volgorde en de aansluiting aan verandering onderhevig. Ook aan het eind van het gedicht volgen in een voorversie regels op elkaar die naderhand uiteengeplaatst worden (zo volgt in O-I r. 84 op r. 77, later wordt hier een strofe tussengeplaatst).
In het cahier heeft Leopold op grond van de besproken voorversies U gemaakt. Deze teksteenheid bezit weliswaar trekken van een netafschrift maar zij bevat ook zeer onvolledige passages en is op enkele plaatsen sterk bewerkt. U-I en U-II zijn interfererende alternatieven van r. 70–72 (eerst schreef Leopold U-I, vervolgens ontwierp hij op de tegenoverliggende bladzijde U-II om tenslotte weer verder aan U-I te werken).
In het cahier vormt het gedicht nr. 4 van een reeks die verder bestaat uit 'Er is een ademen, een dauwen' (nr. 1), 'De achterovergelegen wind' (nr. 2) en 'De maan: een heldere vensterschijn' (nr. 3). Deze drie gedichten vertonen ook wat hun ontstaan aangaat onderlinge verwantschap. Het genetisch verband tussen de trits en 'Cha-wan' is veel losser, hoewel enkele voorversies van nr. 1–3 en 'Cha-wan' gelijktijdig geschreven zouden kunnen zijn. Van Eyck merkt op dat nr. 1–3 "door L. zelf aldus genummerd, bestemd [waren] voor een reeks die volgens een correspondente 'Exotisch' had moeten heten". (In de editie Van Eyck van 1935 staat dat de nrs. 1 tot en met *4* een reeks vormen (aldaar p. 354); dit lijkt juister.) Wie de "correspondente" is, heb ik niet kunnen achterhalen. Bij 'Cha-wan' maakt Van Eyck de aantekening dat het gedicht "in L.'s laatste plan bestemd [was] om een afdeling te vormen" – een afdeling waarvàn, blijft onvermeld

(alleen op grond van de opmerking in de editie van 1935, zojuist aangehaald, is deze aantekening te begrijpen) (vgl. editie Van Eyck, dl. 2, p. 667 en 668).
In het cahier volgt na 'Cha-wan' een aantal onbeschreven bladzijden. Op het eind van het schrift staat een versie van 'De oude buur' (dat ook een 'exotische' indruk maakt) en 'Het adelszwaard' – op het laatste blad – dat duidelijk een afsluitend karakter heeft (vgl. bijlage 1). Het is niet onmogelijk dat Leopold in dit cahier een soort bundel wilde samenbrengen waarvan de reeks 'Exotisch' (met 'Cha-wan') het begin en 'Het adelszwaard' het slot zou vormen en waarin mogelijk enkele gedichten een plaats hadden moeten krijgen die in handschrift voorheen in het cahier lagen (behalve groep 2 ook de overige groepen van I,3 – groep 3 tot en met 12; bijvoorbeeld 'Trekvogelkreet', dat volgens Van Eyck in de editie van 1935, het nummer 5 draagt en andere gedichten die door Van Eyck in de uitgave van 1935 in Groep III zijn ondergebracht – in de editie van 1951 is om duistere redenen de op zich niet zinloze ordening van 1935 volledig verstoord).
Tenslotte heeft Leopold r. 1–8 overgeschreven: V. Deze versie van het eerste deel van het gedicht is in december 1922 opgestuurd naar de Tentoonstelling voor Letterkunde (vgl. *Bronbeschrijving*). Men zou V als een publikatie kunnen beschouwen.

Datering: A geeft een zekere terminus post quem: augustus 1918. Waarschijnlijk is Leopold later aan het gedicht begonnen. Het niet thuisgebrachte citaat van B (dat in eenzelfde inkt geschreven is als A-II en A-III – twee *Studio*-passages) staat op een blaadje dat de datum 30 oktober 1920 draagt (een deel van de fase waarin de *materia* werd bijeengebracht, moet dus na deze datum liggen). Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat Leopold op zijn vroegst pas aan het eind van 1920 aan het gedicht begonnen is. Vóór december 1922 (V) moet het gedicht in het meest definitieve stadium (U) zijn afgeschreven.

STEMMA

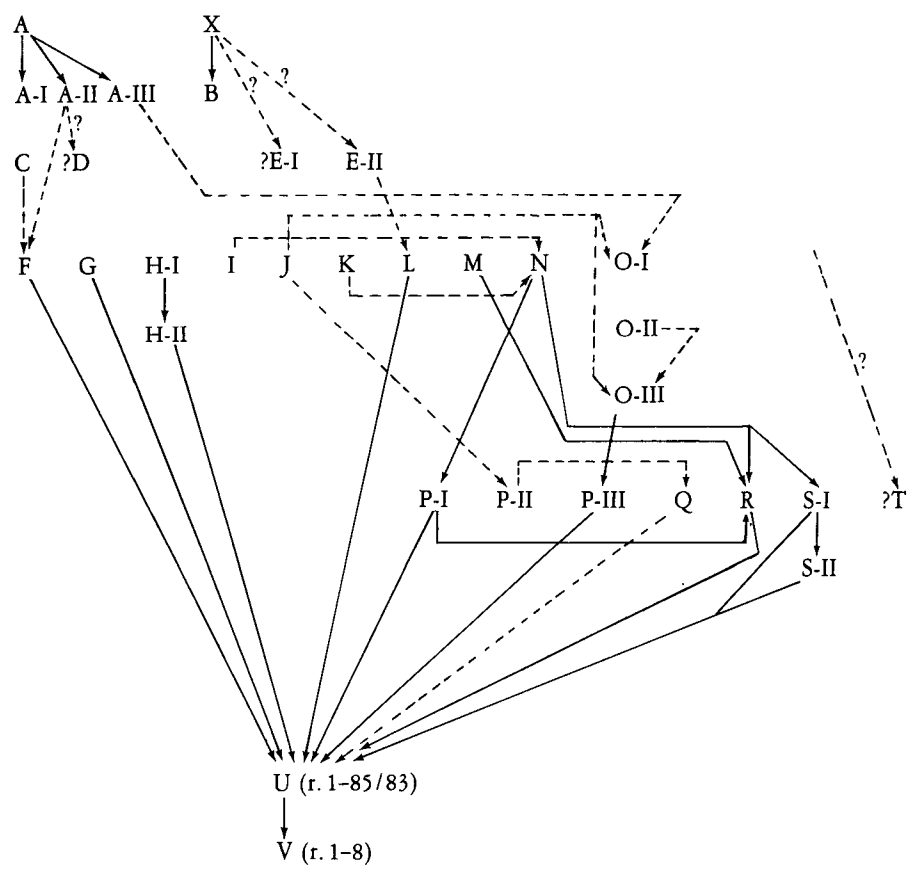

		U	
A of X	F	titel	
	L		V
	(1)	1	1
	(2)	2	2
	(3)	3	3
	(4),(6)	4	4
	(5),(6)	5	5
	(7)/(6)	6	6
E-II(4)	(8)/(7)	7	7
	(9)/(8)	8	8
	F		
A-I(4)–(6);C(6)	(1)	9	
A-I(5);C(7),(8)	(2)	10	
A-II(5);C(8)	(3)	11	
C(10)	(4)	12	
C(10)	(5)	13	
C(9)	(6)	14	
	(7)	15	
	(8)	16	
	(9)	17	
	(10)	18	
	(11)	19	
	(12)	20	
C(11)	(13)	21	
	(14)	22	
C(9),(11)	(15)	23	
	(16)	24	
	(18)/(17)	25	
C(9),(11)	(17)/(18)	26	
	(19)	27	
	(20)	28	
	G		
	(1)	29	
	(2)	30	
	(3)	31	
		32	
	(4)	33	
	(5)	34	
	(6)	35	

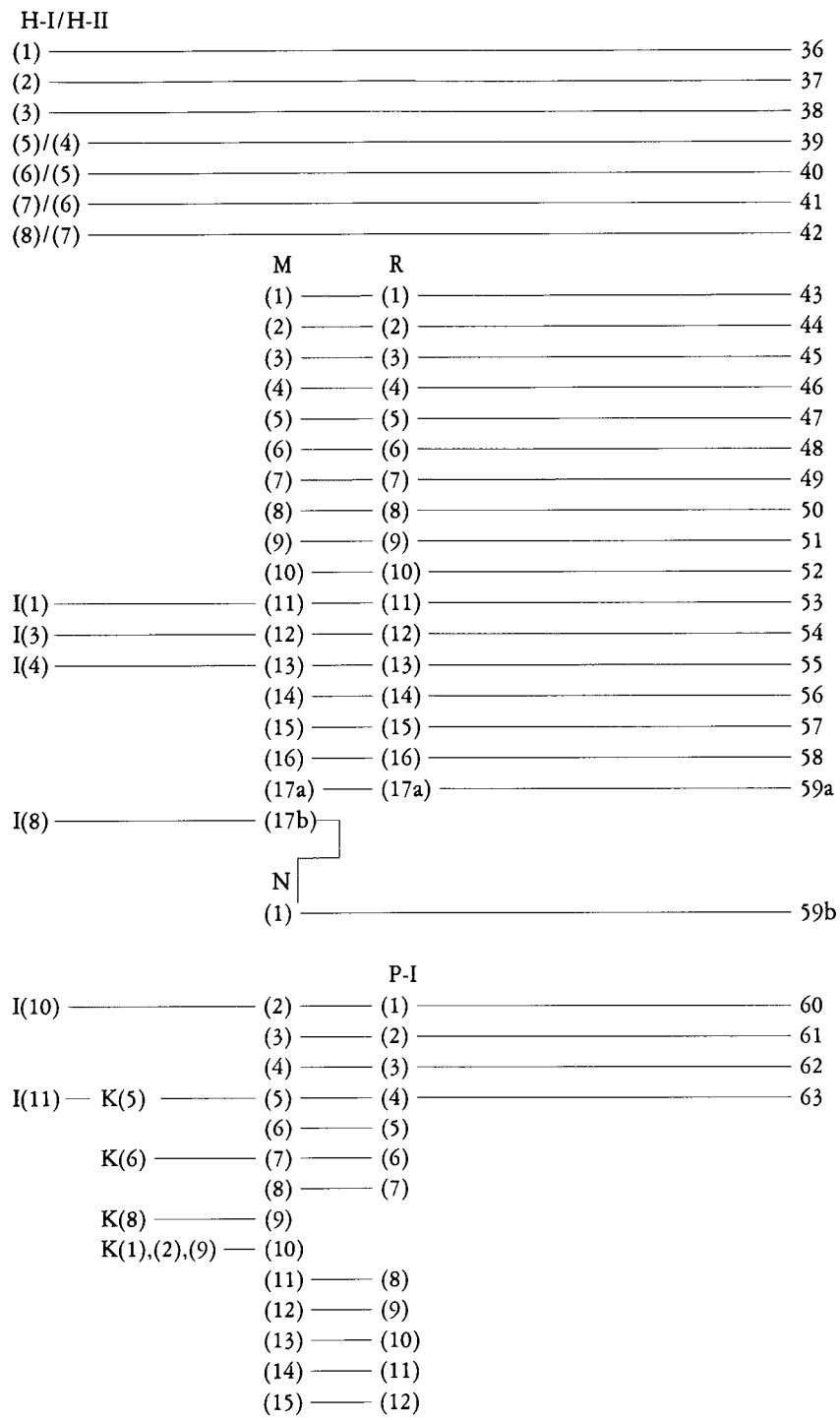
H-I/H-II
(1) 36
(2) 37
(3) 38
(5)/(4) 39
(6)/(5) 40
(7)/(6) 41
(8)/(7) 42
M
R
(1) (1) 43
(2) (2) 44
(3) (3) 45
(4) (4) 46
(5) (5) 47
(6) (6) 48
(7) (7) 49
(8) (8) 50
(9) (9) 51
(10) (10) 52
I(1) (11) (11) 53
I(3) (12) (12) 54
I(4) (13) (13) 55
(14) (14) 56
(15) (15) 57
(16) (16) 58
(17a) (17a) 59a
I(8) (17b)
N
(1) 59b
P-I
I(10) (2) (1) 60
(3) (2) 61
(4) (3) 62
I(11) K(5) (5) (4) 63
(6) (5)
K(6) (7) (6)
(8) (7)
K(8) (9)
K(1),(2),(9) (10)
(11) (8)
(12) (9)
(13) (10)
(14) (11)
(15) (12)

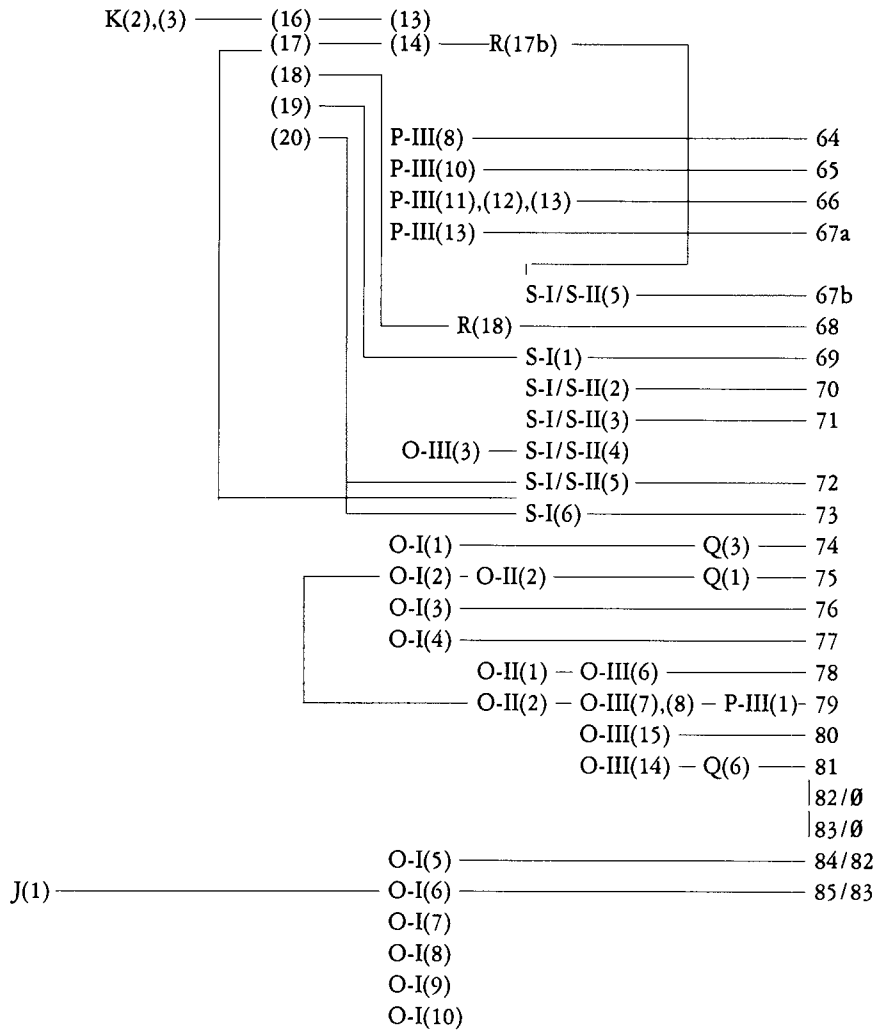

TOELICHTING BIJ DE PRESENTATIE

Na A (de passage uit *The studio* van augustus 1918 en enkele citaten uit twee andere afleveringen van *The studio*) worden in *transcriptie* de door Leopold geciteerde gedeelten gegeven (de stukken uit *The studio*: A-I, A-II, A-III en de elementen uit de onbekende bron: B).
Daarna worden de vroegste notities in *transcriptie* gepresenteerd (C: aantekeningen bij A-I, D: elementen bij A-II, E-I: vermoedelijk een paralipomenon, E-II).
Vervolgens wordt de eerste versie van een deel van het gedicht weergegeven: F en G in *afzonderlijke synopses* en H-I en H-II in een *gecombineerde synopsis*. Daarna volgen in *transcriptie* de tussentijds gemaakte notities: I, J en K. Dan wordt de presentatie van de eerste versie van het gedicht voortgezet met de *afzonderlijke synopsis* van L, waarna in een *gecombineerde synopsis* M (eerste versie) en R (tweede versie) en eveneens in een *gecombineerde synopsis* N (eerste versie) samen met delen van P-I, R en S-I/S-II (latere versies) worden gepresenteerd. – Het is mogelijk bij het gebruiken van deze synopses alleen M respectievelijk N te beschouwen daar de andere eenheden (P-I, R en S-I/S-II) later (volledig) in afzonderlijke synopses worden aangeboden. Combinatie is hier geschied om de vergelijking te vergemakkelijken.

De presentatie van de eerste versie van het gedicht wordt voortgezet met de weergave van O-I (in een *afzonderlijke synopsis*). Dit stuk van de eerste versie gaat over in een schets die in *transcriptie* wordt aangeboden (O-II en O-III).
Op dit punt van de presentatie gekomen zijn grote delen van het gedicht in eerste versie aanwezig. De rest van de teksteenheden (P tot en met S) bevat gedeelten van het gedicht in tweede versie (met enkele aanvullingen van passages die in de eerste versie nog niet aanwezig waren).
De presentatie geschiedt nu als volgt: eerst wordt P-I in een *afzonderlijke synopsis* gegeven (een deel van P-I werd al in de gecombineerde synopsis N P-I R S-I S-II opgenomen). Daarna volgen de *transcripties* van enkele aanvullende schetsen (P-II, P-III, Q). In een *afzonderlijke synopsis* volgt R (deze eenheid is hiervoor ook reeds verwerkt in de gecombineerde synopsis M R en een deel ervan ook in de gecombineerde synopsis N P-I R S-I S-II). In een *gecombineerde synopsis* worden vervolgens S-I en S-II gegeven (ook S-I en S-II werden ten dele al eerder gegeven in de gecombineerde synopsis N P-I R S-I S-II). R en S-I/S-II bevatten stukken van de tweede versie.
Een *transcriptie* van T (vermoedelijk een paralipomenon) sluit de presentatie van het voorwerk af.
De definitieve versies worden (ten dele) in een gecombineerde *synopsis* (wat betreft r. 1–8: U en V, en r. 70–72: U-I en U-II) en voor het overige in een afzonderlijke *synopsis* aangeboden.

De *leestekst*. Er worden twee leesteksten gegeven. Ten eerste de leestekst die gebaseerd is op U (met U-I en U-II) met de versie van meer dan 80 regels. Ten tweede die op basis van V met de eerste 8 regels.

Bijzonderheden: Het ware mogelijk geweest de meest definitieve versie U in een gecombineerde synopsis met de eerdere versie(s) op te nemen. De ontwikkelingsgeschiedenis zou dan echter niet goed te volgen zijn geweest. Ter wille van de overzichtelijkheid is hier gekozen voor een presentatie van de afzonderlijke teksteenheden – waarbij in enkele gevallen voorversies van delen van het gedicht wèl samen in een synopsis worden aangeboden. Om de vergelijking mogelijk te maken tussen de verschillende passages uit de verscheidene stadia van het gedicht – die door de gekozen presentatievorm minder gemakkelijk plaats kan vinden dan bij de eerder geëditeerde gedichten – wordt een overvloedig gebruik gemaakt van *verwijstekens*.
Elke teksteenheid bevat in ieder geval achter elke regel (in de rechtermarge) een verwijzing naar de verwante regel(s) uit de teksteenheid of -eenheden van eerdere stadia van de tekstontwikkeling. Wanneer echter een teksteenheid die in een gecombineerde synopsis is opgenomen naderhand nogmaals afzonderlijk wordt gepresenteerd, dan wordt alleen verwezen naar de eerste eenheid van de betreffende gecombineerde synopsis (zie bijvoorbeeld de synopsis van R waarin alleen verwezen wordt naar M – welke eenheid is opgenomen in de gecombineerde synopsis M R).
In de synopsis van U en V wordt, vanwege de ruimtebeperkingen, een selectie gegeven uit de verwijzingen. Alleen de voornaamste verwante regels uit de eerdere teksteenheden worden vermeld. Men kan echter, het spoor terug volgend, in vroegere presentaties de in U (V) ontbrekende verwijzingen achterhalen. In de synopsis van U (V) wordt, in tegenstelling tot wat in andere presentaties geschiedde, eerst de verwijzing gegeven naar de chronologisch dichtst bijzijnde teksteenheid, dit met het oog op het terugzoeken der diverse regels. Men zie bijvoorbeeld de verwijzing bij r. 60 van U:

[←P-I N(2); I(10)]

Dit moet gelezen worden als: zie P-I (in de gecombineerde synopsis met N, r. (2), vervolgens N r. (2) en tenslotte I r. (10)).

Naast deze verwijzingen in latere eenheden naar vroegere wordt bij elke teksteenheid (uitgezonderd A, A-I, A-II, B, C, D, E-I, E-II, I en K) vóór de regeltelling die tussen haakjes staat - dus de individuele regeltelling van de eenheid in kwestie - het regelnummer (zonder haakjes) gegeven van de uiteindelijke versie. Dit is uiteraard alleen mogelijk indien er textuele overeenkomst bestaat tussen de regel in de voorversie en die van U. Men zie bijvoorbeeld de vijfde regel van N:

63 (5) de vindingen, de vondsten van den geest *[←I(11); K(5)]*

De vijfde regel van N wordt in de laatste versie r. 63. (De verwijzing in de rechtermarge geeft aan dat de vijfde regel van N verwant is met r. (11) van I en r. (5) van K.)
Het *ontwikkelingsschema* kan grote diensten bewijzen bij het achterhalen van de samenhangen in de tekstontwikkeling, met name bij het opsporen van de verwante passages in de verschillende stadia.
In enkele presentaties worden regels omgenummerd. Men zie bijvoorbeeld de synopsis van H-I en H-II. Hier wordt r. (4) in de c-fase geëlimineerd. Als gevolg daarvan wordt r. (5) tot r. (4), r. (6) wordt r. (5) etc. Dit wordt als volgt aangegeven. Bij de c-fase van r. (4) verschijnt het teken (Ø) - dit betekent: deze regel is vervallen. Bij r. (5) wordt het volgende vermeld: r. (5)→(4), hetgeen betekent: r. (5) moet nu als r. (4) geteld worden. In de rechtermarge staat dan: *[cf. H-I (4)→(Ø)]*, hetgeen gelezen moet worden als: de andere regeltelling moet plaatsvinden omdat in H-I r. (4) is vervallen. Moet er in andere, latere eenheden naar een dergelijke omgenummerde regel verwezen worden dan geschiedt dat als volgt: *[←H-I (5)/(4)]*.

Facsimiles: Een deel van A *[1]*, een passage uit *The studio* (p. 98) wordt fotografisch gereproduceerd omdat zich op deze bladzij een afbeelding bevindt van het theekopje waarover het *Studio*-artikel handelt.

A

[1]

[deel uit de 'Studio-talk' van Harada Jiro uit het augustusnummer van The studio *74 (1918), p. 97-100]*

The sale included a number of *cha-no-yu* utensils: tea-bowls, caddies, *chasaji* (spoons for pulverized tea) water-jars, etc. The greatest among them - perhaps the greatest of its kind in Japan - was a tea-bowl known as "Yohen Temmoku Jawan," and classed as a *meibutsu* or celebrated piece. It fetched the enormous price of 167,000 yen (nearly £17,000), but, as one of the connoisseurs remarked, no price could be said to be too high for so exquisitely beautiful a piece. Some years ago a German collector offered, but in vain, the sum of 100,000 yen for a similar bowl at the Daitikuji, a time-honoured Buddhist temple in Kyoto very intimately associated with *cha-no-yu*. The one in Viscount Inaba's collection is superior to that. As may be seen from the accompanying reproduction, the inside has curious marks, apparently accidental, in the glaze of dark greenish-purple hue of profound depth. In these iridescent bubble-like marks that seem to come and go in the profound purplish silence of the past and future, the evanescence of life is suggested, and when the bowl is filled with the soothing green beverage (the tea to be drunk in such a bowl is prepared by whipping in hot water pulverized green tea-leaves), how exquisite is the harmony of hues! The metal edge, so common to a Temmoku tea-bowl, is absent; and the outside, so deliciously smooth to the touch, is in that iridescent dark tone in which green en purple melt into a deep black - the glaze so delicately suggesting the colour of the wings of an insect called *tamamushi,* which our artists in olden

A CELEBRATED TEA-BOWL (YOHEN TEMMOKU JAWAN)
(*Sold at Viscount Inaba's sale in Tokyo for* 167,000 *yen—nearly* £17,000)

and no less than two dozen big art sales have already been scheduled to be held at the Tokyo Fine Art Club. The first of importance took place recently, when Viscount Inaba's collection was offered. Among a number of important paintings sold was a small kakemono by Tokko-Zenji, which fetched 16,800 yen. The subject was Daruma, and the painting is said to be the famous one known as *The Blood Daruma of Hosokawa*, which was once saved from being destroyed by fire by a loyal vassal, who, when unable to escape, cut open his abdomen to make a hiding-place for the priceless roll, hence the name, *Blood Daruma*.

The sale included a splendid work by Hanabusa-Icchu, a set of three kakemono with a waterfall for the centre, a stream and swallows on one side, and swallows and waves on the other—which realized 11,180 yen, and another triple set by Sesshyu, with Daruma in the centre, a wild duck and reeds on the right, and a heron and reeds on the left. Though sold for the modest sum of 1290 yen, this latter set of kakemono is an excellent example of Sesshyu's painting. The heron on the alert, the wild duck burying its beak under its wing, half asleep upon one leg—all suggest the mental struggle of the keen-eyed Daruma, who sat in meditation facing a stone wall for nine years. Other items of interest included a pair of six-panelled screens (which once belonged to the eighth Tokugawa Shogun), with black monochrome drawings by Kano-Eitoku of a dragon and tiger; a charming little kakemono with an autumnal landscape painted by Watanabe Kwazan, who still inspires our artists; and a large kakemono of a group of monkeys at a waterfall painted by Shibata-Zeshin, who showed special talent in drawing waterfalls.

The sale included a number of *cha-no-yu* utensils; tea-bowls, caddies, *chasaji* (spoons for pulverized tea) water-jars, etc. The greatest among them—perhaps the greatest of its kind in Japan—was a tea-bowl known as "Yohen Temmoku Jawan," and classed as a *meibutsu* or celebrated piece. It fetched the enor-

"GROUP OF MONKEYS AT A WATERFALL" BY SHIBATA-ZESHIN
(*Viscount Inaba's sale*, 3118 *yen*)

times delighted in using for the decoration of precious objects. The glaze stops at a short distance from the bottom, where the lustreless dark pottery, with a texture like that of silk crape, remains exposed. Seldom have I held in my hands a bowl that conjured up in me so much as this the ecstasy of *cha-no-yu,* an institution or cult in which the drinking of the tea is merely a means of helping us to realize truth and beauty amid the sordid facts of our existence, and to see ourselves in right proportion to the infinite.

A number of splendid *cha-ire* (caddies) were also sold on this occasion, as well as porcelain water-jars and incense-cases, some of them fetching several thousand yen. There were many excellent examples of the lacquer-ware with which the ancient homes of Japan have been enriched in times past. Among these mention should be made of a set of red lacquer boxes for food, with some exquisite carving of floral designs round the sides, which with the tray belonging to them fetched 8900 yen.

[2]

[delen uit de 'Studio-talk' van Harada-Jiro uit The studio *72 (1917), p. 166–168]*

All art sales records in Japan were broken at the recent dispersal of Mr. Akaboshi's collection at the Tokyo Fine Art Club. It contained three hundred items, consisting of Japanese and Chinese paintings, calligraphs, lacquer wares and utensils for *cha-no-yu,* and realized the enormous sum of 3,930,000 yen (about £393,000). [...]

The sale showed how deeply our people have gone into *cha-no-yu,* which literally means "hot water of tea," but in reality is a cult or an institution founded upon the adoration of the beautiful amidst the common facts of everyday life in which the drinking of tea is but a mere excuse. [...] Five *meibutsu chawan* (pottery tea-bowls), brought from 21,100 to 82,000 yen apiece. One bowl with a black glaze and frosty effect here and there fetched the enormous sum of 67,000 yen (nearly £7000). One of the most interesting *chawan* in the sale was a pottery tea-bowl made up of three broken pieces of different makes. Apparently when the bowl was first broken, the missing part was supplied with a piece from another bowl, and when again broken it was carefully mended with a piece from still another bowl.

[Bij dit artikeltje worden enkele illustraties gegeven; een ervan heeft als onderschrift: "Cha-ire (tea-caddies)", de andere: "Cha-wan (tea-bowls for cha-no-yu ceremony)"]

[3]

[delen uit de 'Studio-talk' van Harada-Jiro uit The studio *75 (1918–1919), p. 94–95]*

The collection consisted mainly of paintings, calligraphs, and lacquer and porcelain ware used in connexion with the *cha-no-yu* rite. Each object displayed showed marks of the tender care with which it had been handled and fondled. It may be interesting to observe that while we attach an inestimable value to that indescribable something which time alone can give to a *cha-no-yu* utensil – a bowl, for instance – we abhor dirt and soil.

[...]

The chief interest of the sale, however, centred in the numerous *cha-no-yu* utensils it contained. These included several exquisite pottery *cha-ire* – small caddies for pulverized tea – some bearing names expressive of their peculiar qualities, such as "Shira-tsuyu" (White Dew), "Shira-nami" (White Waves) and so forth. The best among them was a Tamba *cha-ire,* a *meibutsu* or celebrated piece with a brownish ground partly covered with a greenish glaze giving the ware an iridescent lustre. This perfectly shaped *cha-ire* was sold for 9300 yen. Each of the *cha-ire* had one or more bags of brocade and a wooden box to keep it in, some of them double boxes, so great is the care taken of these treasures. The custom of preserving them in this way started centuries ago, and it is owing to this great respect for the artistic productions of our ancestors that our people have succeeded in preserving so many ancient wares, extremely fragile though most of them are. We carefully wrap the valuable utensils in silk, pack them in a box of *sugi* (a species of cedar) or Paulownia wood, and stow them away in the go-down to be taken out and used on special occasions. The host is extremely careful in choosing these utensils from a wide variety that he may possess, taking into account the season, the taste, and temperament of his guest, and to keep them in harmony with other objects in use. Perhaps no other country in the world has developed a greater number and variety of household utensils than Japan, though our homes are known for the absence and simplicity of the furniture and ornaments. No family can uphold its prestige and dignity without these accessories. People who have amassed enormous wealth during the present war have been zealously acquiring these utensils and works of art, and our ancient families have thus been led to disperse a large part of their possessions.

The Takahashi sale contained a large variety of *chawan* (tea-bowls), some of which were exquisitely beautiful, and also numerous excellent examples of the iron kettles (*kama*) which occupy a place of eminence among *cha-no-yu* utensils. [...]

A-I *[passage uit* The studio*; cf. A]*

TRANSCRIPTIE

a zw inkt, b **aniline** *[alleen de onderstreping en een correctie]*
[De b-fase is later dan A-II, A-III en B en gelijk aan C fase a]

(1) curious marks, apparently accidental,
(2) in the glaze of dark greenish-purple
(3) hue of profound depth. In these i⟨r⟩ridescent
(4) bubble-like marks that seem to come
(5) and go in the profound purplish silence
(6) of the past and future, the evanescence
(7) of life is suggested

[De doorhaling in r. (3) en de onderstreping in r. (6): fase b]

A-II *[passage uit* The studio*; cf. A]*

TRANSCRIPTIE a gr inkt

(1) The metal edge so common to a Temmoku
(2) tea-bowl is absent; and the outside, so
(3) deliciously smooth to the touch, is in
(4) that iridescent dark tone in which green
(5) and purple melt into a deep black –
(6) the glaze so delicately suggesting the
(7) colour of the wings of an insect called
(8) tamamushi, which our artists in olden
(9) times delighted in using for the decoration
(10) of precious objects. The glaze stops at
(11) a short distance from the bottom, where
(12) the lustreless dark pottery, with a texture
(13) like that of silk crape, remains ex-
(14) posed.

A-III *[uit* The studio*; cf. A]*

TRANSCRIPTIE a gr inkt

(1) cha-no-yu
(2) " yohen Temmoku Jawan.
(3)
(4) the exstasy of cha-no-yu, an institu-
(5) tion or cult in which the drinking
(6) of the tea is merely a means of hel-
(7) ping us to realize truth and beauty
(8) amid the sordid facts of our existence
(9) and to see ourselves in right proportion
(10) to the infinite.
(11) Studio Aug. 1918.
(12) cha-ire (caddies)

B *[passage uit onbekende thematische bron]*

TRANSCRIPTIE a gr inkt

(1) The "transmutation" glaze is predominantly
(2) crimson, with curd-like flecks of bluish white
(3) and passages of fiery rose. The inside has a cloudy
(4) greyish-lavender glaze showing the "earth-worm"
(5) markings. The underside has a brown glaze with
(6) olive-green markings.
(7)
(8) kiln.

C

TRANSCRIPTIE

a aniline, b **zw inkt**, [ ] *[=A-I]*

(1) [bubble-like marks that seem to come
(2) and go in the profound purplish silence
(3) of the past and future, the evanescence
(4) of life is suggested] lang vervliet
(5) wringen
(6) opgekomen, dan vergaan
(7) in sluimerend purper zij ontstaan
(8) **in purperen slierten s nachts ontstaan**
(9) boezems iris zilver
(10) in loome toog bewoog
(11) iris zilver wit omhoog, bij?
(12) verbleeken groen smaragd

D

TRANSCRIPTIE

a potlood, [ ] *[=A-II]*

(1) 2 Koningen IV 40
(2) [The metal edge so common to a Temmoku]
(3)
(4) [like that of silk crape, remains ex-
(5) posed.]
(6) brobbeling *[of:* brabbeling*]*
(7) *[*xx*]*ge*[*xx*]*ing

[2 Koningen 4:40: "Daarna schepten zij voor de mannen op, om te eten; en het geschiedde, als zij aten van dat moes, dat zij riepen en zeiden: Man Gods! de dood is in den pot. En zij konden het niet eten."]

E-I *[Paralipomenon]*

TRANSCRIPTIE

a potlood

(1) sidderende
(2) vervingen
(3) —
(4) en in mij opgegaan
(5)
(6) C II 14 15 16 | III 4 1-4
(7) | 13-16
(8) C V 15a 20-24

(9) —
(10) het trilt, lilt
(11) met rimpels en aren
(12) in het hemelklaren
(13) —
(14) uit weekelijk goud en zwart

E-II

TRANSCRIPTIE a potlood

(1) zienderwijs
(2) lijk
(3) op alledag
(4) heengeleid in een verschiet
(5) te zenden in

F

SYNOPSIS (1)–(20) = 9–28

a zw inkt, b aniline, c zw inkt, d potlood, e aniline

	[titel of motto] a	Chawan.	*[cf. Ontwikkelingsgang]*
9 (1)	a	[o] opgekomen dan vergaan	*[←A-I(4)–(6);C(6)]*
	b ?^		^toe
	c ^		^reeg
	c ^		^zeeg
	c ?	vol [opgekomen] veeg [vergaan]	[veeg] ^b.n.*
10 (2)	a	in purperen sluimering ontstaan	*[←A-I(5);C(7),(8)]*
	c	⟨en⟩	
	c	[ ] [purper]windselen [ ]	
	c ^		^grond
	c ^		^donkerte
	c ^		^vallei
11 (3)	a	onder de doeken waar de nacht	*[←A-II(5);C(8)]*
12 (4)	a	bewoog in onvolkomen droomen	*[←C(10)]*
	b	woelde [ ]	
	b ^		^verwrongen
	b ^		^spelonk
	c	[bewoog in] [on]ont[komen] [droomen]	
	c	[ ] [onvol]dragen [ ]	
	c	[ ] onverwonnen [ ]	

```
13 (5)    a    bij woelende onduur  uit loome                    [←C(10)]
          b ?  [   ][          ] onlusten [          ]
          c    [   ] onlustwoelingen     [          ]

14 (6)    a    boezem [ o ] zuchtende opgebracht                 [←C(9)]
          b    [         ] al [                    ]
          c    [         ] en [                    ]

15 (7)    a    alleen,alleen naar bloeiende rivieren
          a    bestemd     [                    ]
          b    gestuurd    [                    ]
          b    sturend     [                    ]
          c    [best]ierd  [                    ]
          c    gevierd     [                    ]

16 (8)    a    groen   zijn de   vloeiingen,     de   drift      [←C(12)]
          c                                     〈  〉
          c    [                          ]     een [     ]
          c          〈zijn de〉
          c    [groen]  glazen   [vloeiingen,     een  drift]
          c    [      ]  ruiten   [                        ]
          c    [      ]  gouden   [                        ]
          c    [      ] [3      ]  floersen [ o ] [,][          ]

17 (9)    a    met    lengte-riggelen gegrift
          a                 〈gg〉
          a    [met] [lengte-ri]ch[elen gegrift]
          b    in    [                    ]
          b    [2 ]   ronde  [richelen gegrift]
          b    [  ]  scherpe [                ]
          b    [  ]   dunne  [                ]
          c ^                                                  ^snit

18 (10)   a    een   welzijn      mag zich  uit  gaan  vieren
          b    waar [        ]    [zich uit] mag 〈     〉[       ]
          b    [     ] jubel       [              ] [vieren]
          b    [     ] verrukking  [                    ]
          c    〈een〉〈          〉〉
          c    [waar] volgroeiing  [zich uit  mag  vieren]
          c    [     ] voltooiing  [                    ]
          c    [     ] [vol]dinging [                   ]

19 (11)   a    dat  door de  [  o  ]  lagen klom
          a    [              ] rijpe     [          ]
          b    [   ] dralend [door de] [          ]
          b        〈        〉
          c    [   ] toevend [                    ]
          c    [   ] [                  ] ruimte [klom]
```

20 (12)	a	de [o] alom	
	a	[ ] [o] violent [ ]	
	b ?	[ ] vuren? [ ]	
	c	[ ] schichten [ ]	
	c	[ ] welstand [ ]	
	c	[ ] [3?] groetende [ ]	
	c	[ ] zwoelten broedende [ ]	
21 (13)	a	de [o] omhoog, omhoog	*[←C(11)]*
	c	in sombren [o] [ ]	
	c	[ ] gloed [ ]	
	c	[ ] zwaren [ ]	
	c	[ ] starensgloed [ ]	
22 (14)	a	een wankelende strengel toog	
	b	[ ] hunkerende [ ]	
	b ?	[ ] jubelen[de] [ ]	
23 (15)	a	naar lichter einder zilver-schril	*[←C(9),(11)]*
24 (16)	a ?	gezette grenzen teere kentertil	
	a	[ge]kruifde [ ] *[*⟨ ⟩*]* [ ]	
	b	gespannen [ ] *[*⟨ ⟩*]* [ ]	
26 (17)→(Ø)	a	tot het bereikte iris ontvouwen	*[←C(9),(11)]*
(Ø)		*[o]*	*[zie: (18)]*
25 (18)→(17)	a	tot blijde stranding, vroom aanschouwen	
(17)	a	⟨ ⟩	
	a	[ ] lest [ ]	
	d ^		^stranding
26 (18)	a	van spiegel [o] iris ontvouwen	*[←C(9),(11)]*
	c	[ ] fonkelschot [ ]	
	c	[ ] koepelboog [ ]	
28 (19)	a	[o] stervens tinteling	
	b	[o] [ ] spl*[*intering*]*	
	b	geknikte [ ][2]	
	b	gewilde [ ]	
	b	geleefde [ ]	
	c	geschokte [o] versplintering	
	e	gelegen [3]	
	e	geleefde [ ]	
27 (20)	a	bliksemende flikkering	

* *[Bovenaan F staan naast elkaar:* Chawan. veeg b.n. *Het eerste woord is het eerst geschreven (a fase); de andere twee zijn later (c fase). Er is enige tussenruimte tussen* veeg *en* b.n.*]*

G

SYNOPSIS

(1)–(6) = 29–31, 33–35

a zw inkt, b zw inkt, c aniline

29 (1)	a	Doodsch en verzonken wat verging	
	b ?	[ ][ver]welkend [ ]	
30 (2)	a	Wat wordt en is in frissche kleuren	
	b ^		^<u>keuren</u>
	b ^		^speuren
	b ^		^scheuren
31 (3)	a	O eeuwige nood ⟨dat⟩die op gaat beuren	
	c ^		^ongeduld
33 (4)	a	een rillende uchtend te gemoet	
34 (5)	a	met scherven en [o] geboet	
	a	[ ] aas [ ]	
	c	[ ] puin [ ]	
	c	[ ] splintering [en][2] [ ]	
35 (6)	a	met afstand en geluksverbeuren	
	c	⟨ ⟩	
	c ?^		?^ruïne
	c ?^		?^ont

[streep]

H-I H-II

SYNOPSIS

H-I		(1)–(8) = 36–42
H-II		(1)–[(3)], (5)–(8) = 36–42
H-I		a zw inkt, b potlood, c aniline, d zw inkt, e aniline
H-II		a zw inkt, b zw inkt
36 (1) H-I	a ^	^omtrek
	a	uit omtreksdrang uit niets geboren
	a	⟨ ⟩
	a	bij [ ]
H-II	a	[bij omtreksdrang] uit niets geboren

```
37 (2) H-I    a   in nopend onverkondigd uur
              a     〈       〉
              a  [ ] zorgend [                ]
              a  [ ] zwijgend[                ]
              d  [ ] blind, toevallig  [ o ]  [uur]
              e  [                   ] wankel [   ]
              e ? [ ] toekomst on[verkondigd] [   ]
              e  [ ] somber  onver[kondigd] [   ]
              e  [ ] nopen[d][                ]
      H-II    a   in blind en onverkondigd uur

38 (3) H-I    a   van        [       o       ] duur
              b ? [   ]  [  o  ]  onvoorspelde [    ]
              c ? [   ]  [  o  ]  onvoorziene  [    ]
              e  〈  〉
              e   een gegiste       [   o   ]  [    ]
              e ? [   ][on]gewis[se]? [   o   ]  [    ]
      H-II        [ws een of meer (gedeeltelijke) lezing(en) van H-I(3)]

  (4) H-I     a ^                              ^te voren
  (Ø)         c                                〈       〉

39 (5) H-I    a   een vleug     [     o     ]  bekoren
  (5)→(4)                                                    [cf. H-I(4)→(Ø)]
  (4)         d  [          ][ o ] vluchtig, broos  [       ]
              d  [          ][ o ] [  o  ]  bont [       ]
              d  [          ][ o ]   schitter[bont][       ]
              d  [          ][ o ]  schommelend  [       ]
              d  [          ][ o ] wiegend  [bont][       ]
              d  [          ][ o ] [wiege]lend     [       ]
              d  [          ][ o ] [s              ][       ]
      H-II    a   een vleug van  [  o  ] bont bekoren

40 (6) H-I    a   dat aan  [     o     ] zijn wieken slijt
  (6)→(5)                                                    [cf. H-I(4)→(Ø)]
  (5)         d  [        ] [ o ] wand  [              ]
              e  [        ] [ o ] grens  [              ]
      H-II    a   dat aan  den  wand  zijn wieken slijt

41 (7) H-I    a   tot spel en [     o     ] de vliezen rijt
  (7)→(6)                                                    [cf. H-I(4)→(Ø)]
  (6)         d ?  als het ?[tot spel]      [              ]
              d    dan [als het][    ]      [      o       ]
      H-II    a ^                                   ^ijt
              a    en als het spel    geen (uitstel)   lijdt
              b  [              ]  ten  einde      leidt
              b ?  [                          ]   rijt?
```

42 (8)	H-I	a	vervluchtigd al,	en niets verloren	
		a	[ ]⟨en⟩tot	[ ]	
		a	opgezogen [,]	[ ]	
		a	verzwolgen [al,]	[ ]	
		a	ongehinderd [,]	[ ]	
		a ?	een stede leeg [,]	[ ]	
(8)→(7)					*[cf. H-I(4)→(Ø)]*
(7)		d	verdwenen [al,]	[ ]	
		e	vergeefsch gezocht [,]	[ ]	
		e	geledigd [al,]	[ ]	
		e ?^			?^onbestendig
		e ?^			?^vergankelijkheid
		e ?^			?^in v. even
	H-II	a	gevlucht het al,	tot niets verloren	

I

TRANSCRIPTIE a zw inkt, b **potlood**, c ***potlood***, d potlood

(1) **peinzend na te gaan**
(2) **vroom**
(3) **de drift**
(4) **zich schift**
(5) **grillig**
(6) **eigenwillig schijn**
(7) **bekend**
(8) **ver-ver**
(9) **in*dringen*** *[of: r]*
(10) **de** *[xxxxxxxx]* **o meesterlijke gedacht**
(11) **eigenzinnig geest**
(12) onnaspeurlijk
(13) ***wonderlijk vervlochten verward bedoelen grond?***
(14) ***motief***
(15) vertalen
(16) ***en wonderlijk eentonig tevens***
(17) idioom herhalen
(18) **Hier**
(19) **O zoetste verrukking**
(20)
(21) **omdat**
(22)
(23) **72.0**

J

TRANSCRIPTIE — a potlood

85	(1)	te liggen aan de borst
	(2)	te zien in het oog
	(3)	
	(4)	de toedracht zelve

K

TRANSCRIPTIE — a potlood

(1)			vervolgen
(2)			verder, verder af
(3)			<u>voeren</u>
(4)			
(5)			geest
(6)			geweest
(7)		voortzetten	meest
(8)		volmaking	
(9)		vervolg	

L

SYNOPSIS — (1)–(9) = 1–8

a zw inkt, b zw inkt, c aniline, d zw inkt, e aniline

1	(1)	a	over den kolk, over het blauw verglazen	
2	(2)	a	van bodem metalliek een net van mazen	
3	(3)	a	sombergeoogd scholende waterblazen	
		e	[ ] een school van [ ]	
		e	[ ] [<u>scholende</u>] [ ]	
			[strofewit]	
4	(4)	α a	[o] de bellen	
		α b	in spartelzilver drijven [ ]	
		α b	[ ] glijden [ ]	
		β d	de bellen trekken elk rechte strengen	*[→(6) a–b]*
		β d	[ ][e]nkel [ ]	^verspreide
		β d	[ ] elk aaneen, en strengen	
		β e	[ ] drijven weg [o] [ ]	

5	(5)	α a ^	^tellen	
		α c ^		^voortleven
		α c ^		^bestendiging
		α c ^		^gerukte
		β d	[o] reikend zich verlengen	
		β d	[o] telkens [ ]	
		β d ?^		?^even
		β d ?^		?^vereeniging
		β d ?^		?^eeniging
		β d ?^		?^mede
		β d ?^	gaan den [o] stand [o] [verlengen]	
		β d ?	?[o] zwerven ?sluiten nader?[o]?[ ]	
		β d ?	?[o] [ ] ?samensluiten ?[o]?[ ]	
		β e	die aankomen, aanvoegen, zich verlengen	
		β e	[ ] aanstaan, <u>nader</u> schikken z[ich verlengen]	
		β e	[ ] aarzelen, [aanvoegen, zich verlengen]	
		β e ?	[ ] schakelend, [ ]	
		β e ?	[ ] in ringen [,][ ]	
5/4	(6)	α a ^	^de strengen	
		α b	de enkelen af [o] [ ]	
	(6)→(Ø)			*[←(4) d–e]*
6	(7)→(6)	α β a	allengs, allengs in een verder brengen	*[cf. (6)→(Ø)]*
	(6)	α β a	en glijden, glijden [ ]	
		c ^		^afhankelijk
		[strofewit]		
7	(8)→(7)	α β a	het leven sidderende heengeleid	*[cf. (6)→(Ø)]*
	(7)			*[←E-II(4)]*
8	(9)→(8)	α β a	over spelonken van oneindigheid	*[cf. (6)→(Ø)]*
	(8)			

M R

SYNOPSIS		M		(1)–(17^{b}) = 43–59^{b}
		R		(1)–(17^{b}) *[= R synopsis (1)–(17)]* = 43–59^{b}
		M		a zw inkt, b zw inkt, c potlood, d zw inkt, e aniline
		R		a zw inkt, b potlood, c aniline, d zw inkt
	43 (1)	M	a	Aan korrelige aarde, aan een smalt
		R	a	Aan korrelige aarde, aan een smalt

```
44 (2) M    a   diep donker      of   [ o ]  kleur  schakeerend
            c                                 〈     〉
            d   [                        ] in blinkingen  [            ]
            d ?   [o] [in] levende      oogopslag      [            ]
       R    a   diep    gloeiend en   in blinkingen   schakeerend
            d   donker [          ] of  levendig        [            ]
            d   diep    donker    en  met oogopslag [            ]
            d   [                ]  of [                            ]
            d   verholen          [2 ][                             ]

45 (3) M    a ^  ^die
            c ^                                          ^besmeerend
            d   [d]〈ie〉at den  poreuzen      vlak?       [            ]
            d   [              ] grauw ruwen  ondergrond [            ]
            d   [              ] oneffen      [            ][            ]
       R    a   dat       den  poreuzen      ondergrond  besmeerend
            a   zooals   [    ] grauwen      [                         ]
            d ^                              ^poren
            d   dat       ondergrondsche     porien       besmeerend

46 (4) M    a ^                                        ^valt
            a   door  [       o       ]    lager       [     ]
            d   [     ] eigen zwaarte log    [                 ]
            d ?^     ?^[eigen]zinnig
            d   in logge  onbenulligheid   [                 ]
            d   [         ][onbe]stuurd[heid][                ]
       R    a   afdrupt en onbelemmerd    lager         valt
            c   [                         ]  ten bodem [     ]
            d ^                                                ^log

       M R        [strofewit]

47 (5) M    a   Aan  linksche   vorming  [         o         ]
            a   [    ] hinkende  opstand,  o   luttele     bijstand
            a                                  〈e〉
            a   [                          ] [luttel]     bemoeien
            c ?^ ^O ver zijn vingeren, geest.
       R  ↓ α a   aan   hinkende  opstand,  o luttel       bemoeien
          ↓ α c   [    ] manke   [                              ]
          ↓ α c   [    ] krom/me/[                              ]
          ↓ β d   [    ] [hinkende][          ] als met licht [          ]

48 (6) M    a   der    vingeren, die  schuchter   terecht     wezen     [←(5c)]
            d   [                    ] nauw  naar  orde       [      ]
            d   [                                ] vorming    [      ]
            d   [                                ] voorbeeld  [      ]
            d   [                                ] wegen      [      ]
            d   [                            ] ter   plaatse    [      ]
       R    α a   der    vingeren  die  nauw  de   richting    wezen
            α a   [                            ] ter  [                ]
            β d   [de]〈r〉[         ]    [      ][2  ] [                ]
            β d   [                ] ter [                            ]
```

```
49 (7) M      a     wat  bijkans uit de klomp kwam opgerezen
       R    α a    wat  bijkans uit de klomp kwam opgerezen
            β d    als  [                                  ]

50 (8) M      a ^  ^en
              a    [  ] [          o          ]   uit  ging  groeien
              a                                      〈   〉
              a    [  ] [          o          ]   [   ] zou  [        ]
              d    [  ] tot  [  o  ]  een richting  [                 ]
              d    [  ] om  [  o  ] [                                 ]
              d    [  ][2  ] des oorsprongs vormen [                  ]
              d    [        ] zelf verkozen  [                        ]
              d ?^ ^de wegen mochten
       R    ↑ α a    en samenkroop   tot zelf verkozen groeien
            ↑ β d    de pottenvorm  [                        ]
            ↑ β d    de logge [vorm] [                        ]
            ↑ β d    [         ] pot   [                        ]
            ↑ β d    [         ] buik  [                        ]

       M            [geen strofewit]
       R            [strofewit]

51 (9) M      b ^                                          ^kent
              d    aan  vroegste  werking,   die  het  wezen  [     ]
              d    [    ] oudste  [                                 ]
              d    [    ][2        ][                ] [o]  uitgaan  [kent]      [[kent] = (10a)]
              d    [                                  ] een [                ]
              d    [                                        ] richting [      ]
              d ?  [                              ] en   van [                ]
       R      a    aan  oudste   wijzen    ,die  het  werken   kent
              d    [            ] [wijze]〈n〉[                        ]
              d    [    ] luttel    arbeid   [                        ]
              d    [    ][2              ]  [          ] recht   erkent
              d    [                                  ] loon  [       ]
              d    [                                  ][recht] niet schendt
              d    [aan  oudste]  trant     [4                          ]
              d    [            ]  uiting   [                           ]
              d ?^                                                        ?^directst?

52 (10) M     a    aan eerste krachten, aan het  simpelst    element        ^kent
              d    [                              ] oudste     [         ]
              d ?^  ?^en weerslag en keer
              d ?^  ?^van heen en weer
              d    [aan eerste krachten, aan het][oudst]〈e〉 [element]
       R      a    der   krachten,      aan het  simpelst    element
              d ?  [    ] ?stof/fen/[,                                  ]
```

53 (11) M
a genoeg te hebben [o]
a [ ] vinden [o]
a [ ][2] [o] te bespeuren
a [ ] [o] na te gaan *[←I(1)]*
c [ ] peinzend [2]
c [ ] dankend [ ]
c ^ ^vervoering
c ^ ^verrukking
d [ ] zoekend [ ]
d [ ] speurend [ ]
d [ ] trillend [ ]
d [ ] <u>turend</u> [ ]
R a genoeg te hebben; peinzend na te speuren
a [ ]〈 〉[ ] be[speuren]

54 (12) M
a [o] en der vezelen, de drift *[←I(3)]*
c *?* der dingen boord*?* [ ]〈 〉[ ]
d *?*^ ^onderlinge verhouding
d *?* opboring [der]〈ve〉kie[zelen][,][drift]
d *?* poolverband [ ]
d *?* polenstand [ ]
d *?* [pool]verbond [ ]
R a de polenstand der kiezelen, de drift
d [de]n [ ]

55 (13) M
a der vloeistofstroom [o] geschift *[←I(4)]*
d *?* v*[*an*]* d*[*e*]* stuwen[o][stroom] [o] [ ]
d [der] ge[stuw]de [ ][o] [ ]
d [ ] gestuwde [ ], vloeiende [ ]
d ^ ^geschift
d *?* van het al overstroomende [ ]
d *?*^ *?*^*[xxxxx]*
d *?* [*?*] versmeltend, twistende [ ]
d *?* in stuggen weerzin [ ]
R a der vloeistofstroomen, stuitende geschift
d 〈 〉
d van [ ]
d [ ] twistende [ ]

56 (14) M
a ^ ^koele uren ^de kleuren
R a of smeltende in [o] kleuren
a [ ] samen[smeltende] [ ] [o] [ ]
b [ ] verzoende [ ]
d [ ][samensmeltend]〈e〉 [ ][ ]

M *[geen strofewit]*
R *[strofewit]*

57 (15) M	a	het ongehinderde gedrag der dingen	
	a	[ ] simpele [ ]	
	d	de ongerepte bezigheid [ ]	
	d	[het] zelf beslotene [gedrag][ ]	
	d	[ ] [o] verloopende [ ]	
	d	[ ] stil [2][ ]	
	d	[ ] lustige [o] [ ]	
R	a	het ongehinderde gedrag der dingen	
58 (16) M	d ^	^tevreden mengelingen	
	d ^	^gingen	
	d ^	^be[gingen]	
	d ^	^ver[gingen]	
	d ^	^[tevreden] str[engelingen]	
R	a	de [o] de tevreden mengelingen	
	a	[ ] twisten [ ]	
59[a](17[a])M	a	en hun bloot aangezicht [o]	
	d ?	het kuisch onaangeroerd [aangezicht]	
	d ?	[ ][k]ie[sch][ ]	
R	a	en hun bloot aangezicht [o]	
59[b](17[b])M	a	[o] ver, ver gehouden	*[←I(8);M(5c)]*
R		*[zie Synopsis N P-I R S-I S-II 67b]*	

N
N P-I
N R
N S-I S-II

SYNOPSIS

N	(1)–(20)	(1)–(5) = 59[b]–63 (17) = 72 (17)–(19) = 67[b]–69 (20) = 73	
P-I	(2)–(8),(11),(12),(14)–(17) *[= P-I Synopsis (1)–(14)]*	(2)–(5) = 60–63 (17) = 67[b]	
R	(17[b])–(18) *[= R Synopsis (17[b]–18)]*	(17[b])–(18) = 67[b]–68	
S-I, S-II	(17),(19),(20) *[= S-I S-II Synopsis (5),(1),(6)]*	(17) = 67[b] (19) = 69 (20) = 73	

N	a zw inkt, b zw inkt, c potlood, d aniline, e zw inkt
P-I	a zw inkt, b potlood, c aniline, d zw inkt, e bl potlood
R	a zw inkt, b zw inkt, c potlood, d aniline, e zw inkt
S-I	a zw inkt, b zw inkt, c aniline
S-II	b zw inkt, c aniline *[S-II b = S-I b]*

59[b](1)	N	a	[	o	]	ver, ver gehouden	*[←M(17[b])]*

60 (2)	N	a	het werk [o] v[an] d[e] gedachten	[←I(10)]
		a ^	^taak	
		b	bedoelingen [o] [ ]	
		c ^	¨^dwingend ¨^toevoegen ¨^bezorgen ¨^overtoekomen	¨^[be]nomen
		c	nadering [o] [v[an] d[e] gedachten]	
		e	de noodelooze naadring [ ]	
	P-I	a	de veeleischende naadring van de gedachten	
		d	[ ] ongewenschte [ ]	
		d	[ ] angstige [ ]	
61 (3)	N	a ^	^de bevrachten	
		e	de van zich zelf vervulden, [ ]	
	P-I	a	de [o] vervulden, de bevrachten	
		a	[ ] harteloos [ ]	
62 (4)	N	a ^	^duizendvouden	^z.[ouden]
		b	[o] zorgen [ ]	
		c ^	¨^vreemd ¨^afzonderlijk ¨^troebel ¨^kommer	
		d	[o] bezorgingen [duizendvouden]	
		e	[o] geboorten [ ]	
		e	van eigen moeizaam lot [ ]	
		e	met eigene geboorten [ ]	
	P-I	a	met eigenstemmende geboorten duizendvouden	
		d	〈 〉	
		d	[ ] dierbare [ ]	
		d	[ ] vreemde [ ]	
		d	[ ] vermeende [ ]	
		d	[ ] nieuwe geboorten, die [o] zouden	
63 (5)	N	a	de vindingen, de vondsten van den geest	[←I(11);K(5)]
		c ?	[de vondsten][van den] zelfzuchtigen [ ]	
		e ?	[ ] onverpoosden [ ]	
		e	de innerlijke zelfzucht [van den][ ]	
		e	[ ] besloten [ ]	
		e	[ ] beperkt[e] [ ]	
	P-I	a	de onverholen zelfzucht van den geest	
		d ^		^peinzende
		d ?^	^occupé? ^weg	
(6)	N	a	den ongedurigen ,die altijd zint	
		b	[ ] eigenmachtigen [ ]	
		c ?	[ ] [onverpoosden][= (5)] [ ]	
		c ?	[ ] [zelfzuchtigen][= (5)] [ ]	?^voortkomen
		c	[ ] zelfvervulden [ ]	
		e	die slechts op zijn gegeven aandeel [zint]	
		e	[ ] het verleende [ ]	?^en bracht? [of bij: (7)]
	P-I	a	die [o] op zijn gave zint	
		a	[ ] trotsch [o] [ ]	
		d	[ ][op zijn] geerfde [ ]	

```
(7)  N     a        [     o     ]   en wat  is geweest                  [←K(6)]
           e    en wat  gelijk  begiftigd   [          ]
           e  [                ] berechtigd  [          ]          ?^[en bracht?][=(6)]
           e  [        ] even   begenadigd [          ]                ?^neven
     P-I   a    en wat  [      o      ]   is geweest
           a  [        ] buitenstaand [ o ][          ]
           d  [        ] terzijde     [ o ][          ]
           d  [        ] aanroerend   [ o ][          ]
           d  [        ][aan]zoekend  [ o ][          ]

(8)  N     a    ter  zij  legt  en  een nieuwe  [ o ]  begint
           e  [                  ] zijn oude    [ o ] [       ]
           e ?^                                                          ?^enkele
     P-I   a    ter  zij  laat  en  den ouden   [ o ]  begint
           a  [                            ] verloop [       ]
           d    onachtzaamt [                                 ]

(9)  N     a    en   onvoldaan      [   o   ]     schijnen
           a  [   ] wars            [   o   ]    [         ]
           c  [   ] [2          ][ o ] voleindigd  [         ]          [←K(8)]
           c  [   ] [           ][ o ][vol]dongen [         ]

(10) N     a    [          o          ]  verbeteren   ,verfijnen,
           c    [          o          ]  [ver]anderen [          ]
           e    [          o          ]  [ver]volgen,  [          ]    [←K(1),(7),(9)]
           e    [          o          ]  [ver]lengen   [,         ]

(11) N   ↓ α a ^   ^den hunkerende
         ↓ β e ^                                          ^bevangen
         ↓ β e ^                                          ^g[evangen]
         ↓ β e    in de  [            o            ]   [2         ]
         ↓ β e  [      ] [     o     ]  van zijn natuur [          ]
         ↓ β e  [   ]    zoeten smaak [                            ]
     P-I   a    in      zoeten smaak  van zijn natuur   gevangen

(12) N   α a    [ o ] in      eigen enge gangen snoert
         α b    [ o ] [   ] de [                        ]
         β e    [o]  vermeeren     vindt [in de eigen enge gangen]
         β e    zijn  v.           vindt [                        ]
         β e    vergenoegen       [                               ]
         β e    zijn  kostlijk thuis [                            ]
     P-I   a    zijn  [     o     ]  vindt  in de eigen enge gangen
           a  [     ] wellusten     [                              ]
           a  [     ]⟨wel⟩[lusten]  [                              ]
           c ?^                                                     ?^afzijdsch [←(14a)]

(13) N   β a ^                                   ^[snoert]          [=(12)αa]
           a    in  blinder  wanden  zijn  beleven  snoert
           b  [                    ] elk  [                ]
           d  [   ] kleine  [         ][2   ][                ]
           e  [   ][2        ][                    ][snoert]
```

(14)	N	α β a	[o] ver [o] in één uiterst wezen	
		α β b	[o] [ ] [o] [ ] afgelegen [ ]	
		α β b	verschrikt, [ver]bijstert [ ] [2] [ ]	
	P-I	a	en peilend [o] in een afzijdsch wezen	
		d	[ ] tot [o] [ ] uiterst [ ]	
		d ?	[o] ?wreed [ ] [2] [ ]	
(15)	N ↑	α β a	[o] moeilijk te lezen	
	↑	α β e	[o] niet meer licht [ ]	
	P-I	a	[o] moeilijk te lezen	
		a	zijn pad verstrikt tot [ ]	
		d	[ ][ver]bijstert [ ]	
(16)	N ↑	α a	vervreemd [o] en verder verder voert...	[←K(2),(3)]
	↑	α a	verdolingen [ ]	
	↑	α b	[ver]wikkelingen [en] mede en mede [ ]	
	P-I	a	wegdolingen en verder verder voert...	
		a	verschrikkingen [ ]	
		d ^		^ontvoert ontvoert
		e	[2] [<u>en verder verder voert</u>][...]	
72 (17)	N	a	[o] luwe handendruk	
67[b]		b	O, hoe nabij hoe [ ]	
		b	[ ] in [ ]	
		b ?	[ ] ?[ ] alles [ ]	
	P-I	d	En hier nu o hoe [o] nabij	
	R	b	[o] O hoe nabij	[cf. Synopsis R(17[b])]
	S-I	a	[o] luwe handendruk	[cf. Synopsis S-I
		b	aanliggen, in de [ ]	S-II(5)]
	S-II	b	der zoeldoorstroomden, in den handendruk	
		b	[ ] ziel[doorstroomden,][ ]	
68 (18)	N	b	in heldere ontvangenis der oogen	
		b	[ ] opene [ ]	
		b	[ ][2] ontmoetenis [ ]	
		b	[ ] wankende [2] [ ]	
		b	[ ] langende [ ] [ ]	
		b	er[langende] [ ] [ ]	
		b	[5] tegemoet [o][ ]	
		e	[ ][tegemoet]koming [ ]	
	R	b	in opene ontmoetenis der oogen	[cf. Synopsis R(18)]
		c ^		^onbedrogen
69 (19)	N	b	ligt het [o] en edel afgewogen	
		b	⟨ ⟩	
		b	gelaten wachtend [ ]	
		b ?^	^gebogen	
	S-I	a	[o] het onbedrogen	[cf. Synopsis S-I
				S-II(1)]
		b	het wel oorspronkelijk ⟨ ⟩[ ]	^toegebogen
		b	[ ] [oorspronkelijk]e [ ]	^<u>opgenomen</u>

73 (20) N	a ^	^bezonnen geluk		
	b	vingertoppen en hun vrij [o]		
	b	[ ] zooals zij vrij [o]		
	b	des rijke geests bezonnene geluk		
	b	het rijk beladen doorgloeide [ ]		
	b ^			^vol
	b	[het rijk] van inhoud [doorgloeide][geluk]		
	b ?	[ ][be]zonkenheid [ ]		
S-I	a ^	^geluk:		*[cf. Synopsis S-I*
	b	het onbegrijpelijk innige [ ]		*S-II(6)]*
	b	[ ] vervoerend [ ]		
	b	[ ] ontvouwd [ ]		
	b ?	[ ] verwezenlijkt [ ]		^bezit
	b ?	[ ] onbeseft [ ]		
	b ?	[ ] onbevaemd [ ]		
	b ?	[ ] onoverkomelijk [ ]		
	c	[ ] rijk [ ]		

O-I

SYNOPSIS (1)-(10) [(1)-(4) = 74-77 / (5)-(6) = 84-85]

a zw inkt, b zw inkt, c potlood, d aniline, e zw inkt

74 (1)	a	in deze scherf in deze grove wand	
	e ^		^kleuren ^nagels?
75 (2)	a	de forsche [o] te zien	
	b	[ ] [o] en het gewrocht [ ]	
	b	om groote arbeid en de moederkracht [ ]	
76 (3)	a	des wereldbands, de ordening van dien	
	b	de chaos en [ ]	
	c ^		^<u>ruig</u>?!
77 (4)	a	[o] opperste bestand	
	c ^	^gebint ^schragen ^verzinken	
	e	[o] oneindige [ ]	
	e	[o] definitieve [ ]	
	e	[o] uiteindelijk [ ]	
84 (5)	a	te hooren in het opperste gebod	
	b	[ ] nabije [ ]	
	b ?	[ ] overstortend [ ]	^gestort
	d ^		^afstort
85 (6)	a	de stem, te liggen aan de borst van God	*[←J(1)]*
	d	[ ] te rusten [ ]	
	d	[ ] te schuilen [ ]	

(7) a dat [o] luide wordt
e [ ] toezwellend [ ]

(8) a en over den [o] uitgestort
e [ ] aandachtgevende [ ]
e [ ][aandacht]ige [ ]

(9) a ^ ^en bij dit naderen
a ^ ^de stem;
a [o] een ruimer ademen te voelen

(10) a ^ ^zoele

O-II

TRANSCRIPTIE c ***potlood***, e *zw inkt*, *[= O-I c en e]*

(1) *bochtig.korst* ***tegen<u>woordig</u>***
75 (2) ***heelal, wereld*** ***<u>woelen</u>***

O-III

TRANSCRIPTIE (1)-(15) [(6) = 78
(7),(8) = 79
(14) = 81
(15) = 80]

a zw inkt, d **aniline**, *[= O-I a en d]*, [ ] *[= O-I Synopsis (10)]*

(1) [zoele]
(2) **te zien in het effect** *[←J(2)]*
(3) de vingertoppen *[←N(20)]*
(4) **te hooren in het gedrag** *[←O-I(5)]*
(5) vaste in den ziel geboren
78 (6) **in deze korst g⟨*[xx]*⟩eronnen kleurenvocht** *[←O-II(1)]*
79 (7) **de opbouw al** in het woelen *[←O-II(2)]*
79 (8) **te zien de wereld ⟨ga*[xxxx]*⟩ het gewrocht** *[←O-I(2);O-II(2)]*
(9) **van al de wereld** te gevoelen *[←O-II(2)]*
(10) **weggevend overgegeven**
(11) **bestand** *[←O-I(4)]*
(12) **opvolgend**
(13) **gehoorzamend**
81 (14) **onder een macht gadeslaand beturend**
80 (15) **voortdurend**

[De dooreenschrijving in r. (6) en de doorhaling in r. (8): fase d]

SYNOPSIS (1)–(14) [(1)–(4) = 60–63
(14) = 67^b

[ook opgenomen in Synopsis N P-I R S-I S-II hiervóór; r.(2)–(8), r.(11)–(17)]

a zw inkt, b potlood, c aniline, d zw inkt, e bl potlood

60 (1) a de veeleischende naadring van de gedachten *[←N(2)]*
d [ ] ongewenschte [ ]
d [ ] angstige [ ]

61 (2) a de [o] vervulden, de bevrachten *[←N(3)]*
a [ ] harteloos [ ]

62 (3) a met eigenstemmende geboorten duizendvouden *[←N(4)]*
d ⟨ ⟩
d [ ] dierbare [ ]
d [ ] vreemde [ ]
d [ ] vermeende [ ]
d [ ] nieuwe geboorten, die [o] zouden

63 (4) a de onverholen zelfzucht van den geest *[←N(5)]*
d ^ ^peinzende?
d ?^ ^occupé? ^weg

(5) a die [o] op zijn gave zint *[←N(6)]*
a [ ] trotsch [o] [ ]
d [ ][op zijn] geerfde [ ]

(6) a en wat [o] is geweest *[←N(7)]*
a [ ] buitenstaand [o][ ]
d [ ] terzijde [o][ ]
d [ ] aanroerend [o][ ]
d [ ][aan]zoekend [o][ ]

(7) a ter zij laat en den ouden [o] begint *[←N(8)]*
a [ ] verloop [ ]
d onachtzaamt [ ]

(8) a in zoeten smaak van zijn natuur gevangen *[←N(11)]*

(9) a zijn [o] vindt in de eigen enge gangen *[←N(12)]*
a [ ] wellusten [ ]
a [ ]⟨wel⟩[lusten][ ]
c ?^ ?^afzijdsch
[←N(11a)]

(10)	a	in blinder wanden zijn beleven snoert	*[←N(13)]*
	b	[ ] elk [ ]	
	d	[ ] kleine [ ] [2] [ ]	
	e	[ ] [2][ ][snoert]	
(11)	a	en peilend [o] in een afzijdsch wezen	*[←N(14)]*
	d	[ ] tot [o][ ] uiterst [ ]	
	d ?^	[o] ?wreed [ ][2][ ]	
(12)	a	[o] moeilijk te lezen	*[←N(15)]*
	a	zijn pad verstrikt tot [ ]	
	d	[ ][ver]bijstert [ ]	
(13)	a	wegdolingen en verder verder voert...	*[←N(16)]*
	a	verschrikkingen [ ]	
	d ^		^ontvoert ontvoert
	e	[2] [en verder verder voert][...]	
67b(14)	d	En hier nu o hoe [o] nabij	*[←N(17)]*

P-II

TRANSCRIPTIE c¹ aniline, c² **aniline**, *[=P-I c]*, [ ] *[=P-I]*

(1) [En hier nu o hoe nabij]
(2) **onder**/geheele onderdoen
(3) in der/deelen ordening **onderling**
(4) o **meegaandheid**
(5) in deze dwang van zich te voegen
(6) **inschikkelijkheid**
(7) naar⟨het⟩genoegen
(8) gedwee
(9) geduldig beschikken bestier
(10) brooze **vaatwerk**
(11) ootmoed al dit geringe hier **vlak bij** *[xxx][xx][xxx]*
(12) **toedracht** **aanwezig** *[←J(4)]*
(13) **en toestand** **gevat gevoeld**? **trillend**
(14) ⟨in⟩⟩te hooren? **ontstaan** **ge⟨[xxx]⟩houden hier**

[De doorhaling in r. (7) en de dooreenschrijving in r. (14): fase c¹. De doorhaling in r. (14): fase c². De onderstreping in r. (10), r. (13) en r. (14) en de invoegtekens in r. (2)-(3) en r. (7)-(10): fase c²]

P-III

TRANSCRIPTIE c aniline, d^1 **zw inkt**, d^2 ***zw inkt***, *[=P-I c en d]*

79	(1)	verbastert tracht op te dringen	het *[xxx]f[x]*ren gewrocht	*[←O-III(8)]*
	(2)	weer te vinden of er in legt		
	(3)		**die altijd toekomt**	
	(4)		**en tenslotte zichzelve zoekt**	
	(5)			
	(6)		en alle arbeid – verloopen	
	(7)			
64	(8)		**en altijd doende is**	
	(9)			
65	(10)		***naar eigen aard en oude erfenis***	
66	(11)		***om te zetten***	
66	(12)		**te wijzigen te verbasteren**	
67[a] 66	(13)		***<u>en te bedillen</u> gelijk te maken***	
	(14)		***in te voegen***	

[De onderstreping in r. (13): fase d^1]

Q

TRANSCRIPTIE a aniline, b **aniline**

75	(1)	de van het heelal	*[←O-II(2)]*
	(2)		
74	(3)	in deze schaal	*[←O-I(1)]*
	(4)	structuur(en)	
	(5)		
81	(6)	**bij** onder het beturen	*[←O-III(14)]*
	(7)		
	(8)	de onderworpenheid van de structuren	
	(9)	geduld, van een bestier	
	(10)	bij al de toedracht van dit brooze hier	*[←P-II(10),(11),*
	(11)	al het ⟨ver⟩zinken in	*(12)]*

R

SYNOPSIS (1)-(18) $\left[\begin{array}{l}(1)\text{-}(17^a) = 43\text{-}59^a \\ (17^b)\text{-}(18) = 67^b\text{-}68\end{array}\right.$

[ook ten dele opgenomen in Synopsis M R hiervóór, r.(1)-(17^b); en in Synopsis N P-I R S-I S-II hiervóór, r.(17^b)-(18)]

a zw inkt, b potlood, c aniline, d zw inkt

43 (1)	a	Aan korrelige aarde, aan een smalt	*[←M(1)]*
44 (2)	a	diep gloeiend en in blinkingen schakeerend	*[←M(2)]*
	d	donker [ ] of levendig [ ]	
	d	diep donker en met oogopslag [ ]	
	d	[ ] of [ ]	
	d	verholen [2][ ]	
45 (3)	a	dat den poreuzen ondergrond besmeerend	*[←M(3)]*
	a	zooals [ ] grauwen [ ]	
	d ^	^poren	
	d	dat ondergrondsche porien besmeerend	
46 (4)	a	afdrupt en onbelemmerd lager valt	*[←M(4)]*
	c	[ ] ten bodem [ ]	
	d ^		^log
		[strofewit]	
47 (5)	↓ α a	aan hinkende opstand, o luttel bemoeien	*[←M(5)]*
	↓ α c	[ ] manke [ ]	
	↓ α c	[ ] krom/me/[ ]	
	↓ β d	[ ][hinkende][ ] als met licht [ ]	
48 (6)	α a	der vingeren die nauw de richting wezen	*[←M(6)]*
	α a	[ ] ter [ ]	
	β d	[de]⟨r⟩[ ] [ ][2][ ]	
	β d	[ ] ter [ ]	
49 (7)	α a	wat bijkans uit de klomp kwam opgerezen	*[←M(7)]*
	β d	als [ ]	
50 (8)	↑ α a	en samenkroop tot zelf verkozen groeien	*[←M(8)]*
	↑ β d	de pottenvorm [ ]	
	↑ β d	de logge [vorm] [ ]	
	↑ β d	[ ] pot [ ]	
	↑ β d	[ ] buik [ ]	
51 (9)	a	aan oudste wijzen ,die het werken kent	*[←M(9)]*
	d	[ ][wijze]⟨n⟩[ ]	
	d	[ ] luttel arbeid [ ]	
	d	[ ][2] [ ] recht erkent	
	d	[ ][ ] loon [ ]	
	d	[ ][recht] niet schendt	
	d	[aan oudste] trant [4]	
	d	[ ] uiting [ ]	
	d *?*^		*?*^directst*?*
52 (10)	a	der krachten , aan het simpelst element	*[←M(10)]*
	d *?*	[ ] *?*stof/fen/ [,]	

53 (11)	a	genoeg te hebben; peinzend na te speuren	*[←M(11)]*
	a	[ ]〈 〉[ ] be[speuren]	
54 (12)	a	de polenstand der kiezelen, de drift	*[←M(12)]*
	d	[de]n [ ]	
55 (13)	a	der vloeistofstroomen, stuitende geschift	*[←M(13)]*
	d	〈 〉	
	d	van [ ]	
	d	[ ] twistende [ ]	
56 (14)	a	of smeltende in [o] kleuren	*[←M(14)]*
	a	[ ] samen[smeltende] [ ] [o] [ ]	
	b	[ ] verzoende [ ]	
	d	[ ][samensmeltend]〈e〉 [ ][ ]	
		[strofewit]	
57 (15)	a	het ongehinderde gedrag der dingen	*[←M(15)]*
58 (16)	a	de [o] de tevreden mengelingen	*[←M(16)]*
	a	[ ] twisten [ ]	
59[a](17[a])	a	en hun bloot aangezicht [o]	*[←M(17[a])]*
67[b](17[b])	b	[o] O hoe nabij	*[←N(17),P-I(14)]*
68 (18)	b	in opene ontmoetenis der oogen	*[←N(18)]*
	c	^	^onbedrogen

S-I S-II

SYNOPSIS

S-I	(1)–(6)	(1)–(6) = 69–73	
S-II	(2)–(3),(5)	(2)–(3),(5) = 70–72	

[ook ten dele opgenomen in Synopsis N P-I R S-I S-II hiervóór, r.(17),(19)–(20)]

S-I		a zw inkt, b zw inkt	
S-II		b zw inkt, c aniline, *[fase b = S-I fase b]*	
69 (1) S-I	a	[o] het onbedrogen	*[←N(19);R(18)]*
	b	het wel oorspronkelijk 〈 〉[ ]	^toegebogen
	b	[ ] [oorspronkelijk]e [ ]	^<u>opgenomen</u>
70 (2) S-I	a	bejegenen, [o] gehuwd	
	b	[ ] aanliggend en [ ]	
S-II	b	[o] aanliggend en gehuwd	
	b	[o] genomen [ ]	
	c	[genomen] dan [ ]	

71 (3)	S-I	a	[o] aan de luwt'	^aan hen roert
	S-II	b	in – ∪ – ∪ toppen, in de luwt	
		b	[ ] aan de lichaamsluwt	
		c ?	[ ] en zoo [in de luwt]	
(4)	S-I	a	de [o] vingers en hun vrij	*[←N(20);O-III(3)]*
		b	van vingertopp*[en]* [o] [ ]	*[cf. S-II(3)]*
		b	der bloeddoorstroomde [vingers][ ]	
		b	[ ]gevoel[doorstroomde][ ]	
		b	[ ] zoel [doorstroomde][ ]	*[cf. S-II(5)]*
		b	⟨bloed⟩	
		b	[ ] doortintelde [ ]	
72 (5)	S-I	a	[o] luwe handendruk	*[←N(17)]*
		b	aanliggen, in de [ ]	
	S-II	b	der zoeldoorstroomden, in den handendruk	*[←S-I(4)]*
		b	[ ] ziel[doorstroomden,][ ]	
73 (6)	S-I	a ^	^geluk	
		b	het onbegrijpelijk innige [ ]	*[←N(20)]*
		b	[ ] vervoerend [ ]	
		b	[ ] ontvouwd [ ]	
		b ?	[ ] verwezenlijkt [ ]	^bezit
		b ?	[ ] onbeseft [ ]	
		b ?	[ ] onbevaemd [ ]	
		b ?	[ ] onoverkomelijk [ ]	
		c	[ ] rijk [ ]	

T *[Paralipomenon?]*

TRANSCRIPTIE

a zw inkt

(1) jade
(2) En inniger nochthans in bleeke steen.
(3) in. jade

U V
U
U-I U-II
U

SYNOPSIS

U	[1–69 73–85/83
U-I	70–72
U-II	70–72
V	1–8

U			a zw inkt, b potlood, c zw inkt, d aniline	
U-I			a zw inkt, b potlood, *[= U a en b]*	
U-II			a zw inkt, b potlood, *[= U a en b]*	
V			a getypt, b gr inkt	
[afdelingsnr.]		U a	4.	
		V	[o]	
[titel of motto]		U a	Cha-wan.	*[←F]*
		V a	*[streepjes]*	
1	U	a	Over den kolk, over het blauw verglazen	*[←L(1)]*
	V	a	Over den kolk, over het blauw verglazen	
2	U	a	van bodem metalliek een net van mazen,	*[←L(2)]*
		b	[ ] [van] ronde [ ]	^spichtig
		b ^		^[s]ch[ichtig]
		d	[ ] [van] holle [ ]	
	V	a	en bodem matalliek een net van mazen,	
		b	[ ][m]⟨a⟩e[talliek][ ]	
3	U	a	sombergeoogde school van waterblazen.	*[←L(3)]*
	V	a	sombergeoogde schaar van waterblazen.	
		b	[ ] [sch]⟨aar⟩⟩ool[ ]	
	U V		*[strofewit]*	
4	U	a	De bellen strekken zich aaneen in strengen	*[←L(4),(6)]*
		b	⟨st⟩	
		b	[ ] [rekken][ ] tot [ ]	
	V	a	De bellen rekken zich aaneen tot strengen	
5	U	a	bij enkelen, die afgaan, zich verlengen	*[←L(5),(6)]*
		b	⟨ ⟩	
		b	de [ ]	
		b	[die] stil en weifelende [ ]	
		b	[de enkelen,] die stil zijn, [ ]	
		b	[die stil zijn,] weifelende, [ ]	
		c	⟨de⟩⟩de ⟨[⟨bij⟩]⟩ ⟨afgaan⟩	
		c	die stil zijn, weifelende, zich verlengen	
		c	met stille weifelingen, met verlengen	
		c	[ ] ([ ]) [ ] een zich [verlengen]	
		d	⟨die⟩	
		d	met [stil zijn,][weifel]ingen [, zich verlengen]	
		d	[ ] wiegelingen [ ]	
		d ^		^reiken
	V	a	met stil zijn, wiegelingen zich verlengen	

6	U	a	en straks verglijden in een verder brengen.	*[←L(7)/(6)]*
		b	⟨straks ver⟩	
		b	[ ] glijden [glijden] [ ]	
		c	⟨[⟨straks ver⟩]⟩	
		c	[en]⟨glijden⟩⟩glijden, [glijden in een][ ]	
	V	a	en glijden, glijden in een verder brengen.	
	U V		*[strofewit]*	
7	U	a	Het leven sidderende heengeleid	*[←L(8)/(7)]*
	V	a	Het leven sidderende heengeleid	
8	U	a	over spelonken van oneindigheid.	*[←L(9)/(8)]*
	V	a	over spelonken van oneindigheid.	
	U		*[strofewit]*	
	V	a	*[streepjes; slot van V]*	
9	U	a	Vol opgekomen, veeg vergaan.	*[←F(1);C(6)]*
		c	⟨ ⟩	
		c	[∘][ ]	
10	U	a	In purper windselen ontstaan	*[←F(2);C(7),(8)]*
		c ^		^ontslaan
		c ?	een lässig windselen ontslaan	
11	U	a	onder de doeken, waar de nacht	*[←F(3);C(8)]*
12	U	a	bewoog in onontkomen droomen,	*[←F(4);C(10)]*
		c	⟨ ⟩	
		c	[ ] onvoldragen [ ]	
		c	[ ] stommelende [ ]	
		c	[ ] mompelende [ ]	
		c	[ ] grommelende [ ]	
13	U	a	bij onlustwoelingen uit loome	*[←F(5);C(10)]*
14	U	a	boezemen zuchtende opgebracht,	*[←F(6);C(9)]*
15	U	a	bestemd naar bloeiende rivieren	*[←F(7)]*
		c	⟨ ⟩	
		c	en heen heen [ ]	
		c	[ ] en [ ]	
16	U	a	groen ruiten vloeiingen, een drift	*[←F(8);C(12)]*
		a	[ ] glazen [ ]	
17	U	a	met lengte-richelen gegrift,	^richelsnit *[←F(9)]*
		c	[ ] snit van [ ][gegrift,]	
		c	[ ] ⟨lengte⟩[richelen] en snit [gegrift,]	

18	U	a	een welzijn mag zich uit gaan vieren,	*[←F(10)]*
19	U	a	dat door de rijpe lagen klom	*[←F(11)]*
		c	〈 〉	
		c	dat dan door rijker lagen klom	
20	U	a	de schichten loerende alom	*[←F(12)]*
		c	〈 〉〈 〉	
		c	een omstand [ ]	
21	U	a	in starensgloed. Omhoog, omhoog!	*[←F(13)]*
		c	[ ] gloed van staren. Hoog[ ].....	
22	U	a	een wankelende strengel toog	*[←F(14)]*
23	U	a	naar lichter einde, zilver-schril	*[←F(15);C(9),(11)]*
		c	〈 〉 〈zilver〉	
		c	[ ] ijler [ ] [○][-schril]	
24	U	a	gezette grenzen, kentertil	*[←F(16)]*
		c	[ ] met een [til]	
		c	[ ] en een til	
25	U	a	tot blijde stranding, lest aanschouwen	*[←F(18)/(17)]*
		c	〈 〉	
		c	van [○] [ ]	
26	U	a	van fonkelschot, iris ontvouwen,	*[←F(17)/(Ø),(18); C(9),(11)]*
27	U	a	[○] bliksemende tinteling,	*[←F(20)]*
		c	〈 〉	
		c	flitsen alzijds en [ ]	
28	U	a	geknikte stervens splintering.	*[←F(19)]*
		a	[ge]broken [ ]	
		c	[gekn]a[kte][ ]	
	U	?	*[strofewit?]*	
29	U	a	Doodsch en verzonken, wat verging,	*[←G(1)]*
30	U	a	wat wordt en is, in frissche kleuren;	*[←G(2)]*
31	U	a	o eeuwige nood, die op gaat beuren	*[←G(3)]*
32	U	a	zijn [○] ing	
		b ^		^ing
		b ^		^keuren *[←G(2)]*
33	U	a	een rillende uchtend tegemoet	*[←G(4)]*

(14)	N	α β a	[o] ver [o] in één uiterst wezen	
		α β b	[o] [ ] [o] [ ] afgelegen [ ]	
		α β b	verschrikt, [ver]bijstert [ ] [2] [ ]	
	P-I	a	en peilend [o] in een afzijdsch wezen	
		d	[ ] tot [o] [ ] uiterst [ ]	
		d ?	[o] ?wreed [ ] [2] [ ]	
(15)	N	↑ α β a	[o] moeilijk te lezen	
		↑ α β e	[o] niet meer licht [ ]	
	P-I	a	[o] moeilijk te lezen	
		a	zijn pad verstrikt tot [ ]	
		d	[ ][ver]bijstert [ ]	
(16)	N	↑ α a	vervreemd [o] en verder verder voert...	[←K(2),(3)]
		↑ α a	verdolingen [ ]	
		↑ α b	[ver]wikkelingen [en] mede en mede [ ]	
	P-I	a	wegdolingen en verder verder voert...	
		a	verschrikkingen [ ]	
		d ^		^ontvoert ontvoert
		e	[2] [<u>en verder verder voert</u>][...]	
72 (17)	N	a	[o] luwe handendruk	
67[b]		b	O, hoe nabij hoe [ ]	
		b	[ ] in [ ]	
		b ?	[ ] ?[ ] alles [ ]	
	P-I	d	En hier nu o hoe [o] nabij	
	R	b	[o] O hoe nabij	[cf. Synopsis R(17[b])]
	S-I	a	[o] luwe handendruk	[cf. Synopsis S-I
		b	aanliggen, in de [ ]	S-II(5)]
	S-II	b	der zoeldoorstroomden, in den handendruk	
		b	[ ] ziel[doorstroomden,][ ]	
68 (18)	N	b	in heldere ontvangenis der oogen	
		b	[ ] opene [ ]	
		b	[ ][2] ontmoetenis [ ]	
		b	[ ] wankende [2] [ ]	
		b	[ ] langende [ ] [ ]	
		b	er[langende] [ ] [ ]	
		b	[5] tegemoet [o][ ]	
		e	[ ][tegemoet]koming [ ]	
	R	b	in opene ontmoetenis der oogen	[cf. Synopsis R(18)]
		c ^		^onbedrogen
69 (19)	N	b	ligt het [o] en edel afgewogen	
		b	⟨ ⟩	
		b	gelaten wachtend [ ]	
		b ?^	^gebogen	
	S-I	a	[o] het onbedrogen	[cf. Synopsis S-I
				S-II(1)]
		b	het wel oorspronkelijk ⟨ ⟩[ ]	^toegebogen
		b	[ ] [oorspronkelijk]e [ ]	^<u>opgenomen</u>

73 (20) N	a ^	^bezonnen geluk		
	b	vingertoppen en hun vrij [o]		
	b	[ ] zooals zij vrij [o]		
	b	des rijke geests bezonnene geluk		
	b	het rijk beladen doorgloeide [ ]		
	b ^			^vol
	b	[het rijk] van inhoud [doorgloeide][geluk]		
	b ?	[ ][be]zonkenheid [ ]		
S-I	a ^		^geluk:	*[cf. Synopsis S-I S-II(6)]*
	b	het onbegrijpelijk innige	[ ]	
	b	[ ] vervoerend	[ ]	
	b	[ ] ontvouwd	[ ]	
	b ?	[ ] verwezenlijkt	[ ]	^bezit
	b ?	[ ] onbeseft	[ ]	
	b ?	[ ] onbevaemd	[ ]	
	b ?	[ ] onoverkomelijk	[ ]	
	c	[ ] rijk	[ ]	

O-I

SYNOPSIS (1)–(10) [(1)–(4) = 74–77; (5)–(6) = 84–85]

a zw inkt, b zw inkt, c potlood, d aniline, e zw inkt

74 (1)	a	in deze scherf in deze grove wand	
	e ^		^kleuren ^nagels?
75 (2)	a	de forsche [o] te zien	
	b	[ ] [o] en het gewrocht [ ]	
	b	om groote arbeid en de moederkracht [ ]	
76 (3)	a	des wereldbands, de ordening van dien	
	b	de chaos en [ ]	
	c ^		^<u>ruig</u>?!
77 (4)	a	[o] opperste bestand	
	c ^	^gebint ^schragen ^verzinken	
	e	[o] oneindige [ ]	
	e	[o] definitieve [ ]	
	e	[o] uiteindelijk [ ]	
84 (5)	a	te hooren in het opperste gebod	
	b	[ ] nabije [ ]	
	b ?	[ ] overstortend [ ]	^gestort
	d ^		^afstort
85 (6)	a	de stem, te liggen aan de borst van God	*[←J(1)]*
	d	[ ] te rusten [ ]	
	d	[ ] te schuilen [ ]	

(7) a dat [o] luide wordt
e [ ] toezwellend [ ]

(8) a en over den [o] uitgestort
e [ ] aandachtgevende [ ]
e [ ][aandacht]ige [ ]

(9) a ^ ^en bij dit naderen
a ^ ^de stem;
a [o] een ruimer ademen te voelen

(10) a ^ ^zoele

O-II

TRANSCRIPTIE c ***potlood***, e *zw inkt*, *[= O-I c en e]*

(1) *bochtig.korst* ***tegenwoordig***
75 (2) ***heelal, wereld*** ***woelen***

O-III

TRANSCRIPTIE (1)-(15) [(6) = 78
(7),(8) = 79
(14) = 81
(15) = 80]

a zw inkt, d **aniline**, *[= O-I a en d]*, [ ] *[= O-I Synopsis (10)]*

(1) [zoele]
(2) **te zien in het effect** *[←J(2)]*
(3) de vingertoppen *[←N(20)]*
(4) **te hooren in het gedrag** *[←O-I(5)]*
(5) vaste in den ziel geboren
78 (6) **in deze korst g⟨[xx]⟩eronnen kleurenvocht** *[←O-II(1)]*
79 (7) **de opbouw al** in het woelen *[←O-II(2)]*
79 (8) **te zien de wereld ⟨ga[xxxx]⟩ het gewrocht** *[←O-I(2);O-II(2)]*
(9) **van al de wereld** te gevoelen *[←O-II(2)]*
(10) **weggevend overgegeven**
(11) **bestand** *[←O-I(4)]*
(12) **opvolgend**
(13) **gehoorzamend**
81 (14) **onder een macht gadeslaand beturend**
80 (15) **voortdurend**

[De dooreenschrijving in r. (6) en de doorhaling in r. (8): fase d]

SYNOPSIS (1)–(14) [(1)–(4) = 60–63
(14) = 67[b]

[ook opgenomen in Synopsis N P-I R S-I S-II hiervóór; r.(2)–(8), r.(11)–(17)]

a zw inkt, b potlood, c aniline, d zw inkt, e bl potlood

60 (1) a de veeleischende naadring van de gedachten *[←N(2)]*
d [ ] ongewenschte [ ]
d [ ] angstige [ ]

61 (2) a de [o] vervulden, de bevrachten *[←N(3)]*
a [ ] harteloos [ ]

62 (3) a met eigenstemmende geboorten duizendvouden *[←N(4)]*
d ⟨ ⟩
d [ ] dierbare [ ]
d [ ] vreemde [ ]
d [ ] vermeende [ ]
d [ ] nieuwe geboorten, die [o] zouden

63 (4) a de onverholen zelfzucht van den geest *[←N(5)]*
d ^ ^peinzende?
d ?^ ^occupé? ^weg

(5) a die [o] op zijn gave zint *[←N(6)]*
a [ ] trotsch [o] [ ]
d [ ][op zijn] geerfde [ ]

(6) a en wat [o] is geweest *[←N(7)]*
a [ ] buitenstaand [o][ ]
d [ ] terzijde [o][ ]
d [ ] aanroerend [o][ ]
d [ ][aan]zoekend [o][ ]

(7) a ter zij laat en den ouden [o] begint *[←N(8)]*
a [ ] verloop [ ]
d onachtzaamt [ ]

(8) a in zoeten smaak van zijn natuur gevangen *[←N(11)]*

(9) a zijn [o] vindt in de eigen enge gangen *[←N(12)]*
a [ ] wellusten [ ]
a [ ]⟨wel⟩[lusten][ ]
c ?^ ?^afzijdsch
[←N(11a)]

(10) a in blinder wanden zijn beleven snoert *[←N(13)]*
b [ ] elk [ ]
d [ ] kleine [ ] [2] [ ]
e [ ] [2][ ][snoert]

(11) a en peilend [o] in een afzijdsch wezen *[←N(14)]*
d [ ] tot [o][ ] uiterst [ ]
d ?^ [o] ?wreed [ ][2][ ]

(12) a [o] moeilijk te lezen *[←N(15)]*
a zijn pad verstrikt tot [ ]
d [ ][ver]bijstert [ ]

(13) a wegdolingen en verder verder voert... *[←N(16)]*
a verschrikkingen [ ]
d ^ ^ontvoert ontvoert
e [2] [en verder verder voert][...]

67b(14) d En hier nu o hoe [o] nabij *[←N(17)]*

P-II

TRANSCRIPTIE c1 aniline, c2 **aniline**, *[=P-I c]*, [ ] *[=P-I]*

(1) [En hier nu o hoe nabij]
(2) **onder**/geheele onderdoen
(3) in der/deelen ordening **onderling**
(4) o **meegaandheid**
(5) in deze dwang van zich te voegen
(6) **inschikkelijkheid**
(7) naar⟨het⟩genoegen
(8) gedwee
(9) geduldig beschikken bestier
(10) brooze **vaatwerk**
(11) ootmoed al dit geringe hier **vlak bij** *[xxx][xx][xxx]*
(12) **toedracht** **aanwezig** *[←J(4)]*
(13) **en toestand** **gevat gevoeld**? **trillend**
(14) ⟨in⟩⟩te hooren? **ontstaan** **ge⟨[xxx]⟩houden hier**

[De doorhaling in r. (7) en de dooreenschrijving in r. (14): fase c1. De doorhaling in r. (14): fase c2. De onderstreping in r. (10), r. (13) en r. (14) en de invoegtekens in r. (2)–(3) en r. (7)–(10): fase c2]

P-III

TRANSCRIPTIE c aniline, d^1 **zw inkt**, d^2 ***zw inkt***, *[=P-I c en d]*

79	(1)	verbastert tracht op te dringen	het *[xxx]*f*[x]*ren gewrocht	*[←O-III(8)]*
	(2)	weer te vinden of er in legt		
	(3)		**die altijd toekomt**	
	(4)		**en tenslotte zichzelve zoekt**	
	(5)			
	(6)		en alle arbeid - verloopen	
	(7)			
64	(8)		**en altijd doende is**	
	(9)			
65	(10)		***naar eigen aard en oude erfenis***	
66	(11)		***om te zetten***	
66	(12)		**te wijzigen te verbasteren**	
67[a] 66	(13)		<u>**en te bedillen**</u> ***gelijk te maken***	
	(14)		***in te voegen***	

[De onderstreping in r. (13): fase d^1]

Q

TRANSCRIPTIE a aniline, b **aniline**

75	(1)	de van het heelal	*[←O-II(2)]*
	(2)		
74	(3)	in deze schaal	*[←O-I(1)]*
	(4)	structuur(en)	
	(5)		
81	(6)	**bij** onder het beturen	*[←O-III(14)]*
	(7)		
	(8)	de onderworpenheid van de structuren	
	(9)	geduld, van een bestier	
	(10)	bij al de toedracht van dit brooze hier	*[←P-II(10),(11),*
	(11)	al het ⟨ver⟩zinken in	*(12)]*

R

SYNOPSIS (1)-(18) $\left[\begin{array}{l}(1)\text{-}(17^a) = 43\text{-}59^a \\ (17^b)\text{-}(18) = 67^b\text{-}68\end{array}\right.$

[ook ten dele opgenomen in Synopsis M R hiervóór, r.(1)-(17^b); en in Synopsis N P-I R S-I S-II hiervóór, r.(17^b)-(18)]

a zw inkt, b potlood, c aniline, d zw inkt

43 (1)	a	Aan korrelige aarde, aan een smalt	*[←M(1)]*
44 (2)	a	diep gloeiend en in blinkingen schakeerend	*[←M(2)]*
	d	donker [ ] of levendig [ ]	
	d	diep donker en met oogopslag [ ]	
	d	[ ] of [ ]	
	d	verholen [2][ ]	
45 (3)	a	dat den poreuzen ondergrond besmeerend	*[←M(3)]*
	a	zooals [ ] grauwen [ ]	
	d ^	^poren	
	d	dat ondergrondsche porien besmeerend	
46 (4)	a	afdrupt en onbelemmerd lager valt	*[←M(4)]*
	c	[ ] ten bodem [ ]	
	d ^		^log
		[strofewit]	
47 (5)	↓ α a	aan hinkende opstand, o luttel bemoeien	*[←M(5)]*
	↓ α c	[ ] manke [ ]	
	↓ α c	[ ] krom/me/[ ]	
	↓ β d	[ ][hinkende][ ] als met licht [ ]	
48 (6)	α a	der vingeren die nauw de richting wezen	*[←M(6)]*
	α a	[ ] ter [ ]	
	β d	[de]⟨r⟩[ ] [ ][2][ ]	
	β d	[ ] ter [ ]	
49 (7)	α a	wat bijkans uit de klomp kwam opgerezen	*[←M(7)]*
	β d	als [ ]	
50 (8)	↑ α a	en samenkroop tot zelf verkozen groeien	*[←M(8)]*
	↑ β d	de pottenvorm [ ]	
	↑ β d	de logge [vorm] [ ]	
	↑ β d	[ ] pot [ ]	
	↑ β d	[ ] buik [ ]	
51 (9)	a	aan oudste wijzen ,die het werken kent	*[←M(9)]*
	d	[ ][wijze]⟨n⟩[ ]	
	d	[ ] luttel arbeid [ ]	
	d	[ ][2] [ ] recht erkent	
	d	[ ][ ] loon [ ]	
	d	[ ][recht] niet schendt	
	d	[aan oudste] trant [4]	
	d	[ ] uiting [ ]	
	d *?*^		*?*^directst*?*
52 (10)	a	der krachten , aan het simpelst element	*[←M(10)]*
	d *?*	[ ] *?*stof/fen/ [,]	

53 (11)	a	genoeg te hebben; peinzend na te speuren	*[←M(11)]*
	a	[ ]〈 〉[ ] be[speuren]	
54 (12)	a	de polenstand der kiezelen, de drift	*[←M(12)]*
	d	[de]n [ ]	
55 (13)	a	der vloeistofstroomen, stuitende geschift	*[←M(13)]*
	d	〈 〉	
	d	van [ ]	
	d	[ ] twistende [ ]	
56 (14)	a	of smeltende in [o] kleuren	*[←M(14)]*
	a	[ ] samen[smeltende] [ ] [o] [ ]	
	b	[ ] verzoende [ ]	
	d	[ ][samensmeltend]〈e〉 [ ][ ]	
		[strofewit]	
57 (15)	a	het ongehinderde gedrag der dingen	*[←M(15)]*
58 (16)	a	de [o] de tevreden mengelingen	*[←M(16)]*
	a	[ ] twisten [ ]	
59ᵃ(17ᵃ)	a	en hun bloot aangezicht [o]	*[←M(17ᵃ)]*
67ᵇ(17ᵇ)	b	[o] O hoe nabij	*[←N(17),P-I(14)]*
68 (18)	b	in opene ontmoetenis der oogen	*[←N(18)]*
	c	^	^onbedrogen

S-I S-II

SYNOPSIS

S-I	(1)–(6)	(1)–(6) = 69–73	
S-II	(2)–(3),(5)	(2)–(3),(5) = 70–72	

[ook ten dele opgenomen in Synopsis N P-I R S-I S-II hiervóór, r.(17),(19)–(20)]

S-I	a zw inkt, b zw inkt
S-II	b zw inkt, c aniline, *[fase b = S-I fase b]*

69 (1)	S-I	a	[o] het onbedrogen		*[←N(19);R(18)]*
		b	het wel oorspronkelijk 〈 〉[ ]		^toegebogen
		b	[ ] [oorspronkelijk]e [ ]		^<u>opgenomen</u>
70 (2)	S-I	a	bejegenen, [o] gehuwd		
		b	[ ] aanliggend en [ ]		
	S-II	b	[o] aanliggend en gehuwd		
		b	[o] genomen [ ]		
		c	[genomen] dan [ ]		

71 (3)	S-I	a	[o] aan de luwt'	ˆaan hen roert
	S-II	b	in – ∪ – ∪ toppen, in de luwt	
		b	[ ] aan de lichaamsluwt	
		c ?	[ ] en zoo [in de luwt]	
(4)	S-I	a	de [o] vingers en hun vrij	*[←N(20);O-III(3)]*
		b	van vingertopp*[en]* [o] [ ]	*[cf. S-II(3)]*
		b	der bloeddoorstroomde [vingers][ ]	
		b	[ ]gevoel[doorstroomde][ ]	
		b	[ ] zoel [doorstroomde][ ]	*[cf. S-II(5)]*
		b	⟨bloed⟩	
		b	[ ] doortintelde [ ]	
72 (5)	S-I	a	[o] luwe handendruk	*[←N(17)]*
		b	aanliggen, in de [ ]	
	S-II	b	der zoeldoorstroomden, in den handendruk	*[←S-I(4)]*
		b	[ ] ziel[doorstroomden,][ ]	
73 (6)	S-I	a ˆ	ˆgeluk	
		b	het onbegrijpelijk innige [ ]	*[←N(20)]*
		b	[ ] vervoerend [ ]	
		b	[ ] ontvouwd [ ]	
		b ?	[ ] verwezenlijkt [ ]	ˆbezit
		b ?	[ ] onbeseft [ ]	
		b ?	[ ] onbevaemd [ ]	
		b ?	[ ] onoverkomelijk [ ]	
		c	[ ] rijk [ ]	

T *[Paralipomenon?]*

TRANSCRIPTIE

a zw inkt

(1) jade
(2) En inniger nochthans in bleeke steen.
(3) in. jade

U V
U
U-I U-II
U

SYNOPSIS

U	1–69 73–85/83
U-I	70–72
U-II	70–72
V	1–8

	U		a zw inkt, b potlood, c zw inkt, d aniline	
	U-I		a zw inkt, b potlood, *[= U a en b]*	
	U-II		a zw inkt, b potlood, *[= U a en b]*	
	V		a getypt, b gr inkt	
[afdelingsnr.]	U	a	4.	
	V		[○]	
[titel of motto]	U	a	Cha-wan.	*[←F]*
	V	a	*[streepjes]*	
1	U	a	Over den kolk, over het blauw verglazen	*[←L(1)]*
	V	a	Over den kolk, over het blauw verglazen	
2	U	a	van bodem metalliek een net van mazen,	*[←L(2)]*
		b	[ ] [van] ronde [ ]	^spichtig
		b^		^[s]ch[ichtig]
		d	[ ] [van] holle [ ]	
	V	a	en bodem matalliek een net van mazen,	
		b	[ ][m]⟨a⟩e[talliek][ ]	
3	U	a	sombergeoogde school van waterblazen.	*[←L(3)]*
	V	a	sombergeoogde schaar van waterblazen.	
		b	[ ] [sch]⟨aar⟩ool[ ]	
	U V		*[strofewit]*	
4	U	a	De bellen strekken zich aaneen in strengen	*[←L(4),(6)]*
		b	⟨st⟩	
		b	[ ] [rekken][ ] tot [ ]	
	V	a	De bellen rekken zich aaneen tot strengen	
5	U	a	bij enkelen, die afgaan, zich verlengen	*[←L(5),(6)]*
		b	⟨ ⟩	
		b	de [ ]	
		b	[die] stil en weifelende [ ]	
		b	[de enkelen,] die stil zijn, [ ]	
		b	[die stil zijn,] weifelende, [ ]	
		c	⟨de⟩⟩de ⟨[⟨bij⟩]⟩ ⟨afgaan⟩	
		c	die stil zijn, weifelende, zich verlengen	
		c	met stille weifelingen, met verlengen	
		c	[ ] ([ ]) [ ] een zich [verlengen]	
		d	⟨die⟩	
		d	met [stil zijn,][weifel]ingen [, zich verlengen]	
		d	[ ] wiegelingen [ ]	
		d^		^reiken
	V	a	met stil zijn, wiegelingen zich verlengen	

6	U	a	en straks verglijden in een verder brengen.	*[←L(7)/(6)]*
		b	⟨straks ver⟩	
		b	[ ] glijden [glijden] [ ]	
		c	⟨[⟨straks ver⟩]⟩	
		c	[en]⟨glijden⟩⟩glijden, [glijden in een][ ]	
	V	a	en glijden, glijden in een verder brengen.	
	U V		*[strofewit]*	
7	U	a	Het leven sidderende heengeleid	*[←L(8)/(7)]*
	V	a	Het leven sidderende heengeleid	
8	U	a	over spelonken van oneindigheid.	*[←L(9)/(8)]*
	V	a	over spelonken van oneindigheid.	
	U		*[strofewit]*	
	V	a	*[streepjes; slot van V]*	
9	U	a	Vol opgekomen, veeg vergaan.	*[←F(1);C(6)]*
		c	⟨ ⟩	
		c	[○][ ]	
10	U	a	In purper windselen ontstaan	*[←F(2);C(7),(8)]*
		c ^		^ontslaan
		c ?	een lässig windselen ontslaan	
11	U	a	onder de doeken, waar de nacht	*[←F(3);C(8)]*
12	U	a	bewoog in onontkomen droomen,	*[←F(4);C(10)]*
		c	⟨ ⟩	
		c	[ ] onvoldragen [ ]	
		c	[ ] stommelende [ ]	
		c	[ ] mompelende [ ]	
		c	[ ] grommelende [ ]	
13	U	a	bij onlustwoelingen uit loome	*[←F(5);C(10)]*
14	U	a	boezemen zuchtende opgebracht,	*[←F(6);C(9)]*
15	U	a	bestemd naar bloeiende rivieren	*[←F(7)]*
		c	⟨ ⟩	
		c	en heen heen [ ]	
		c	[ ] en [ ]	
16	U	a	groen ruiten vloeiingen, een drift	*[←F(8);C(12)]*
		a	[ ] glazen [ ]	
17	U	a	met lengte-richelen gegrift,	^richelsnit *[←F(9)]*
		c	[ ] snit van [ ][gegrift,]	
		c	[ ] ⟨lengte⟩[richelen] en snit [gegrift,]	

18	U	a	een welzijn mag zich uit gaan vieren,	*[←F(10)]*
19	U	a	dat door de rijpe lagen klom	*[←F(11)]*
		c	〈 〉	
		c	dat dan door rijker lagen klom	
20	U	a	de schichten loerende alom	*[←F(12)]*
		c	〈 〉〈 〉	
		c	een omstand [ ]	
21	U	a	in starensgloed. Omhoog, omhoog!	*[←F(13)]*
		c	[ ] gloed van staren. Hoog[ ].....	
22	U	a	een wankelende strengel toog	*[←F(14)]*
23	U	a	naar lichter einde, zilver-schril	*[←F(15);C(9),(11)]*
		c	〈 〉 〈zilver〉	
		c	[ ] ijler [ ] [○][-schril]	
24	U	a	gezette grenzen, kentertil	*[←F(16)]*
		c	[ ] met een [til]	
		c	[ ] en een til	
25	U	a	tot blijde stranding, lest aanschouwen	*[←F(18)/(17)]*
		c	〈 〉	
		c	van [○] [ ]	
26	U	a	van fonkelschot, iris ontvouwen,	*[←F(17)/(Ø),(18); C(9),(11)]*
27	U	a	[○] bliksemende tinteling,	*[←F(20)]*
		c	〈 〉	
		c	flitsen alzijds en [ ]	
28	U	a	geknikte stervens splintering.	*[←F(19)]*
		a	[ge]broken [ ]	
		c	[gekn]a[kte][ ]	
	U		? *[strofewit?]*	
29	U	a	Doodsch en verzonken, wat verging,	*[←G(1)]*
30	U	a	wat wordt en is, in frissche kleuren;	*[←G(2)]*
31	U	a	o eeuwige nood, die op gaat beuren	*[←G(3)]*
32	U	a	zijn [○] ing	
		b ^		^ing
		b ^		^keuren *[←G(2)]*
33	U	a	een rillende uchtend tegemoet	*[←G(4)]*